ชีวิตัมน์

สมเด็จพระราชบิดาตุลา บรมพงศาภิมุข ทรงพระนิพนธ์

นับเปนเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๗

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบัญญาสมวาร

พระศพสมเด็จพระราชบิดาตุลา บรมพงศาภิมุข

ณวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ทะเบียน

9/5.93

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

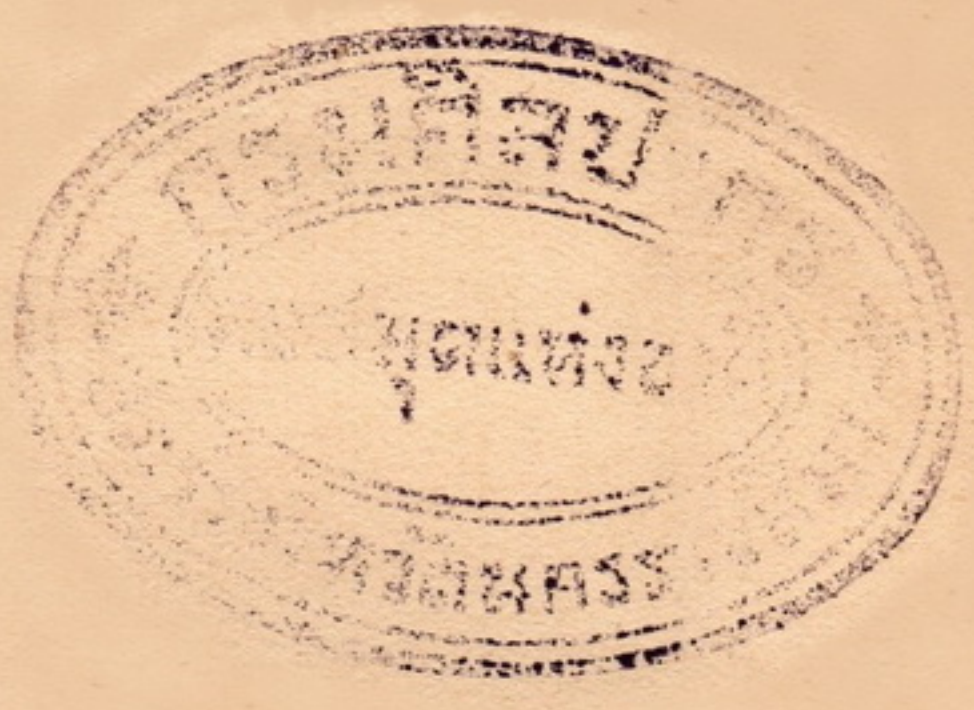

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติ
19 มิ.ย. 2532

ชีวัตมน์

สมเด็จพระราชบิดาตุลา บรมพงศาภิมุข ทรงพระนิพนธ์

นับเปนเรื่องเทียวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๗

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบัญญาสมวาร

พระศพสมเดจพระราชบตุลา บรมพงศาภมุข

ณวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ЦЭНЭЭЛЭХ Ц.32Ц.9034

ЗӨВШӨӨРӨВ
ЗӨВШӨӨРӨВ
ЗӨВШӨӨРӨВ

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงฉายกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ใหญ่และพระองค์น้อย
เมื่อราว พ. ศ. ๒๔๑๗

อธิบาย

หนังสือเรื่องชีวิวัฒน์นี้ สมเด็จพระราชบิดาบรมพงศาภิมุข เจ้าพ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช ทรงแต่งทำนองเปนรายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗

ในหนังสือเรื่องนี้ สมเด็จพระราชบิดา ฯ ทรงพรรณนาถึงสิ่งและการต่าง ๆ ในหัวเมืองที่ได้เสด็จไปประพาสอย่างถ้วนถี่พิสดาร ผู้อ่านในบัจจุบันนี้ถ้าอ่านโดยสังเกตจะเข้าใจได้ดี ว่าหัวเมืองปักษ์ใต้กับทั้งวิธีการปกครองในหัวเมืองปักษ์ใต้ในสมัยนั้นเปนอย่างไร ผิดกับที่เปนอยู่ในบัจจุบันนี้เพียงใด จึงนับว่าพระนิพนธ์เรื่องนี้เปนจดหมายเหตุอันมีประโยชน์สมควรจะรักษาไว้ เพื่อประโยชน์ความรู้โบราณคดีเรื่องหนึ่ง

ว.ช.

บัญชีรูป

พระรูปสมเด็จพระราชบิดาตุลา บรมพงศาภิมุข		ต้นสมุด
แผนที่หัวเมืองปักษ์ใต้		หน้า (๑๑)
เรือสุริยมณฑล ลำแรก		,, ๙
รอยน้ำตกปากถ้ำนอกเขาสามร้อยยอด		,, ๒๗
ศาลาน้ำหน้าจวนเมืองสงขลา		,, ๔๓
ทางหลังบ้อมที่จะไปตลาดเมืองสงขลา		,, ๔๕
ตลาดเมืองสงขลา		,, ๔๗
ลำน้ำและถนนริมน้ำเมืองตานี		,, ๖๕
พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช		,, ๙๗
ตลาดเมืองกาญจนดิฐ		,, ๑๒๑
เกาะง่ามหน้าตวันออก ถ่ายตรง		,, ๑๔๗

หนังสือชีวิวัฒน์

ว่าถึงคุณความดีแห่งการเที่ยวในที่ต่าง ๆ

แล

เปนระยะทางรายงานหัวเมืองตวันตก

ในแหลมมะลายูฟากฝั่งตวันออก

ซึ่งผู้แต่งหนังสือนี้ได้จดหมายเหตุไว้แล้ว เมื่อเวลาไปเที่ยวในเมืองนั้น

แต่งโดย

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

กรมหลวงภาณุพันธุวงศ์วรเดช

ปีวอกฉศก ๑๗ ศักราช ๑๒๔๖

(มีกรรมสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

คำทูลเกล้า ฯ ถวายเรื่องหนังสือนี้

แด่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ

◎ บังคมบรมบาทเจ้า จอมสยาม
ผู้ลิขิตลักษณนาม สมุดนี้
ขอทูลอุทิศความ ถวายพระ เดชแฮ
ชี่วิวัฒน์เชิดชี้ ชื่อใช้เช่นขนาน ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

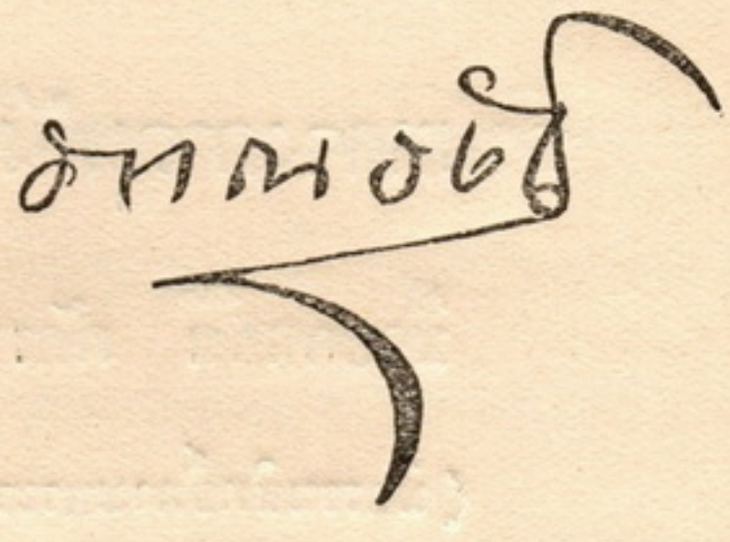

เรื่อสุริยมณฑล

ณวัน ๒ ๗ ๑๐ ค่ำปีวอกฉศก ศักราช ๑๒๔๖
๔

คำอธิบายเรื่องแต่งหนังสือนี้

ขอเดชะฝ่าลอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพระพุทธเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ ได้กราบถวายบังคมลาไปเที่ยวรับอากาศใหม่ ในเวลาซึ่งเกิดโรคร้ายแห่งร่างกายรบกวนนั้น โปรดพระราชทานเรือกลไฟหลวงชื่อสุริยมณฑลเปนพาหนะไปในครั้งนี้ พระเดช พระคุณ เปนล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบถวายบังคมลา ใช้จักรเรือสุริยมณฑลออกจากเมืองสมุทปราการแต่ณวัน ๖ ๗ ๙ ค่ำปีวอกฉศก ไปทางทเลตัดไปเมืองปราณบุรีเปนต้น แลได้แวะเที่ยวตลอดไปตามหัวเมืองตวันตกในแหลมมะลายูฟากฝั่งตวันออกตลอดไป ถึงเมืองกลันตันเปนที่สุด ได้กลับเข้ามาถึงในกรุงเทพ ฯ ในวันนี้ รวมในการเที่ยวครั้งนี้เปน ๒๕ วัน แจ้งอยู่ในจำนวนรายวันระยะทางเที่ยว ที่ได้มีอยู่ในสมุดนี้แล้ว

อนึ่งแต่ก่อนโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเรือเขจรชลคดี ได้ออกจากกรุงเทพ ฯ แต่ณวัน ๓ ๗ ๙ ค่ำ แต่ไปมีเหตุเกิดเอกซิเดนต์ขึ้นเสียกลางทาง ต้องกลับเข้ามาพักอยู่เมืองสมุทปราการเปลี่ยนเรือใหม่ เสียเวลาเสีย ๓ วัน จึงได้คิดหักวันซึ่งใช้ไม่ได้เสีย คงคิดวันต้นตั้งแต่

ณวัน ๖ ๗ ๙ ค่ำจนถึงวันนี้ คงเปนวันเที่ยว ๒๕ วัน เกินวันกำหนด ที่ได้กราบถวายบังคมลาไป ๑๐ วัน พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ

อนึ่งเรือสุริยมณฑลออกมาครั้งนี้ ไม่มีเหตุสิ่งใดเรียบร้อยดีตลอด หลวงจักรยานานุพิจารณ (ทวน) เปนกัปตัน ก็มีวิชาแลกิริยาเรียบร้อย ที่จะบังคับบัญชาการเรือโดยสมควรตลอดไปทุกอย่าง ต้นหนสรั่งอินยิเนีย กลาสีไม่เต็มบริบูณก็จริง แต่ใช้การได้เต็มตามตำแหน่ง ถ่านในเรือที่บรรทุกมาก็ว่ามีแต่เพียง ๑๘-๑๙ ตอนเท่านั้น ในกำลังเรือสุริยมณฑลนี้เดินวัน ๑ กับคืน ๑ ว่าใช้ถ่านถึง ๑๘ ตอน มาเที่ยวนี้จึงต้องแวะรับฟืนตามระยะทางหัวเมืองตลอดไปโดยมาก ถ่านนั้นสำหรับได้กลัวเปนเชื้อฟืนที่ใช้ ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้ากราบถวายบังคมลาไปครั้งนี้ เดชะพระบารมีปกเกล้า ฯ ไม่มีอันตรายในชั้นหลัง คลื่นลมเรียบราบ ไม่มีไข้เจ็บ มีความสุขสบายตลอดระยะทางทุกตัวคน

ในเวลาซึ่งข้าพระพุทธเจ้ากำลังออกไปเที่ยวอยู่ตามชายทเลนั้น ข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า โปรดพระราชทานเรือกลไฟหลวงลำใหญ่ ก็ย่อมต้องเสียพระราชทรัพย์ซึ่งเปนค่าถ่านค่าน้ำมัน แลค่าเงินเดือนกัปตันกลาสีคนใช้การทั้งสิ้น การที่ไปครั้งนี้ เมื่อจะคิดดูก็ต้องเสียประโยชน์การเรือ พระราชทานแก่ข้าพระพุทธเจ้าสำหรับให้ไปเที่ยวเล่นเดือน ๑ เปล่า ๆ ไม่ได้เกี่ยวข้องด้วยราชการ แลไม่เปนประโยชน์แก่การแผ่นดินเลย ส่วนตัวข้าพระพุทธเจ้านั้นเล่าก็เปนคนรับราชการตามตำแหน่ง

มีจำนวนเงินเดือนสำหรับกรมเหมือนกัน เมื่อไปเที่ยวหาประโยชน์ความสุข
สำหรับตัวเสียเกือบเดือนหนึ่งดังนี้ ก็เปนที่เสียประโยชน์ในหน้าที่ตำแหน่ง
ราชการส่วนตัวของข้าพระพุทธเจ้าด้วยเหมือนกัน

แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูถึงประโยชน์ที่ได้เสียไปแล้ว ทั้งสองอย่างนั้น
จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่เรือสุริยมณฑลออกไปครั้งนี้ เมื่อจะคิดเสียว่า
เหมือนมีเรือหลวงออกไปลาดตะเวนตรวจอ่าวครั้งหนึ่ง ตามธรรมเนียม
การรักษาบ้านเมืองอย่างสว่างนั้นก็จะเปนไปได้ แลข้าพระพุทธเจ้าผู้หนึ่ง
ซึ่งได้ไปในเรือลำนี้ด้วย เมื่อได้เห็นการเสียหายฤามีเหตุการสิ่งใดคงไม่
อาจนิ่งอยู่ได้เปนอันแน่ จะต้องมีใจเจ็บร้อนด้วยราชการแลแผ่นดิน คง
จะจัดการรักษาแลต่อสู้แลคิดระงับความสงบเรียบร้อยไปโดยเต็มกำลังที่ตน
จะทำได้ในเวลานั้น ๆ เพราะฉนั้นข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถือใจว่า การที่
ข้าพระพุทธเจ้าออกไปครั้งนี้ เหมือนออกไปตรวจการแลลาดตะเวนตรวจ
รักษาการสงบเรียบร้อยในคราวหนึ่ง

ก็ในส่วนซึ่งข้าพระพุทธเจ้าต้องละตำแหน่งที่ทำการไปนั้นเล่า ข้า
พระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ธรรมดาเกิดมาเปนคนทำการงาน มี
ธรรมเนียมอยู่หลายประเทศ ซึ่งเกิดมีแก่คนโดยมาก ที่เห็นว่าการเที่ยว
เปลี่ยนอากาศเปลี่ยนที่ แลพักผ่อนการงานหยุดการที่ทำเปนคราว ๆ นั้น
เปนเครื่องซึ่งจะบำรุงร่างกายให้เจริญแลแข็งแรงขึ้น เพื่อว่าเมื่อได้พักแล้ว
แลกลับมาจับทำการงานของตนต่อไปอีก คงจะแข็งแรงได้การงานมาก
กว่าที่จะกรากกรำทำความเหนื่อยช้าอยู่โดยที่มิได้พักผ่อนนั้น บางทีก็

จะทำให้ประโยชน์เกิดขึ้นโดยเร็วโดยพลันดีกว่าไม่ได้พักผ่อน เมื่อก่อนที่ข้าพระพุทธเจ้าจะกราบถวายบังคมลาไปนั้น ตัวข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่ใคร่จะมีความสบายอยู่แล้ว รับพระราชทานอาหารน้อยแลนอนไม่ใคร่หลับเปนต้น ทำให้กำลังที่จะรับราชการอ่อนเปลี้ยไป เพราะในระหว่าง ๖-๗ เดือนนี้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าทำการเต็มตำแหน่งมิได้ออกจากกรุงเทพ ฯ เลย จึงได้คิดระงับร่างกายหาความสุขใส่ตัวให้สบายกายสบายจิตต์เสียคราวหนึ่ง เพื่อว่าจะได้กลับเข้ามารับราชการโดยแขงแรง ดังความหมายซึ่งได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาข้างบนแล้ว ส่วนในราชการหน้าที่นั้นก็เรียบร้อยปรกติอยู่ ไม่เปนเวลาฉุกเฉินสำคัญ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าผู้ที่ดูแลการงานแทนตัวพอจะรับระงับการไปจนข้าพระพุทธเจ้าจะกลับเข้ามาถึงได้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สามารถกราบถวายบังคมลาไป

ในเวลาซึ่งได้ออกไปเที่ยวนั้นเล่า ข้าพระพุทธเจ้าก็มิได้เห็นแต่กับที่จะเที่ยวเปล่ารับความสุขอย่างเดียว เมื่อถึงบ้านใดเมืองใดก็ได้สอบถามทุกข์สุขของผู้ว่าราชการเมืองกรมการ แลตรวจทุกข์สุขของราษฎรตามสมควร สิ่งใดที่ขัดขวางก็ช่วยเหลือตามสติกำลังแลปัญญา ถึงมิได้ไปในทางราชการก็ดี แต่ถือเหมือนว่าเปนคนผู้หนึ่งซึ่งได้ไปในเรือพวกกองลาดตะเวนด้วย เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าจึงหวังใจว่า การที่ข้าพระพุทธเจ้าออกไปครั้งนี้ จะไม่ได้ไปแต่หาความสุขอย่างเดียว แลไม่เปนคนที่จะปราศจากประโยชน์การที่ได้ไปเที่ยวครั้งนี้แท้ทีเดียวนัก

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้สอบถามผู้ว่าราชการเมืองแลกรมการราษฎรในเหตุการทุกข์สุขบ้าง ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนั้น เมื่อข้าพระพุทธเจ้ามีเวลาว่างบ้างในเวลาที่เดินเรือฤๅเวลาพักครั้งใดแห่งใด ข้าพระพุทธเจ้ามิได้คิดที่จะอยู่เปล่า แลโปรยเสียซึ่งประโยชน์ มีกระดาษดินสอก็ขีด ๆ เขียน ๆ ไปตามความจดจำซึ่งได้รับความบอกเล่าแลตามความรู้เห็น คาดคะเนการทั้งปวงนั้น ๆ จึงได้เรียบเรียงลงเปนหนังสือรายงานหัวเมืองซึ่งตนได้ไปตรวจให้เห็นฉะบับ ๑ ได้เรียงข้อความเปนหมวด ๆ มิให้ปะปนกันเพื่อจะได้ตรวจแลเห็นง่ายเปนต้นดังนี้

๑ ไชยภูมิที่ภูมิลำเนาบ้านเมืองแลเรื่องราวของไชยภูมินั้น ๆ

๒ ตำบลบ้านหลังเรือนแลประมาณคนแลเหตุที่คนได้เปนไปในที่นั้น ๆ

๓ ผลประโยชน์ของบ้านเมืองแลการทำมาหากินของคนในที่นั้น ๆ

๔ อาหารซึ่งเปนของสำคัญแก่ประโยชน์ผู้จะไปเที่ยวที่จะหาบริโภค

๕ เรื่องความในเมืองนั้น ๆ ที่เปนอยู่

๖ ความร้อนเย็นของราษฎรทั้งปวง

ข้อความทั้ง ๖ หมวดนี้ได้เรียงเปนเมือง ๆ เปนลำดับตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปก่อนแลหลังรวมเปน ๑๓ เมืองฤๅตำบล

หนังสือรายงานนั้น ได้เร่งรีบเรียงให้สำเร็จบริบูรณ์เสียแต่ในเรือสุริยมณฑล เพื่อว่าไปถึงกรุงเทพ ฯ จะไม่ให้เสียเวลาราชการซึ่งจะต้องทำตามหน้าที่ ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจไว้ว่ารายงานที่ได้เรียบเรียงฉะบับนี้

เมื่อได้ทูลเกล้า ฯ ถวายแล้วคงจะเปนพยานความตั้งใจของข้าพระพุทธเจ้าที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาข้างบนนั้น แลหวังใจว่าถึงจะเปนประโยชน์แก่ราชการได้บ้างก็ดี ไม่เปนประโยชน์ก็ดี แต่คงจะเปนประโยชน์คราวหนึ่งในเวลาที่จะเสด็จพระราชดำเนิรประพาศชายทเลฝั่งตวันตกตามเมืองนั้น ๆ บ้างเปนแน่ จึงได้อุส่าห์เรียบเรียงไว้ แลนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายเหมือนเปนหนังสือสำหรับทรงทอดพระเนตร์เล่นในเวลาว่างราชการ

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ค้นหนังสือเก่า ๆ ของข้าพระพุทธเจ้าในเวลาหนึ่ง ได้พบต้นร่างหนังสืออย่างหนึ่ง มีคำจ่าหน้าไว้ว่า “เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม” ข้าพระพุทธเจ้าจำได้ชัดว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงร่างไว้นานมาแล้วแต่ยังมิเยาว์ไวยอยู่ในการเสด็จพระราชดำเนิรพระราชวังบางปอินครั้งก่อน ๆ เกิดแต่เรื่องโคลงบ้างกลอนบ้าง คำร้อยแก้วเรียกกันว่าเอศเซบ้าง ในครั้งนั้นเมื่อระดูเอศเซกัน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้แต่งว่าด้วยประโยชน์ของการเที่ยวเรื่องหนึ่งเปนเอศเซในระดูนั้น เมื่อข้าพระพุทธเจ้าจะไปเที่ยวคราวนี้ จึงได้นำต้นร่างนั้นติดไปดูด้วย จึงได้เกิดเปนเรื่องเตือนใจแนะนำที่จะให้ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงรายงานการเที่ยวนี้เพราะฉนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานคัดเอศเซการเที่ยว(๑) ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้แต่งไว้แต่เดิมลงไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วย เหมือนคำนำหน้าหนังสือที่แต่งใหม่รวมกันให้นามหนังสือเล่มนี้ว่า “ชีวิวัฒน์” ขึ้นทูล ฯ ถวาย

---

(๑) คือคำอธิบายประโยชน์แห่งการเที่ยวเดินทางในเขตรสยาม ๕ หน้ากระดาษ ซึ่งพิมพ์ไว้ข้างต้นเรื่องระยะทางรายวันนี้

อนึ่งหนังสือเล่มนี้ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงได้จำเพาะแต่เมื่อมีเวลาว่างบางเวลาในระหว่าง ๒๕ วันเท่านั้น ข้อความใด ๆ จะพลาดพลั้งผิดถูกเท็จจริงเหลือ ๆ เกิน ๆ ไปประการใดบ้างก็ไม่ทราบ โดยตามความรู้เห็นแลเข้าใจตามเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ฯ ในคราวที่ไปเท่านั้น จะผิดชอบประการใดพระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ ขอพระบารมีเปนที่พึ่ง

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า สมเด็จฯ ขอเดชะ

เรือสุริยมณฑล

ณวัน ๒ ๗/๔ ๑๐ ค่ำ ปีวอกฉศก ศักราช ๑๒๔๖

ปากน้ำเจ้าพระยา
เมืองปราน
คลองบางปูเข้าไปหลังเกาะ
ร้อยยอด
สิงห์ร้อยยอด
หลังมหาก
เกาะงาม
เมืองชุมพร
เมืองพังงา
อ่าวในเกาะหงัน
ส่วนแผ่นดินเกาะสมุย
ส่วนที่ตั้งเกาะสมุย
เมืองไชยา
เมืองกาญจนดิษฐ์
เมืองนครศรีธรรมราช
เมืองหุ่ม
เกาะเยอ
เมืองสิงขร
เมืองตานี
เมืองกลันตัน
หมายเหตุ
เส้นประวุดดำๆเป็นทางไป
เส้นกากีดเหมือนเส้นมรหัดเป็นทางกลับ
หมายบอกว่านี้เป็นที่แวะเมื่อไป
หมายบอกว่านี้เป็นที่แวะเมื่อกลับ
หมายบอกว่านี้เป็นเครื่องกับดันทุ่งวเคี้ยเข็มเหนือ
ลูกศรบอกที่ไปเอาที่จอดเรือ
หมายบอกว่านี้บอกเมืองที่ได้ไปโดยเรือเล็ก

บอกจ่าหน้าเรื่อง

เที่ยวเดินทางในเขตร์สยาม .... หน้า ๑

ระยะทางรายวัน .... ,, ๖

รายงานหัวเมืองตวันตก .... ,, ๒๒

เมืองปราณบุรี

ไชยภูมิ์ที่ .... ,, ๒๒

ตำบลบ้าน .... ,, ๒๒

จำนวนคน .... ,, ๒๓

ผลประโยชน์การหากิน .... ,, ๒๓

การอาหาร .... ,, ๒๔

เรื่องความ .... ,, ๒๕

การร้อนเย็น ... . ,, ๒๕

เขาสามร้อยยอด แขวงเมืองปราณบุรี

ไชยภูมิ์ที่ ... . ,, ๒๖

เกาะพังงัน ขึ้นเมืองไชยา

ไชยภูมิ์ที่ .... ,, ๒๙

ตำบลบ้านจำนวนคน .... ,, ๓๐

การหากิน .... ,, ๓๐

การอาหาร .... ,, ๓๑

เรื่องความ .... หน้า ๓๑
การร้อนเย็น .... ,, ๓๑

เกาะสมุย ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช

ไชยภูมิที่ .... ,, ๓๑
จำนวนคนตำบลบ้าน .... ,, ๓๖
การหากิน .... ,, ๓๙
การอาหาร .... ,, ๔๐
เรื่องความ .... ,, ๔๐
การร้อนเย็น .... ,, ๔๑

เมืองสงขลา

ไชยภูมิที่ ปากย่าวแลฝั่ง .... ,, ๔๓
ตัวเมืองแลบ้านเรือน .... ,, ๔๓
เกาะยอ .... ,, ๕๒
ลำน้ำแลทเลสาป .... ,, ๕๓
ตำบลบ้านจำนวนคน .... ,, ๕๔
กรมการ .... ,, ๕๕
วงศ์ตระกูลสงขลา .... ,, ๕๖
ผลประโยชน์การหากิน .... ,, ๕๘
สินค้า .... ,, ๕๘
ช้างม้า .... ,, ๖๐
เรือราชการ .... ,, ๖๐

เงินตราที่ใช้ .... หน้า ๖๐
การอาหาร .... ,, ๖๑
เรื่องความ .... ,, ๖๑
การร้อนเย็น .... ,, ๖๔

เมืองตานี

ไชยภูมิที่ .... ,, ๖๕
จำนวนบ้านจำนวนคน .... ,, ๖๘
ผลประโยชน์แลการหากิน .... ,, ๗๐
อาหาร .... ,, ๗๓
ความร้อนเย็น .... ,, ๗๓

เมืองกลันตัน

ไชยภูมิที่ ปากอ่าวแลลำน้ำ .... ,, ๗๔
ตลาด .... ,, ๗๕
บ้านพระยาจางวาง .... ,, ๗๖
บ้านพระยากลันตัน .... ,, ๗๗
ตำบลบ้านจำนวนคน .... ,, ๗๘
คนเสียส่วย .... ,, ๗๙
ผู้ครองเมืองแลคนแต่งตัว .... ,, ๗๙
ผลประโยชน์แลการหากิน .... ,, ๘๑
ราคาสินค้าแลของที่ขาย.... .... ,, ๘๒
ภาษีอากร .... ,, ๘๓

เรื่อราชการแลเรื่อค้าขาย.... .... หน้า ๘๓
เงินตราที่ใช้ .... ,, ๘๔
อาหาร .... ,, ๘๔
ความ .... ,, ๘๕
ความร้อนเย็น .... ,, ๘๕

เมืองนครศรีธรรมราช

ไชยภูมิที่ ปากอ่าวแลคลอง .... ,, ๘๗
วัดบ้านตามถนนนอกกำแพงเมือง .... ,, ๘๘
ตัวเมืองแลในเมือง .... ,, ๙๐
วัดพระมหาธาตุ .... ,, ๙๗
จำนวนหมู่บ้านแลคน .... ,, ๑๐๑
วงศ์ตระกูลเมืองนคร .... ,, ๑๐๒
ผลประโยชน์แลการหากิน .... ,, ๑๐๖
อาหาร .... ,, ๑๐๙
ความ .... ,, ๑๐๙
การร้อนเย็น .... ,, ๑๐๙

เมืองไชยา

ไชยภูมิที่ ปากอ่าวแลกะเซ็ด .... ,, ๑๑๑
เรื่องกะเซ็ด .... ,, ๑๑๒
บ้านพระยาไชยา .... ,, ๑๑๓
จำนวนคนแลหมู่บ้าน .... ,, ๑๑๖

ผลประโยชน์แลการหากิน .... หน้า ๑๑๘
อาหาร .... ,, ๑๒๐
ความ .... ,, ๑๒๐
ความร้อนเย็น .... ,, ๑๒๐

เมืองกาญจนดิฐ

ไชยภูมิที่ .... ,, ๑๒๑
จำนวนคนแลบ้าน .... ,, ๑๒๕
ผลประโยชน์การหากิน .... ,, ๑๒๗
อาหาร .... ,, ๑๒๘
ความร้อนเย็น .... ,, ๑๒๙

เมืองหลังสวน

ไชยภูมิที่ ปากอ่าวแลลำน้ำ .... ,, ๑๓๐
บ้านผู้ว่าราชการ .... ,, ๑๓๓
จำนวนคนแลบ้าน .... ,, ๑๓๖
ผลประโยชน์ในการหากิน .... ,, ๑๓๗
อาหาร .... ,, ๑๓๙
ความ .... ,, ๑๓๙
การร้อนเย็น .... ,, ๑๓๙

เมืองชุมพร

ไชยภูมิที่ .... ,, ๑๔๒
จำนวนบ้านจำนวนคน .... ,, ๑๔๕

ผลประโยชน์แลการหากิน .... หน้า ๑๔๕
อาหาร .... ,, ๑๔๖
ความร้อนเย็น .... ,, ๑๔๖

ตำบลเกาะง่าม ขึ้นเมืองชุมพร

ไชยภูมิที่ .... ,, ๑๔๗
วิธีประโยชน์ในการรังนก .... ,, ๑๔๘

โคลงกระทู้

ความรักในสาม .... ,, ๑๕๐

เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ได้ทรงแต่งไว้แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่

การเที่ยวเดินทางในที่ต่าง ๆ นี้ เห็นว่าเปนของที่จะบำรุงกายแห่งกุลบุตรผู้จะแสวงความสบายได้อย่างหนึ่ง บางทีก็จะมีคุณวิเศษ ได้พบได้เห็นของประหลาดต่าง ๆ ที่จะชี้ชูบัญญาให้รุ่งเรืองได้บ้าง ข้าพเจ้าชอบใจที่สุดในการนี้ การเที่ยวเปนของสำคัญในชีวิตของตนครั้งหนึ่ง ๆ ไม่ว่าผู้ดีคนเลว คงจะต้องแสวงหาการเที่ยวนี้โดยมาก ถ้าจะอธิบายคุณวิเศษในการเที่ยว ก็มีหลายอย่างพอที่จะชี้แจงให้ท่านทั้งหลายทราบได้บ้างเล็กน้อย ตามบัญญาที่ข้าพเจ้าได้เห็นท่านผู้ที่ได้เที่ยวมาแลที่ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวมาบ้าง มีความสนุกสบายเห็นคุณวุฒิในการนี้ เปนของที่จะชักชูกำลังให้อายุยืน เพราะมีแต่ใจสนุกสบายเสมอไม่ทุกข์ การงานสิ่งไรที่จะต้องทำมาหาเลี้ยงชีวิตก็ได้ ผ่อนกำลังเสียทีหนึ่ง การสิ่งไรที่เกี่ยวข้องรำคาญใจที่จะให้เกิดโทษะโมหะในใจของตนแล้ว ก็จะระงับใจให้สนุกสบายไปฝ่ายเดียว จะได้ลมอากาศเปลี่ยนแปลกผิดกว่าบ้านเรือนในกรุงเทพ ฯ ของตัว เพราะบ้านของตัวนั้นเปนที่ชินเคยอยู่มานาน แลผู้คนของโสโครกก็มาก ลมอากาศที่บริสุทธิ์ก็ไม่ใคร่จะได้เข้ามาถึงตัว ได้แต่ลมที่ไม่บริสุทธิ์ จะนอนจะกินก็ไม่น่าจะเปนสุขสบายเลย ถ้าไป

เที่ยวแล้วก็คงได้ลมที่เย็นบริสุทธิ์สอาดมาจากทะเลแลป่าเขา ตามอากาศของเมืองนั้น ๆ โรคภัยที่มีอยู่ก็คงจะค่อยระงับบันเทาลง หรือโรคที่จะเกิดขึ้นในตัวก็ไม่ใคร่จะมีได้ เพราะสบายกายสบายใจอยู่เสมอ ได้อากาศที่ดี จะบริโภคอาหารก็ได้มากนอนก็จะหลับสนิท ได้กำลังในเวลากลางคืนมาก ตื่นแต่เวลาเช้าได้เวลาที่เย็นเสมอ ไม่มีช่องที่จะให้กวนใจสิ่งไรเลย มีแต่จะบำรุงกายให้มีความสุขอย่างเดียว ถ้าจะมีผู้ถามว่าการเที่ยวเป็นของสนุกสบาย ควรจะเที่ยวเสมอไม่หยุดหย่อนมิดีกว่าอยู่บ้านหรือ จะต้องแก้ว่า การเที่ยวเปนของสนุกสบายก็จริง แต่ทว่าเกิดมาเปนผู้ชายควรจะหาชื่อเสียงเกียรติยศเกื้อหนุนทำนุบำรุงตระกูลของตัว ผู้ดีควรจะทำราชการพลเรือนควรจะคิดทำการหากิน เปนของที่จะบำรุงชีวิตชื่อเสียงของตัวต่อไป เมื่อมีเวลาว่างราชการแลการทำมาหากิน ควรจะต้องผ่อนกายแลกำลังให้มีความสบาย ไว้ทำการต่อไปจึงจะควร ถ้าจะไม่หันหาการมีแต่เที่ยวสิ่งเดียว ก็เห็นว่าผู้นั้นหาปัญญาแลความคิดที่จะเกื้อหนุนตระกูลของตัวไม่ได้เลย ถ้าจะทำการไม่มีเวลาเที่ยวบ้าง พิเคราะห์ดูเห็นว่าชีวิตจะเปนไปไม่ยืนยาว โรคภัยเบียดเบียนหาความสุขมิได้ ทุกชาติทุกภาษาคงต้องมีเวลาว่างจากการ ซึ่งเรียกโฮเลเด คิดดูคนเที่ยวกับไม่เที่ยวมักมีความสุขผิดกันโดยมาก ถ้าจะเทียบดูถึงคนอายุมาก ๆ ถ้าได้เที่ยวอยู่เสมอ กายแลกำลังความคิดแข็งแรงเหมือนคนอายุห้าสิบได้ คนซึ่งไม่ได้ไปเที่ยวอายุเพียงห้าสิบ กำลังโรคภัยก็จะเบียดเบียนเหมือนคนอายุเจ็ดสิบแปดสิบ ข้าพเจ้าได้พิเคราะห์พิจารณาที่ท่านผู้ดีผู้มีปัญญามา

หลายท่านแล้ว ก็เห็นชัดว่าการเที่ยวเปนของจะบำรุงชีวิตท่านผู้ดีผู้มีปัญญาให้เจริญยืนนาน พร้อมด้วยสติกำลังความคิด โรคภัยง่อยเปลี้ยลุ่มหลงจะไม่ใคร่ให้ได้ความทุกข์เวทนาเมื่อแก่เลย ประการหนึ่ง ถ้าได้ไปในเมืองนั้นคงจะรู้จักบ้านเมืองแลจำลู่ทางชัดเร็วแน่นอน ถ้าจะมีผู้ซักผู้พูดถึงเมืองนั้น ๆ ก็จะได้เล่าได้พูดตามความรู้ความเห็นของตัว ไม่เปนคนโง่เซอะนิ่งได้อย่างหนึ่ง ประการหนึ่งจะได้รู้จักชาติแห่งคนชาวบ้านชาวเมืองภูมิประเทศนั้น ๆ ที่จะมีกิริยาหน้าตาสุ้งเสียงอย่างไร แลจะทำมาหากินเลี้ยงชีวิตด้วยสิ่งอันใด ความทุกข์ความสุขของชาวราษฎรซึ่งอยู่ในบังคับผู้ใหญ่นั้น จะเดือดร้อนร่มเย็นประการใด เมื่อมีช่องโอกาสที่ช่วยราษฎรซึ่งคับแค้นได้ ก็จะได้ช่วยให้บ้านเมืองเรียบร้อยเจริญต่อไป ประการหนึ่ง เมืองใดมีของโบราณวิชาช่าง เปนบ้านเปนตึกเปนวัดโบสถ์วิหารพระเจดีย์พระปรางค์ ถ้าเปนเมืองพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้เสด็จประทับประพาสที่เมืองนั้น ก็คงจะมีกำแพงพระนครกำแพงพระราชวังพระมหาปราสาทพระราชมนเทียร พระที่นั่งเย็นที่ประทับร้อนประทับแรมต่าง ๆ แลศาลาโรงที่พักบ้านเจ้าบ้านขุนนาง ศาลพระกาฬศาลพระภูมิหลายอย่างเปนอันมาก ในชีวิตหนึ่งควรจะได้เห็นไว้ ให้เปนที่เจริญใจสดับสติปัญญาให้รุ่งเรือง เพราะเปนของผู้มีวาสนาประกอบด้วยอำนาจสติปัญญา ได้สร้างได้อยู่มาแต่ก่อน แลจะได้เห็นได้ทราบชัดตามเรื่องราวแต่ก่อนเก่า กล่าวมาพอเปนที่จะเห็นได้แน่นอนตามการแต่ก่อนมา ของเก่าที่ทำไว้กับปัจจุบันทุกวันนี้คล้ายคลึงกันก็มีมาก ที่ผิดกันไปก็มีมาก ฝีมือทำก่อสร้างลวดลายก็ผิดกันมาก ควรจะดูท่วงทีเปรียบเทียบที่ทำนั้นให้ละเอียด ของ

แต่ก่อนวิธีทำแข็งแรงทนทานมาก บางทีก็ทำด้วยศิลา บางทีก็ทำด้วยแลง บางทีเปนแผ่นอิฐใหญ่ ก่อเปนของเรียบร้อยแน่นหนา เปนการยากที่ปัจจุบันนี้จะทำได้เหมือนแต่ก่อน ควรที่เราจะได้รู้เห็นไว้บ้างเปนที่จรุงสติปัญญาต่อไป ประการหนึ่งบางทีที่จะได้พบของโบราณประหลาดเปนพระพุทธรูปเก่าง ๆ หล่อด้วยทองเหลืองบ้าง ทองเนาวโลหะบ้าง แลเทวรูปเปนรูปอิศวรนารายณ์พิฆเนศต่าง ๆ หล่อด้วยทองอย่างเก่าแลของเล็กน้อยอย่างนี้มีอีกมาก บางทีเปนของประหลาดหายาก ตามซึ่งชนสยามได้นับถือกันว่าเปนของวิเศษกันได้ต่าง ๆ เหมือนหนึ่งงั่งเจ้ารูปน้ำเงินหลายอย่าง พระลำพูนพระเกสรพระปรอดพระเหล็กไหลพระบิดตาพระภะคะวัมพระบิดทวารทั้งเก้า ลูกเหล็กไหล ลูกปรอดอยู่ไฟลูกอมต่าง ๆ ทั้งเขี้ยวเสือกลวงเขี้ยวหมูตัน แลของสัตว์ต่าง ๆ เหล่านี้เปนของหายากคนชาวสยามเที่ยวขวนขวายหาของอย่างนี้ได้ตามที่สูง ๆ บนพระเจดีย์วิหารบ้าง ได้ในพื้นแผ่นดินบ้าง ในถ้ำบ้าง ขายกันราคาแพง ๆ ถึงเราจะไม่นับถือว่าเปนของขลัง ก็เห็นว่าควรจะเก็บได้เพราะเปนของเก่าโบราณหายากจริงจริง ประการหนึ่งถ้าผู้ที่ชอบฝักฝ่ายในการแร่ต่าง ๆ ก็จะหาได้มาเปนตัวอย่างมาก คือแร่ทองคำ แร่ทองแดง แร่เหล็ก แร่ดีบุก แร่อิกหลายอย่างตามประสงค์ตามผู้ที่จะต้องการ ประการหนึ่งจะได้เห็นของประหลาดผิดแปลกกัน เหมือนเขาถ้ำห้วยเหวธารน้ำลำคลองแม่น้ำพืชพรรณพฤกษาชาติดอกผลต่าง ๆ หลายอย่าง ผิดประหลาดกันตามพื้นบ้านพื้นเมือง ทั้งสัตว์จตุบาททวิบาท นกปลานา ๆ น้อยใหญ่ตามภูมิลำเนาซึ่งสัตว์จะอาศัยกินอยู่ตามภูมิประเทศต่าง ๆ ที่ไม่ได้เห็น ชาว

พลเมืองก็เอามาขายเนือง ๆ เปนนกเปนลิงชะนีเม่นหมีกระต่ายกระจง เปนต้น ถ้าเปนคนแสวงหาอยากจะรู้จะพบแล้ว เที่ยวด้นดั้นไปในที่เงียบต่าง ๆ ก็จะได้พบหลายอย่างหลายพรรณ เปนที่เจริญตาจรุงปัญญาของตนต่อไป ประการหนึ่งคนซึ่งเปนพ่อค้า ซึ่งจะแสวงหาสิ่งที่เปนประโยชน์แก่ตนที่ควรจะทราบสินค้า ซึ่งเกิดมีเกิดเปนตามเมืองนั้น ๆ แม้ว่าสิ่งใดที่ควรประโยชน์แก่ตนที่จะต้องการ ก็อาจสามารถที่จะสืบสวนแลชักจูงหาผู้แทนหรือแสวงหาสินค้านั้น ๆ มาซื้อขายตามประโยชน์แก่กำไรของตนซึ่งเห็นว่าจะได้มาจำหน่ายตามประโยชน์ ในที่ควรได้ ตามกาลเวลา ประการหนึ่งถ้าจะว่าตามประโยชน์ที่คบเพื่อนฝูง ถ้าได้ไปเที่ยวได้ทั่วทุกแห่ง ถ้าถึงแห่งใดก็จำที่ต้องรู้จักพบปะคนในเมืองนั้น ๆ ที่เปนอธิบดีแลมีบรรดาศักดิ์ ก็ตามรูปแลบรรดาศักดิ เปนชั้นตามที่จะสล้องเสพเปนมิตรไว้นั้น ๆ ถ้าแม้ว่าจะไม่ต้องการในทางมิตรก็ดี ก็คงจะยังเปนประโยชน์ที่จะได้รู้จักคนนั้นไว้ แลได้รู้ความดีความชั่วของคนซึ่งเปนอธิบดี หรือตลอดจนถึงคนเลวเปนที่สดับสติปัญญา แลเปนที่เตือนสติของตนในการที่จะประพฤติตัวหาความดีได้ นั้น ๆ

อำนาจคุณความดีการวิเศษของการเที่ยวมีหลายประการ ดังกล่าวมาแล้ว ถ้าจะพรรณนาต่อไปก็เปนอันไม่มีที่สุดลงได้ จึงจำเปนที่จะต้องยุติไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าท่านทั้งปวงพิเคราะห์คุณวิเศษของคุณความดีได้อย่างไรก็คงชั่งใจดูตามสมควร เทอญ

ระยะทางรายวัน

ที่กราบถวายบังคมลามาเที่ยวตากอากาศตามชายทะเล ฝั่งตวันตกในอ่าวสยาม

วันที่ ๑ ณวัน ๓ ๖ ๙ ค่ำ ปีวอกฉศก (พ.ศ. ๒๔๒๗)

ลงเรือกลไฟเชจรชลคดี ที่ท่าออฟพีศไปรสนีย์แลโทรเลข นายยาเปนกัปตัน เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาทีถอนสมอจากที่นั้น ใช้จักร์ขึ้นไปตามลำน้ำถึงหน้าวัดเทวราชกุญชร เวลาบ่าย ๓ โมงแล่นกลับลงมา เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาทีถึงหน้าตำหนักแพ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาทีถึงเมืองนครเขื่อนขันธ์ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ นาทีถึงเมืองสมุทปราการ รอรับเรือด่านพบเรือกลไฟสปอตสแมน เห็นเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์อยู่ในเรือนั้นด้วย แล้วใช้จักร์เรือเชจรออกจากเมืองสมุทปราการ เวลาย่ำค่ำครึ่งทุ่มถึงเรือทุ่นปากอ่าว เวลาทุ่มครึ่งถึงตรงเรือนตะเกียงที่สันดอน เวลา ๒ ทุ่มแล่นออกไปพ้นร่องแล้ว ตั้งเข็มบากหัวเรือตรงไปแหลมหลวง ลมเปนตวันตกอ่อน ๆ มีคลื่นใต้น้ำเรือแคลงน้ำลึกประมาณ ๖ วา เวลา ๒ ทุ่มครึ่ง เครื่องจักร์เกิดเอกสิเดนต์ในเรือกลไฟที่เครื่องจักร์ทองเหลืองคอเล่อที่สับข้างซ้าย ซึ่งเปนที่ยึดก้านสบสำหรับชักขึ้นลงแตกออกไปเปนสองชิ้น ต้องหยุดจักร์ดับไฟจะแก้ ใช้เครื่องไม่ได้ ต่อไปเพราะเปนของซึ่งจะต้องหล่อทองเหลืองคอเล่อใหม่จึงจะใช้เครื่องจักร์ได้ เรือกลไฟลอยอยู่ไปไม่ได้ทอดสมอ เวลายาม ๑ ให้เรือโบตกันเชียงสำหรับ

เรือติกันเชียงเข้าไปที่กระโจมไฟ บอกคำโทรเลขไปยังเมืองสมุทปราการ ขอให้ท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ จอดเรืออยู่ณเมืองสมุทออกมาลากลับเข้าไป แลให้บอกแจ้งความเข้าไปยังกรุงเทพ ฯ ในเวลาคืนวันนั้น เรือเชจรต้องทอดสมออยู่นอกสันดอน น้ำลึก ๖ วา มีคลื่นลมเรือแคลงมาตลอดคืนยังรุ่ง

วันที่ ๒ วัน ๔ ๗ ๙ ค่ำ เวลาเช้าทอดสมออยู่ แลเห็นเรือกลไฟวิลันดาชื่อสุรวงศ์ จะใช้จักร์ออกไปจากที่ทอดสมอน้ำเชี่ยว กัปตันยาชักธงบอกความขัดข้อง เรือสุรวงศ์ก็ใช้จักร์เข้ามาหาจ้างให้ลากเรือเชจรเข้ามาถึงปากร่องชายชำแระนอก เวลาเช้าโมงครึ่งถึงปากร่อง เรือสุรวงศ์บันทุกเพียบกินน้ำลึกจะจงต่อเข้ามาในสันดอนไม่ได้ เรือเชจรต้องทอดสมอ เวลา ๕ โมงเช้าได้รับคำโทรเลขจากกระโจมไฟสันดอนว่า เรือสปอดสแมนใช้จักร์ออกเสียแต่เวลาคืนนี้แล้ว ได้บอกความขึ้นไปกรุงเทพ ฯ แล้ว จะให้เรือมาลาก จึงได้จอดรอทอดสมออยู่ปากร่อง ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงมิได้เห็นเรือกลไฟออกไปลาก พอน้ำขึ้นลมจัดกัปตันยาจึงจัดเอาผ้าเพดานผูกเปนใบชักขึ้นที่เสาหน้า ถอนสมอแล่นตามน้ำตามลมขวาง ๆ ริ ๆ เข้ามา คลื่นจัดเรือแคลงเปนอันมาก เวลาย่ำค่ำข้ามสันดอนมา เวลาทุ่ม ๑ เข้ามาตรงกระโจมไฟข้ามริมชายร่องตวันตกเปนลมตะเภา กลัวจะพาเรือเข้าไปที่ตื้นนัก จึงทอดสมอรออยู่ที่นั้น เห็นโคมเรือกลไฟแล่นออกไปหลายลำ แต่เดินกลางร่องห่างกันเรียกไม่ได้ ยินเวลา ๒ ยามน้ำลงเรือขวาง คลื่นใหญ่เรือแคลงเปนอันมาก เวลา ๗ ทุ่ม

เดื่อนหงาย พระยาประภากรวงศ์ (ชาย)[๑] นำเรื่อกลไฟเล็กของพระอมรวิไสยสรเดช (โต)[๒] มาจูงเรื่อเชจรกลับเข้ามาในปากอ่าว

วันที่ ๓ วัน ๕ ๗ ๙ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งถึงปากอ่าวลำน้ำเจ้าพระยา เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งถึงเมืองสมุทปราการ แล้วมีคำโทรเลขขอเรื่อกลไฟเปลี่ยน เวลาเช้า๔ โมงขนของขึ้นพักอยู่ที่จวนเจ้าพระยาภาณุวงศ์ที่เมืองสมุทปราการค้างอยู่ที่นั้นคืน ๑

การที่กราบถวายบังคมลาไปเที่ยวตามชายทะเลนั้นจึ่งต้องเปนการยุติกันไว้ตอนหนึ่ง จะต้องนับวันต้นต่อไปดังนี้

วันที่ ๑ วัน ๖ ๘ ๙ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕ นาที เรื่อกลไฟสุริยมณฑลลงมาถึงเมืองสมุท หลวงจักรยานานุพิจารณ์ (ทวน)[๓] เปนกัปตันขนของพร้อมกันลงเรื่อสุริยมณฑล เวลาทุ่มครึ่งใช้จักรออกจากหน้าเมืองสมุทไป เวลายามครึ่งข้ามสันดอนน้ำลึก ๘ ศอก เวลา ๔ ทุ่มออกนอกสันดอนน้ำลึก ๓ วา ตั้งหัวเรื่อตรงหว่างตะเภาหว่างสลาตันเดินจักรตรงไปเมืองปราณบุรี ลมจัดตรงหน้าคลื่นใหญ่ เวลา ๑๑ ทุ่มตรงหน้าเขาเจ้าลาย เดินน้ำลึก ๘ วา

---

(๑) พระยาประภากรวงศ (ชาย บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ วร

(๒) พระอมรวิสัยสรเดช (โต บุนนาค) ภายหลังได้เปนเจ้าพระยาสุรวงศวัฒนศักดิ์ บุตรเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน วร

(๓) หลวงจักรยานานุพิจารณ์ (ทวน บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ วร ต่อมาเปนพระไพรัชพากย์ภักดี

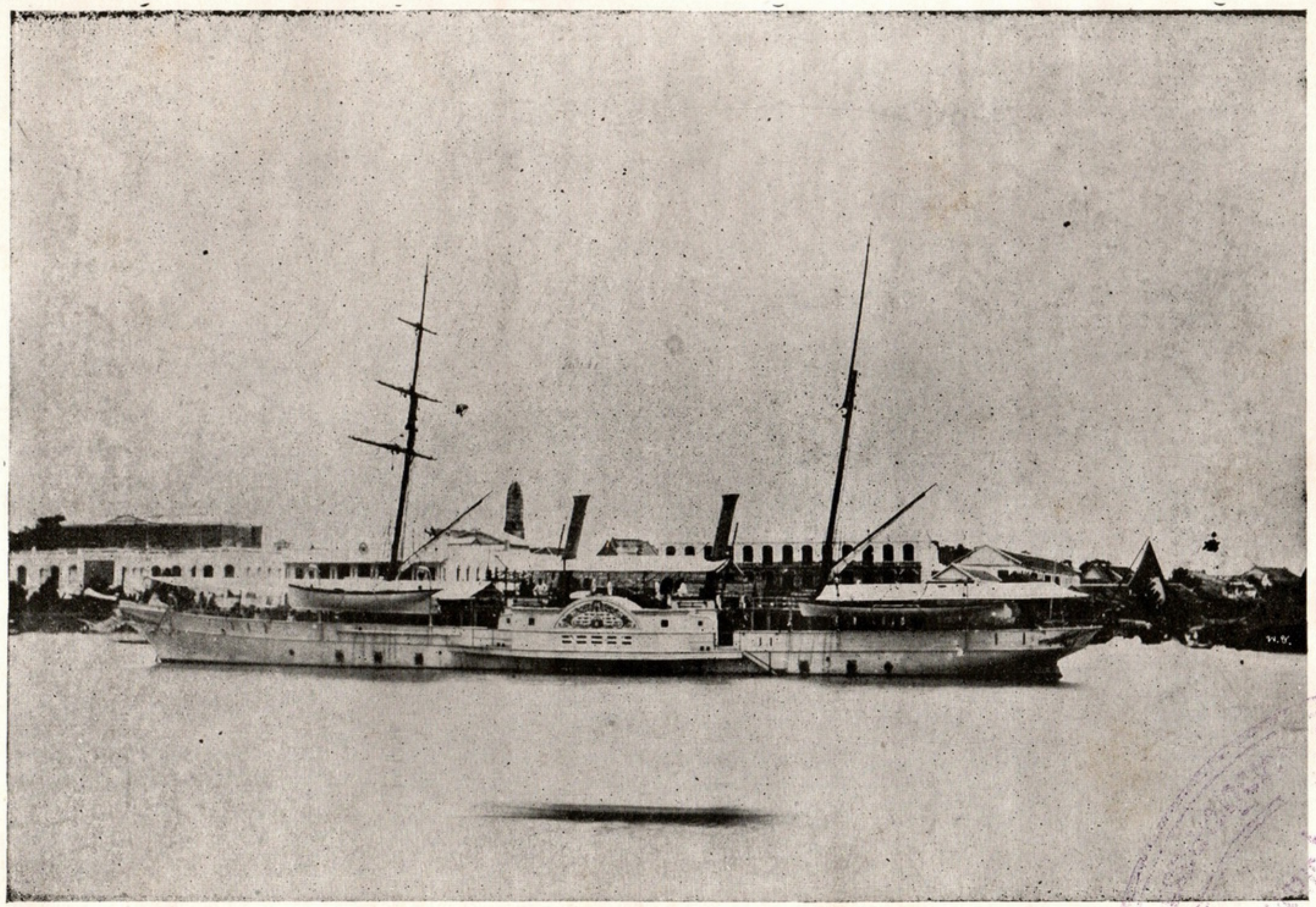

เรือสุริยมณฑล ลำแรก

วันที่ ๒ วัน ๗ ๑๐ ๙ ค่ำ เวลาเช้าถึงตรงบ้านหัวหิน เวลาเช้า ๒ โมง ๔๕ นาทีถึงปากอ่าวคลองปราณทอดสมอ ฝนตกเปนพยุ เวลาเช้า ๕ โมง ขึ้นพักอยู่ที่ตึกท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ ที่ปากน้ำปราณ(๑) เวลาบ่าย ๒ โมงไปนั่งโห่เหล่าไล่เนื้อที่ไร่ร้างบ้านกิ่ว ฝนตกไม่ได้อะไร กลับมาที่ตึกพักค้างอยู่คืนหนึ่ง

วันที่ ๓ วัน ๑ ๑๑ ๙ ค่ำ เวลาเช้าสว่าง ลงเรือมินตราสุริเปนเรือโบตใบเล็กไปดูจับปลาที่โป๊ะ เวลาเช้า ๒ โมงเศษกลับมาตึกพัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษลงเรือโบตกลับมาลงเรือสุริยมณฑล เวลาเที่ยงแล้ว ๒๕ นาทีใช้จักรออกจากเมืองปราณ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงสามร้อยยอด ทอดสมอตรงอ่าวศาลา ลงเรือโบตขึ้นเที่ยวถ้ำอิเหนาแล้วกลับลงเรือโบตไปเข้าคลองบางปูดูตำบลเขาสามร้อยยอด แล้วกลับมาถึงเรือเวลาพลบค่ำ เวลาทุ่มเศษใช้จักรเรือกลไฟออกจากสามร้อยยอด ตั้งเข็มไปทางกลางมหาสมุทรลมเสมอคืนราบไปตลอดคืน

วันที่ ๔ วัน ๒ ๑๒ ๙ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งถึงตรงเขาช่องพระหน้าเมืองปทิวคือเมืองกำเนิดนพคุณ เวลาเช้า ๒ โมงถึงตรงเกาะงามหน้าเมืองชุมพร เวลาเช้า ๔ โมงถึงตรงเกาะเต่าอยู่แง้มซ้าย เปนลมตะเภาคืนมีบ้าง

---

(๑) ตึกนี้เจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ วร ที่สมุหพระกลาโหมให้สร้างเปนที่สำหรับพักข้าหลวง มีที่ปากน้ำเมืองเพ็ชรบุรี (ทำค้าง) แห่ง ๑ เมืองปราณแห่ง ๑ เมืองชุมพรแห่ง ๑ เมืองสงขลาแห่ง ๑

เรือเดิน ๗ นอต เวลาเที่ยงถึงตรงหัวเกาะเต่าห่าง ๔ ไมล์ เห็นเกาะพงันเกาะสมุยอยู่ตรงหน้าเรือ ลมสงบคลื่นราบ เวลาบ่าย ๒ โมงถึงหัวเกาะพงันหันหน้าเรือเข้าไป เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึง ทอดสมอท้ายเกาะพงันตรงหน้าบ้านในระหว่างเกาะสมุยเกาะพงัน ลงเรือโบตคัตเตอร์ขึ้นท่าศาลาครู่หนึ่ง แล้วไปตามหาดทราย จนเวลาพลบค่ำกลับลงเรือใหญ่ เวลา ๑๑ ทุ่มใช้จักรข้ามไปเกาะสมุยด้านเหนือ

วันที่ ๕ วัน ๓ ๑๓ ๙ ค่ำ เวลาเช้าถึงเกาะสมุยอ่าวหน้าบ้านแม่น้ำทอดสมอลงเรือโบต ขึ้นไปที่หน้าท่าศาลเจ้าเที่ยวตามบ้านพวกจีนในสวนมะพร้าว ออกทุ่งนาจะไปบ้านพวกไทยซึ่งอยู่เชิงเขาไกลนัก ต้องกลับมาที่บ้านจีนในศาลเจ้า เวลาเช้า ๔ โมงกลับมาเรือใหญ่ เวลาเช้า ๕ โมงเศษลงเรือคัตเตอร์เรือกลไฟสติมลอนลากออกไปอ่าวหน้าเกาะข้างตวันตกไปได้ ๒ แหลมลมจัดมีคลื่นไปไม่ได้ เข้าแวะพักหาดในริมไร่แตงเก็บเปลือกหอยต่าง ๆ อยู่ เวลาบ่าย ๒ โมงกลับลงเรือมาท่าหน้าศาลรับของครู่หนึ่ง กลับมาเรือใหญ่เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง ใช้จักรออกปากอ่าวแม่น้ำอ้อมออกไปหน้านอกเกาะสมุย เวลาทุ่มเศษอากาศมืดนัก จะไปทอดสมอที่อ่าวหน้าค่ายไม่ได้ ต้องทอดสมออ่าวนอก พักอยู่จนเวลา ๑๑ ท่มถอนสมอใช้จักต่อไป

วันที่ ๖ วัน ๔ ๑๔ ๙ ค่ำ เวลาเช้าทอดสมอที่อ่าวหน้าค่าย[๑] ขึ้นเที่ยวหาดทรายเก็บเปลือกหอยแลหอยเปน เวลาเช้า ๒ โมงกลับมาเรือใหญ่

---

(๑) เกาะสมุยกำหนดว่าเปนเมืองขึ้นนครศรีธรรมราช อ่าวหน้าค่ายเปนที่เจ้าเมืองตั้งที่ว่าการ

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

เวลาเช้า ๕ โมงขึ้นไปบนบกอีก เดินลัดไปตามทางในสวนที่โรงขายสินค้าของจีนกิมยี่พักครู่หนึ่ง แล้วเดินไปออกทุ่งนามีคลองน้ำไหลลงมาจากเขา ผ่ากลางท่งนาไปพักที่วัดมเรศ แล้วกลับมาพักที่โรงใต้ร่มไม้ชายทเล

เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งกลับลงเรือใหญ่ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษใช้จักรออกจากอ่าวหน้าค่ายตั้งเข็มตรงไปเมืองสงขลา เปนลมสลาตัน คลื่นราบไปตลอดคืน

วันที่ ๗ วัน ๕ ๆ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าแลเห็นฝั่งตรงบ้านเปะทะ เวลาเช้า ๔ โมงเศษถึง ทอดสมอในเกาะหนูปากอ่าวเมืองสงขลา ทราบความว่าในเมืองสงขลามีความไข้ชุกชุม ไม่ได้คิดว่าจะนอนบก เวลาบ่ายลงเรือใบมินตราสุรีแล่นใบเล่นในอ่าวสงขลา ค่ำกลับมาเรือนอนในเรือคืนหนึ่ง

วันที่ ๘ วัน ๖ ๆ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าก่อนย่ำรุ่ง ลงเรือสำปั้นเก่งพายเข้าไปในแม่น้ำสงขลาไปขึ้นที่ท่าหน้าตึกเจ้าเมือง ดูบ้านเจ้าเมืองแล้วไปตลาดใหญ่แลตลาดปลานอกเมือง กลับมาพักที่ตึกกงสีแล้วขึ้นม้าไปทางตลาด ไปออกประตูกลางเมืองที่ใต้อ้อมกำแพงเมืองไปข้างนอก ถึงประตูกลางเมืองทิศตวันออก เข้าไปในเมืองดูตึกดิน แล้วขึ้นม้าเลียบกำแพงเมืองชั้นนอกไปข้างเหนือยังไม่ถึง ฝนตกมากต้องรีบไปพักที่ตึกพระยาสุนทรา(๑) ได้สอบถามเรื่องความไข้ว่าเบาบางไม่สู้มีแล้ว ครั้นจะ

---

(๑) พระยาสุนทรานุรักษ (เนตร ณสงขลา) บุตรเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น ณสงขลา)

ไปนอนเรือขึ้นมาเที่ยวเปนเวลาก็จะเปนที่ลำบาก จึงคิดจะพักนอนอยู่บนบก แลเปนเวลาเกือบจะถึงวันทำบุญกรมสมเด็จพระเทพศิรินทร์ด้วย จะได้มีการทำบุญฉลองพระเดชพระคุณมิให้ขาดบิขาดคราว เพราะฉนี้จึงจำเปนต้องรออยู่ณเมืองสงขลากว่าจะถึงกำหนดวันนั้น การที่จะพักอยู่บนบกนั้น ที่ตึกราชการสำหรับพักอยู่ที่แหลมทรายนั้น พระยาเทพ(๑)ชำหลวงแลครอบครัวก็ตั้งอยู่บ้านเจ้าเมือง ศพเจ้าพระยาสงขลาก็ยังอยู่(๒)ที่ตึกกงสีนั้นก็เล็กอยู่ไม่ได้ กรมการจึงพร้อมกันเห็นควรว่า ที่ตึกใหม่ซึ่งพระยาสุนทราทำไว้เปนบ้านหลวงอนันต์(๓)นั้นจะเปนที่พักได้ จึงได้ขึ้นอยู่ที่ตึกใหม่นั้น เวลาเช้า ๕ โมงลงเรือลำบั้นเก่งพายไปเกาะยอ เวลาเที่ยงถึงที่พักวัดแหลมพอ ที่เกาะยอข้างตวันออก ไปดูโรงจีนบั้นโอ่งบั้นไห แล้วกลับมาที่ศาลาพักที่วัด เวลาบ่าย ๒ โมงเดินไปตามถนนตัดใหม่ไปดูตามสวนในเกาะยอ แวะสวนจำปาดะของหลวงวิเศษภักดี(๔) แล้วเดินไปลงเรือที่ท่าหัวหินกลับมาเมือง พักที่ตึกใหม่นอนที่นั้น

---

(๑) พระยาเทพประชุน (พุ่ม) ภายหลังได้เปนเจ้าพระยารัตนาธิเบศร ที่สมุหพระกลาโหม

(๒) คือศพเจ้าพระยาวเชียรคีรี (เม่น ณสงขลา) บิดาพระยาสุนทรานุรักษ (เนตร)

(๓) หลวงอนันตสมบัติ (เอม ณสงขลา) บุตรพระยาสุนทรานุรักษ (เนตร)

(๔) หลวงวิเศษภักดี (ชม ณสงขลา) บุตรพระยาสุนทรานุรักษ (เนตร) ภายหลังเปนพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา

วันที่ ๙ วัน ๗ ฯ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าพอสว่างลงเรือเก่งไปขึ้นที่โรงจีนดูทำจับเจี๊ยวกระเบื้องจีนอิฐหน้าวัวต่าง ๆ แล้วลงเรือตรงไปเกาะยอพักเลี้ยงเช้าที่วัดแหลมพอ เวลาเช้า ๔ โมงลงเรือไปเข้าคลองอ่ตะเภา เวลาเที่ยงถึงสวนส้ม ฝนตกไม่หยุดต้องเที่ยวสวนส้มฝนตกพรำไป แล้วไปพักที่วัดคูเต่า เวลาบ่ายโมงเศษลงเรือกลับมาทางเหนือเกาะยอ พายเลียบหน้าบ้านหัวเขาดูหมู่บ้านแหลมสน แลฮวงซุ้ยที่ฝังศพเจ้าเมืองสงขลา(๑) ที่ล่วงแล้วไป เวลาบ่าย ๔ โมงถึงที่พักติกใหม่ เวลาบ่าย ๕ โมงเดินไปเที่ยวตลาดเมืองสงขลาจนพลบค่ำกลับมาที่พักติกใหม่

วันที่ ๑๐ วัน ๑ ฯ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าสว่างขึ้นม้าไปเขาตังกวนเดินขึ้นไปบนพระเจดีย์ยอดเขา(๒) แล้วกลับลงมาแวะที่ติกราชการเหลมทรายเยี่ยมเยือนพระยาเทพ เวลาเช้า ๓ โมงกลับมาที่พักติกใหม่ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษขึ้นม้าไปเที่ยวดูในเมือง แวะดูวัดกลางแล้วอ้อมไปตามถนนกลางเมืองกลับมาที่ติกพัก เวลาบ่าย ๕ โมงนิมนต์พระสงฆ์ ๕ รูปมาเจริญพระพุทธมนต์ เปนการทำบุญฉลองพระเดชพระคุณกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ในสมัยบรรจบคล้ายกับวันสิ้นพระชนม์ อนึ่งในวันนี้ท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ มาถึงเมืองสงขลาโดยเรือสปอตสแมนเวลาทุ่มหนึ่ง

---

(๑) เมื่อก่อนรัชชกาลที่ ๓ เมืองสงขลาตั้งอยู่ที่แหลมสน ผู้ว่าราชการเปนจีนฝังศพไว้ที่นั้นหลายคน

(๒) พระเจดีย์องค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง มีเรื่องพิสดารในตอนหนังสือรายงานต่อไปข้างหน้า

วันที่ ๑๑ วัน ๒ ๕ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าเลี้ยงจังหันพระสงฆ์ ๕ รูปแล้วมีเทศนากัณฑ์หนึ่ง แล้วสดับกรณาภิธรรมพระสงฆ์ในกำแพงเมืองสงขลา พระธรรมยุติกา ๓๗ รูป พระมหานิกาย ๓๑๖ รูป รวมพระสงฆ์ ๓๕๓ รูป เวลาเที่ยงแล้วลงเรือโบตไปดูตามชายเขาแดง ออกปากอ่าวไปตามชายฝั่งทางตวันตก แวะเรือเข้าไปดูมะหะหรุ่มเวลาบ่าย ๓ โมงเศษกลับมาลงเรือสุริยมณฑล อนึ่งเมื่อเวลาบ่ายโมงครึ่งเรือนฤเบนทรบุตรีใช้จักรออกจากเมืองสงขลา พระยาสมบัติภิรมย์(๑) ไปในเรือจะไปชำระความที่เมืองตรังกานู แต่เรือนฤเบนทรบุตรีจะแวะเมืองตานีเมืองกลันตันเปนเพื่อนเรือสุริยมณฑลไป เรือนฤเบนทรจะล่วงหน้าไปเมืองตานีก่อน เวลาบ่ายมีพยุฝนตก เวลา ๒ ทุ่มลงเรือโบตไปจับปูม้าที่หาดอ่าวสงขลา เวลายามเศษกลับมาเรือใหญ่ เวลา ๗ ทุ่มใช้จักรออกจากเมืองสงขลาไป

วันที่ ๑๒ วัน ๓ ๖ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าแลเห็นเรือ ๓ ลำเปนเรือกำปั่นใบ ๒ ลำ เรือกลไฟนฤเบนทร์ ๑ ลำ ทอดสมอที่ปากอ่าวเมืองตานี เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๒๕ นาทีถึง ทอดสมอในอ่าวเมืองตานี เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งลงเรือหม่ง ๆ พายของพระยาตานี เข้าปากคลองไป เวลาเช้า ๕ โมงถึงสพานท่าบ้านเจ้าเมือง แล้วขึ้นเดินไปบ้านเจ้าเมืองอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วกลับลงเรือพายขึ้นไปตามลำคลองหน่อยหนึ่ง กลับล่องลงมาตามลำน้ำขึ้นพักที่ตึกกับตันจีนซึ่งจัดไว้เปนที่พัก เวลาบ่าย ๑ โมงเศษเดินไปเที่ยวตลาดจีน เวลาบ่าย ๒ โมงเศษลงเรือพายขึ้นไปตามลำคลอง จอดพักขึ้นดูทำ โอ่ง อ่าง กะถาง

---

(๑) พระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม) บุตรเจ้าพระยาวิเชียรคิรี (สังข์)

ไห พอฝนจะตกใหญ่กลับมาที่ตึกพัก ในเวลานเปนลมว่าวพัดกรอก อ่าวแรงเข้ามา เกรงว่าคลื่นปากอ่าวจะโตออกไม่ได้ ต้องรอลมอยู่ จนเวลาบ่าย ๔ โมง ลมค่อยซาจึงลงเรือออกจากที่ตึกพักล่องไป เวลา ย่ำค่ำถึงเรือใหญ่ที่ปากอ่าวฝนตกหนัก เวลาย่ำค่ำครึ่งเรือสปอตสแมน มาถึงทอดสมออยู่ เวลา ๒ ทุ่มเรือสุริยมณฑลใช้จักรออกจากเมืองตานี ลมเปนหัวเขาพยุฝนตกท้องฟ้ามืดฟ้าแลบฟ้าร้อง ฝนตกไปจน เวลา ๒ ยาม คลื่นตรงหน้าเรือ

วันที่ ๑๓ วัน ๕ ๗ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าเห็นเขาใหญ่หลังเมืองกลันตัน เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งถึงที่ทอดสมอตรงปากอ่าวเมืองกลันตัน เรือกลไฟ นฤเบนทร์ถึงพร้อมกันพักอยู่ในเรือรอบอกกล่าวแลรับแขกวันหนึ่ง

วันที่ ๑๔ วัน ๕ ๘ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าย่ำรุ่งลงเรือพายมีเก้าอี้กลางโถง เข้าไปปากอ่าวในลำน้ำ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาทีถึงท่าหน้าบ้านเจ้าเมืองขึ้น ไปพักอยู่ที่ตึกกงสี เลี้ยงเข้าแล้วไปวิสิตที่บ้านพระยาเดชาจางวาง แลไป บ้านพระยากลันตันแล้วกลับมาพักอยู่ที่ตึกกงสี เวลาบ่าย ๓ โมงเที่ยวดู ตลาดแล้ว ลงเรือจากท่าไปขึ้นที่ตลาดจีนเที่ยวดูตลาดจีน พักที่บ้าน กัปตันจีนครู่หนึ่ง แล้วลงเรือกลับมาตามลำน้ำ เวลาย่ำค่ำถึงแหลม ทรายปากอ่าวเห็นมีคลื่นเปลี่ยนเรือ ลงเรือคัตเตอร์ตีกันเชียงออกไปอีก ๒๐ นาทีถึงเรือสุริยมณฑล เวลาทุ่มเศษใช้จักรออกจากเมืองกลันตัน กลับมาเมืองสงขลา

วันที่ ๑๕ วัน ๖ ๙ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าตรงหน้าเมืองตานี แลเห็นทิวไม้ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งถึงที่ทอดสมอในเกาะหนูปากอ่าวเมืองสงขลา พักอยู่

ในเรือรอเวลาที่จะออกไปเมืองนครให้สมควร เวลาย่ำค่ำลงเรือคัตเตอร์ไปดูจับปูม้าที่ปากอ่าวเมืองสงขลาอีก แล้วกลับมาเรือใหญ่ เวลายามหนึ่งใช้จักร์ออกจากเมืองสงขลา เห็นชายไม้ริมทะเลตลอด

วันที่ ๑๖ วัน ๗ ๆ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าแลเห็นแหลมจุมพุก เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งถึงที่ทอดสมอปากอ่าวเมืองนคร เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งลงเรือเก๋งพายไปในอ่าว เวลาเที่ยงแล้วครึ่งโมงถึงปากคลองเข้าคลองไป เวลาบ่าย ๒ โมงถึงท่าโพพักที่โรงพักประมาณครึ่งชั่วโมง แล้วขึ้นรถเทียมม้าคู่ไปตามถนน เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งถึงเรือนพักที่ลานสำหรับปลูกพลับพลาหน้าเมืองฝนตกมาก เวลาบ่าย ๕ โมงขึ้นรถไปตามถนนในเมืองตรงไปที่สุดกำแพงเมืองด้านใต้ แล้วกลับมาทางเดิม

วันที่ ๑๗ วัน ๑ ๆ ๑๑ ค่ำ เวลาเช้าสว่างแล้ว ขึ้นช้างกูบไปในเมืองตามถนนชั้นในกำแพงเมือง เลี้ยวไปทิศตวันตกรอบมาบรรจบทางเดิม แล้วมาทางถนนใหญ่กลางเมือง ย้อนกลับมาที่พัก เวลาเช้า ๓ โมงขึ้นไปในเมืองแวะวัดพระมหาธาตุ นมัสการพระมหาธาตุแล้วเที่ยวดูต่าง ๆ พักอยู่ที่พักในวัดมหาธาตุจนเวลาเที่ยงกลับมาที่พัก เวลาบ่ายฝนตกพายุพัด เวลาเย็นแดดร่มเดินไปตามถนนดูวัดเสมาเมืองโบสถ์พราหมณ์ บ้านพระปลัดบ้านพระยานคร(๑) แล้วไปนมัสการพระพุทธสยิงแล้วเดินดูตลาดแลตลาดหลังศาลเสื้อเมือง แล้วกลับขึ้นคอช้างมาที่พัก

---

(๑) พระยาศรีธรรมราช (หนูพร้อม ณนคร) ภายหลังเปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี พระศิริธรรมบริรักษ์ ปลัด ชื่อถัด ณนคร เปนน้องพระยาศรีธรรมราช (หนูพร้อม)

วันที่ ๑๘ วัน ๒ ๆ ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าไปอาบน้ำที่ปรำลำคลอง เรียกว่าลำพยา แล้วเดินไปในเมืองตามถนนใหญ่แล้วลัดไปออกถนนเล็ก ที่แยกตรงศาลเสื้อเมือง ดที่โบสถ์พราหมณ์ฝ่ายโน้นแลไปที่พระนคร แล้วเดินมาหลังรอบวัดพระมหาธาตุ ขึ้นช้างกูบมาที่พัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษขึ้นช้างกูบกลับมาถึงบ้านตลาดท่าวัง ลงช้างเดินดูตลาดประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วขึ้นช้างมาถึงท่าโพ ลงเรือเก๋งพายออกจากท่าโพลงไปตามลำคลอง เวลาบ่าย ๑ โมงถึงปากคลอง เวลา ๒ โมงครึ่งถึงเรือสุริยมณฑล เวลา ๕ ทุ่มครึ่งใช้จักร์ออกจากอ่าวเมืองนคร

วันที่ ๑๙ วัน ๓ ๆ ๑๓ ค่ำ เวลาเช้าเห็นแหลมผั้งและเกาะ ทั้งเกาะสมุยอยู่ ๒ ข้าง เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งถึงช่องอ่างทอง เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งถึงที่ข้ามดอนกระเชด น้ำลึก ๗ ศอกคืบ เวลาเช้า ๕ โมงถึงที่ทอดสมออ่าวไชยา เวลาเที่ยงลงเรือเก๋ง ๘ แจว เข้าคลองพุมเรียงไปขึ้นท่าหน้าบ้านพระยาไชยา(๑) ขึ้นเกี้ยวจีนโถงหามไปที่โรงสเตชั่นหน้าบ้าน เวลาบ่าย ๑ โมงฝนตกพร่ำเพรื่อ ไปขึ้นเกี้ยวจีนโถง ไปตามถนนแวะวัดสมุหนิมิตร์แลไปดูตามตลาด กลับมาแวะวัดโพธารามแล้วกลับมาที่พัก เวลาบ่าย ๕ โมงเศษลงเรือเก๋ง ๘ แจวออกจากบ้านพระยาไชยา ไปถึงศาลาหัวแหลมโพ เปนพายุฝนตกคลื่นใหญ่ ครั้นจะออกไปเรือ ๆ เล็ก ๆ จะไปไม่ได้พร้อมเพรียงกัน ต้องพักอยู่ที่ศาลารอพายุ ฝนตกไม่หายต้องกลับมาพักอยู่ที่สเตชั่นบ้านพระยาไชยา จนเวลาทุ่มเศษลงเรือคัตเตอร์

---

(๑) พระยาวิชิตภักดี (ขำ ต้นสกุลศรียาภัย) ต่อมาเปนพระยาวจีสัตยารักษ์

สติมลอน จูงไปเวลายามหนึ่งถึงเรือใหญ่ นอนอยู่ในเรือคืนหนึ่งเปนลม ตวันตก ฝนตกพรำยังรุ่ง

วันที่ ๒๐ วัน ๕ ๑๕ ๗ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าก่อนย่ำรุ่งลงเรือเก๋ง ๘ แจวชอง พระยาไชยา ออกจากเรือสุริยมณฑลแจวตรงไปคลองพันคูหา จอดเลี่ยงกันประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วออกจากที่นั้น เวลาบ่ายโมงหนึ่งถึงเมืองกาญจนดิฐ จอดที่แพแล้วขึ้นบก เดินดูตามตลาดแวะที่ติกกงสีครู่หนึ่ง แล้วไปแวะวัดพระโยก แลแยกท่าตลาดเล็กไปที่บ้านพระปลัด ลงเรือกลับมาพักที่แพเลี่ยงกันแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมงเศษลงเรือออกจากเมืองกาญจนดิฐกลับไปเมืองไชยา เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งถึงปากอ่าวพันคูหา เวลาทุ่มครึ่งถึงเรือสุริยมณฑลนอนในเรือคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๑ วัน ๕ ๑๕ ๗ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้ารอจำปาดะเมืองกาญจนดิฐอยู่จนเวลาเช้า ๓ โมง ใช้จักร์ออกจากเมืองไชยามาตามร่องกระเซดต้องแล่นช้า ๆ เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๐ นาที ถึงดอนกระเซดน้ำขอดลึก ๗ ศอก เวลาเช้า ๕ โมงออกจากนอกดอน เลี้ยวแหลมซุยตั้งหัวเรือไปเมืองหลังสวน เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งถึงที่ทอดสมอตรงปากอ่าวหลังสวน ได้ข่าวว่าเรือกลไฟสปอตสแมน ซึ่งท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ไปในนั้นใบจักร์ท้ายหลุดตกหายหาไม่ได้ค้างอยู่ที่เมืองชุมพร ท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ขอแรงให้แวะไปช่วยที่เมืองชุมพร เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งลงเรือเก๋งพายเข้าปากอ่าวแม่น้ำหลังสวน หยุดรอเรือที่ท่าเรือนพักครู่หนึ่งแล้วขึ้นไปตามลำน้ำ เวลาย่ำค่ำถึงท่าบางยิโร ขึ้นรถยี่บุ่นคนลากไปตามถนน

ประมาณครึ่งชั่วโมง ถึงที่ตั้งบ้านพระหลังสวน[๑] อาศัยพักค้างที่นั้นคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๒ วัน ๖ ๗ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าสว่างลงเรือที่หน้าท่าบ้านบางขันเงินขึ้นไปตามลำน้ำถึงเขาเอ็น ขึ้นดูที่ถ้ำเวลาเช้า ๒ โมงเศษ กลับลงเรือมาตั้งที่พัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษขึ้นรถยี่ปุ่นไปดูสวนทุเรียน แล้วกลับมาแวะสวนผักแลต้นไม้ผล ต้นไม้ดอกต่าง ๆ ของพระหลังสวน เวลาบ่ายครึ่งโมงกลับมาที่ตั้งพัก เวลาบ่าย ๓ โมงลงเรือเก๋งพายออกจากท่าหน้าบ้าน ล่องลงไปตามลำน้ำถึงบางยี่โร หยุดขึ้นดูตลาดครู่หนึ่ง แล้วลงเรือพายล่องลงไป เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งถึงปากน้ำ ขึ้นพักที่เรือนพักครู่หนึ่ง แล้วลงเรือคัตเตอร์ออกจากปากอ่าวหลังสวนมาเรือสรียมณฑลเวลา ๗ ทุ่มใช้จักร์ออกจากอ่าวหลังสวน เวลา ๑๑ ทุ่มถึงเกาะมัตตราเลี้ยวเข้าไปในอ่าวชุมพร

วันที่ ๒๓ วัน ๗ ๒ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าถึงที่ทอดสมอปากอ่าวชุมพรเห็นเรือกลไฟสปอตสแมนจอดอยู่ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ลงเรือคัตเตอร์เข้าไปในอ่าวลำน้ำชุมพร เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงบ้านท่ายาง เวลานั้นฝนตกขึ้นไปพักอยู่โรงกงสี่รังนกประมาณครึ่งชั่วโมง ฝนตกพรำไม่หยุดต้องไปดูตามตลาดทั้งฝน แล้วไปแวะทางท่าใกล้บ้านที่เปนทางที่จะกลับไปแล้วลงเรือคัตเตอร์ออกจากท่ายางไป เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงที่ตั้งปากน้ำของท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ทำไว้ ขึ้นไปดูตึกครู่หนึ่ง แล้วลงเรือ

---

(๑) พระจรูญราชโภคากร (คอซิมเต๊ก ณระนอง) ภายหลังเลื่อนเปนพระยา

กลับไปเรือสุริยมณฑล ท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ขอแรงให้ลากเรือสปอตสแมน เข้าไปกรุงเทพ ฯ ด้วย เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งใช้จักร์ออกจากปากอ่าวเมืองชุมพร รับลากเรือสปอตสแมนไปด้วย ตัดหัวเรือตรงไปดูเกาะง่าม เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งถึงเกาะง่าม เรือเดินเฉียดไปประมาณ ๒๐ เส้นเศษ แล้วตัดหัวเรือมาตามทาง มีลมเปนลมตวันตก กับตันใช้ใบเรือสุริยมณฑลเดินชิ้นอีกกว่าก่อน เวลา ๒ ทุ่มถึงตรงเขาแหลมช่องพระ ลมเปนตวันตกอ่อน ๆ คลื่นราบ เวลา ๑๐ ทุ่มถึงที่ทอดสมอคุ้งมะนาวริมเกาะหลัก

วันที่ ๒๔ วัน ๑ ๓/๔ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้ามืดลงเรือคัตเตอร์ขึ้นไปเก็บหอยที่อ่าวคุ้งมะนาว เวลาเช้า ๒ โมงเศษกลับมาเรือสุริยมณฑล แล้วใช้จักร์เดินต่อไป เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งถึงที่ทอดสมอปากอ่าวเมืองปราณ พักอยู่คอยเวลาที่จะเข้าปากอ่าวกรุงเทพ ฯ จนเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ใช้จักร์ออกจากเมืองปราณตั้งหัวเรือตรงเข้ามาปากอ่าวเจ้าพระยา ลมเปนตวันตกอ่อน ๆ คลื่นราบ เวลาค่ำยามเศษเดือนหงาย เวลา ๑๐ ทุ่มมาถึงที่ข้ามสันดอนเปนเวลาเกือบจะเข้าไม่ได้ น้ำลึกหลังสันดอน ๖ ศอกเศษ แต่ข้ามสันดอนเข้ามาได้โดยสดวก

วันที่ ๒๕ วัน ๒ ๔/๔ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าถึงปากอ่าวเจ้าพระยา เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๔๐ นาที ถึงที่ทอดสมอหน้าด่านเมืองสมุทปราการหยุดอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง ใช้จักร์ขึ้นมาจากเมืองสมุทปราการ เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งถึงกรุงเทพ ฯ ทอดสมอหน้าติกออฟพี่ศไปรสนีย์โทรเลข

นับวันตั้งแต่ถวายบังคมลาออกมาเที่ยวคราวต้น ที่เกิดเอกสิเด็นต์ใช้ไม่ได้ เสียเวลาเสีย ๓ วัน ต้องหักเปนวันเที่ยว ๒๕ วัน เกินวันกำหนดที่ได้กราบถวายบังคมลาไป ๑๐ วัน ถ้าจะรวมวันที่ต้องนับแต่วัน ๓ ๖/๙ ค่ำ เวลาบ่ายจนถึงวัน ๒ ๔/๑๐ ค่ำ เวลากลางวัน จะรวมเปน ๒๘ วัน แต่เห็นว่าการเที่ยวแลประโยชน์ได้เวลาสมควรมาก

หนังสือรายงานหัวเมืองตวันตก
ในแหลมมลายฟากฝั่งตวันออก

เมืองปราณบุรี

ไชยภูมิที่

เรือกลไฟสุริยมณฑลทอดสมอ น้ำลึก ๑๐ ศอก ไกลจากอ่าวประมาณ ๘๐ เส้น ที่อ่าวเฉียงใต้เวลาน้ำลง ขอบโขดทรายผุดหลายแห่ง ร่องน้ำลดเลี้ยว เรือเล็ก ๆ เข้าออกต้องเข็น น้ำไหลจากลำคลองเชี่ยว เวลาน้ำขึ้นเรือจึงเข้าออกได้สดวก มีลำน้ำเข้าไปจนถึงเมือง ทางประมาณ ๓๐๐ เส้นเศษ แต่ลำคลองตั้งแต่ชายทเลเข้าไป ๑๐๐ เส้น ลำน้ำกว้างประมาณ ๑ เส้น มีต้นลำภู ต้นโกงกางสองฟากน้ำ ที่ปากอ่าวฝั่งใต้มีแหลมทรายยาวประมาณ ๑๐ เส้น ที่คอแหลมมีตึกเจ้าพระยาสุรวงศ์ฯ ทำไว้เปนเรือนสองชั้นหลังคามุงกระเบื้องไทย ชื่อประมาณ ๓ วา กับตึกครัวอีกหลังหนึ่ง ที่ปากน้ำมีโรงเรือนผูกสับราษฎรเปนอันมาก ฝั่งเหนือแลเห็นเขาใกล้หลายเขา

ตำบลบ้าน

ที่ปากอ่าวมีโรง เรือน ผูกสับราษฎรไทยจีนประมาณ ๑๖๐ หลัง ที่ตั้งเมืองมีโรง เรือน เปนหย่อม ๆ เปนประมาณ ๕๐ หลัง มีบ้าน

ผู้ว่าราชการแลตลาดเปนต้น ที่แหลมหินมีโรง เรือน ประมาณ ๑๐๐ หลัง อ่าวตะเกียบประมาณ ๒๐ หลัง ที่เกาะนมสาว ๔-๕ โรง บ่อแก้ว ๘ โรง

จำนวนคน

พระวิชิตชาญณรงค์ ผู้ว่าราชการเมือง เดิมเปนคนชาวบางกอก ออกมาอยู่เมืองปราณภายหลังได้รับราชการ ผู้ว่าราชการเมืองคนนี้ เปนคนกิริยาเถื่อน ๆ ป่า ๆ จัดการรับรองแข็งแรง พูดจาสำเนียงเปนชาวเมืองปราณ แต่กรมการอื่นไม่ใคร่จะเห็นมีตัว จำนวนราษฎรที่ตั้งอยู่ที่ปากน้ำประมาณ ๓๐๐ เปนจีนโดยมาก ที่ตั้งเมืองประมาณ ๒๐๐ ที่แหลมหินประมาณ ๒๐๐ เศษ รวมคนเมืองปราณประมาณ ๕๐๐๐ เศษ

ผลประโยชน์การหากิน

ที่ปากน้ำเมืองปราณมีจีนตั้งเปนกงสี ๒ เถ้าแก่ รับปลาราษฎรนึ่งตากซื้อขาย ประมาณปีหนึ่งเงิน ๓๐๐ ชั่ง การจำหน่ายปลานั้น ทำเสร็จแล้วบรรทุกเรือฉลอมเข้าไปขายกรุงเทพ ฯ ที่ปากอ่าวเมืองปราณมีโป๊ะน้ำลึกจับปลา ๒๒ โป๊ะ ๆ น้ำตื้นสองโป๊ะเรียงรายไป ฝ่ายใต้ตั้งแต่เกาะนมสาว ฝ่ายเหนือถึงตะเกียบ พวกเจ้าของโป๊ะที่จับปลาเปนจีนสัก ๓ ส่วน ไทยสัก ๑ ส่วน ใช้เรือฉลอมจับปลา เวลาน้ำลงแล่นกลับมาทอดอยู่ที่ปากอ่าว รอน้ำขึ้นจึงเข้าอ่าวได้ ในเวลาเรือโป๊ะจับปลาแล้วมาถึง

ปากอ่าวรอน้ำอยู่นั้น มีเรือเล็กราษฎรไทยจีนออกไปซื้อปลาเปนอันมาก บ้างก็ติดตามไปถึงโป๊ะ ในเวลาจับปลาโป๊ะ ที่ถูกปลาจับได้ในเวลาเต็มลำอย่างมากมีราคาประมาณถึง ๑๒๐ บาท จีนเถ้าแก่แต่งคนมาซื้อเหมาเปนลำ การจับปลาในเมืองปราณไม่มีค่าน้ำผู้ทำปลาไม่ต้องเสียภาษีสิ่งใดเปนของหลวง ราคาซื้อขายปลาคิดเอาตามที่จะเอามาขายได้ในกรุงเทพ ฯ ซึ่งขายกันที่เมืองปราณนั้นไม่มีราคาเปนกำหนด ใช้แลกผืนเข้าเปนต้น ตลอดไปจนถึงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ตัวปลาทูเปนปลาสินค้าใหญ่ ราษฎรคนไทยตัดผืนทำผืน ผู้รักษาเมืองเรียกเอาค่าขวานปี ๑ เปนเงินคนละบาท ๑ ไว้รองราชการที่แหลมหิน พวกไทยทำไร่เข้า ที่อ่าวตะเกียบทำไร่แตง เกาะนมสาวทำเคย ที่บ่อแก้วทำไร่เข้า ในเมืองปราณที่นาไม่ใคร่จะมี เพราะน้ำขึ้นน้ำลงเร็ว ต้องอาศัยเอาปลาแลกเข้าที่อื่นเปนต้น ไม้ที่เปนสินค้าไม้ซากไม้ ดำไม้ โมกมัน ได้บรรทุกเรือกำปั่นปี ๑ ประมาณ ๒ คราว ไม้โมกมันทำเปนพายโกลนไปจำหน่ายในกรุงเทพ ฯ จำนวนเงินที่ใช้สอยในเมืองปราณใช้เงินบาทอัฐ ไม่ได้ใช้เหรียญแมกซิกัน

การอาหาร

มีปลาสดใหญ่เล็ก เนื้อกวางเนื้อทราย ที่พรานไล่ตามเชิงเขาใกล้ ๆ สุกรจีนเลี้ยงโคฆ่าขายอยู่เนือง ๆ ผลไม้แตงอุลิศเปนใหญ่ น้อยหน่า ทับทิม มะม่วง บ้าง

ความ

ความฆ่ากันตาย ในเมืองปราณในเวลานี้สงบเรียบร้อยมีแต่ความเล็กน้อย ความแพ่งบ้างความเถ้าแก่เปรียบเทียบเปนพื้น ถ้ามีความฆ่ากันตาย ก็ต้องส่งเข้าไปในกรุงเทพ ฯ ทั้งสิ้น บัดนี้ผู้ว่าราชการกำลังต้องไปช่วยข้าหลวงชำระผู้ร้ายอยู่เมืองประจวบคีรีขันธ์ ผู้ร้ายในเมืองปราณซึ่งเกิดขึ้นนั้น ไม่ใคร่จะมี มีก็แต่ผู้ร้ายที่จู่มาแต่อื่น มีเมืองประจวบเปนต้น แต่ถ้าผู้ร้ายเกิดขึ้นที่เมืองเพ็ชรบุรีเมืองประจวบ มักมาซ่อนเร้นอยู่เมืองปราณ เพราะเปนเมืองต้นทาง แต่ในเวลานี้เรียบร้อยอยู่

การร้อนเย็น

ผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ผู้ว่าราชการเมืองคนนี้เปนคนซื่อ ๆ เซ่อ ๆ อำนาจน้อย ราษฎรรักใคร่ไม่มีความเดือดร้อนสิ่งใด ผู้ว่าราชการเปนคนทำมาหากิน มีตั้งโป๊ะแต่งคนจับปลาเปนต้น

เขาสามร้อยยอดแขวงเมืองปราณ

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอน้ำลึก ๑๐ ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ ๖๐ เส้น ในเกาะตะกูดตรงหน้าอ่าวศาลาบ่อน้ำ ปากทางที่จะขึ้นถ้ำสามร้อยยอดดูไปจากเรือมีเขาหลายชั้นแลเห็นศาลาแต่ไกล ศาลานั้นตั้งอยู่ไกลจากทะเลประมาณ ๒๐ เส้น ศาลานั้นยกว้าง ๑๐ ศอก ๓ ห้อง ๆ กลางนั้นมีบ่อน้ำ ๆ จืดสนิท ตั้งแต่ศาลาเดินไปเข้าร่มไม้ ถึงเชิงเขาทางประมาณ ๑๐ เส้น มีทางขึ้นเขาเป็นก้อนศิลาลำดับพอขึ้นได้ง่ายตามที่ได้ทำไว้ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ๆ เสด็จพระราชดำเนิน(๑) ทางขึ้นเขาชั้นขึ้นไปจนถึงชั้นที่สุด มีพื้นลาดคิดตั้งแต่ขึ้นเขามาทางประมาณ ๒๘ เส้น แล้วทางต่ำลงไปหาปากถ้ำอีกทางประมาณ ๘ เส้น รวมทางตั้งแต่เชิงเขาที่ปากถ้ำ ๘๐ เส้น ที่ปากถ้ำเป็นเวิ้งโพรงลงไปในถ้ำชั้นหนึ่ง ประมาณ ๓๐ วา มีชานพักได้เห็นรอยน้ำตกเป็นพู่ลงมารับอ่างหลายชั้น สูงประมาณ ๓ วา กว้างประมาณ ๔ วา เป็นศิลารอยน้ำจับสีขาวน้ำไม่มี ในที่เหล่านั้นมีศิลาแก้วแกลบเรียงรายหลายแห่ง แล้วมีทางลงไปเป็นคูหา ถึงเวิ้งที่ ๑ มีปล่อง ๒ ปล่อง แสงสว่างลงไปตั้งแต่พื้นถึงปากปล่องประมาณ ๑๕ วา ที่ตรงปล่องลงมานั้นมีต้นไม้งามเหมือนสวนป่า ในเวิ้งที่ ๑ นั้นกว้างไดอามิเตอร์ประมาณเส้นเศษ ตามศิลาข้าง ๆ มีน้ำย้อยเป็นศิลา

---

(๑) คราวเสด็จพระราชดำเนินมณฑลปักษ์ใต้ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒

ꦥꦼꦤꦼꦫꦶꦩꦲꦶꦁꦏꦸꦭꦸꦩꦥꦸꦂ

พู่ห้อยใหญ่เล็ก อยู่ ๔–๕ กอง ศิลาจับกองศิลา ลงมาเปนศิลาตั้งลงถึงพื้นดินใหญ่ ๔–๕ กำ เหมือนเสาค้ำมีช่องเลียวไปข้างซ้ายมือ มีหินนูนหนุนพื้นขึ้นสูงกว่าพื้นต่ำประมาณ ๒ ศอก มีช่องทางเดินเข้าไปประมาณ ๑ เส้น กว้างประมาณ ๒ ศอกเหมือนตะพาน ข้างขวามือเดินเข้าไปเปนเวิงเหมือนเหว เข้าถึงเวิงถ้ำชั้นในกลม กว้างไดอามิเตอร์ประมาณ ๓ เส้น มีปล่อง ๆ เดียวกลม ปากปล่องประมาณ ๑๐ วา แสงสว่างลงไปในถ้ำเหมือนอยู่ข้างนอก ตั้งแต่พื้นถึงปากปล่องสูงประมาณ ๒ เส้น กลางพื้นมีโคกดินสูงพ้นพื้นถ้ำประมาณ ๓–๔ วา มีต้นไม้รายเรียงเปนละเมาะสดชื่นงามเหมือนสวนป่า มีต้นไม้ ใหญ่ ๔_๕ กำสองสามต้น มีกนกกินรและเพื่นต่าง ๆ เปนอันมาก ตั้งแต่ช่องปากถ้ำที่เข้าไปตรงข้ามริมเวิงถ้ำข้างโน้น มีรอยที่น้ำไหลลงมางอกเปนศิลาเปนชั้น สูงขึ้นไปกว่าโคกประมาณ ๔_๕ วาแล้วมีทางลงชันข้างขวามือลงไปริมถ้ำ มีหินทางขึ้นถ้ำพื้นรอบเสมอโคกกว้างตั้งแต่ ๓ วาไปจน ๑๐ วา ข้างซ้ายมือเข้าไปมีปล่องสูงขึ้นไปสองปล่อง เหมือนมีถ้ำต่อไปข้างขวามือเข้าไป เวิงชั้นในมีหินเปนหลังคา ต่ำลงมาพื้นพื้นประมาณ ๕–๖ ศอก มีน้ำย้อยลงมาถึงพื้นถ้ำ เหมือนเสาค้ำถ้ำรอบหลายแห่ง ที่รอบหินในเวิงนั้นมีน้ำย้อยลงมาเปนพ่ห้อยหลายแห่ง การที่จะเที่ยวถ้ำนั้นไม่ต้องมีไฟเพราะมีแสงสว่าง เว้นแต่ที่ช่องมีตะพานเข้าไปเวิงชั้นในหรุบรู่อยู่หน่อยหนึ่งพอเดินไปได้

ที่อ่าวคลองบางปู ไปจากอ่าวศาลาทิศเหนือเลียวแหลมหนึ่ง ในอ่าวบางปูนั้นมีหาดทรายตื้นขวางอ่าว ไปจนชิดเขาฝั่งข้างเหนือร่องน้ำ คลองบางปูชิดตลิ่งข้างอ่าว ตั้งแต่อ่าวตรงท่าศาลาไปถึงปากคลองบางปู ทางประมาณ ๘๐ เส้น ในปากคลองบางปู มีโรงราษฎรอาศัยอยู่ฝั่งข้างเหนือ ๕ โรง ฝั่งใต้ ๓ โรง คลองบางปูกว้างประมาณ ๑๑–๑๒ วา น้ำลึกสองข้าง ฝั่งคลองมีต้นโกงกาง ต้นปะโลง ต้นขวาด ต้นตบูน ตลอดคลองเข้าไป ปลายคลองย่างถึงทุ่ง ตั้งแต่ปากคลองเข้าไปสองสามคุ้ง คลองเลี้ยบชิดเชิงเขา แล้วอกเข้าไปในลูกเขาสามร้อยยอดลดเลียวเข้าไปประมาณ ๖–๗ คุ้ง ถึงที่สามแยกบางปูเข้าไปอีกสามสี่เลียวถึงที่ลานทราย มีต้นไม้เล็ก ๆ ห่าง ๆ เป็นละเมาะลูกเขาสามร้อยยอดข้างฝั่งเหนือคลองบางปู ตั้งอยู่กับพื้นดินสูงเคียงเรียงกันไปหลายเขา ที่เป็นศิลาเกลี้ยงมีแต่ต้นไม้เป็นหย่อม ๆ ก็มี ดูงดงามเหมือนฉากเขียน พื้นทรายขาวสอาดเสมอ ข้างฝั่งใต้คลองบางปู พื้นทรายสอาดละเมาะเหมือนฝั่งเหนือ แต่ลูกเขาห่างคลองประมาณ ๓๐ เส้น ๔๐ เส้น ราษฎรซึ่งปลูกโรงอาศัยอยู่ปากคลองบางปูนั้น มีประมาณ ๖ ครัว ๗ ครัว เป็นคนข้าหนีเจ้าบ่าวหนีนายหลบหนีมาอยู่อาศัย เคยจับปลาตัดไม้ป่าแลกเปลี่ยนกับลูกค้าไปมาเลี้ยงชีวิต ถ้าเห็นเป็นเรือราชการ ก็พากันหลบหนีไปอยู่แต่ที่จะไม่มีเหตุบ้างพอเฝ้าโรง ที่ในสามแยกคลองบางปูนั้น มีศิลาเหมือนรูปปู ที่เรียกกันว่าปูหิน ราษฎรตำเอาขึ้นมาซื้อขายกันเนือง ๆ ระยะทางตั้งแต่เรือจอดถึงปากคลองบางปูประมาณ ๑๖๐ เส้น

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

เกาะพังงันอันเมืองไชยา

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑล ทอดอยู่ที่อ่าวเกาะพังงันด้านใต้แห่งเดียวน้ำลึก ๓ วา ไกลจากตลิ่งประมาณ ๗๐ เส้น แลเห็นหมู่เขาที่เกาะสูง ๆ ซับซ้อนกัน ด้านนั้นฝั่งใต้มีหาดทรายแลมีการังชิ่งชาวเกาะพวกนั้นเรียกว่าคันนา อยู่ห่างตลิ่งประมาณ ๒๐ เส้น เรือเล็กจะเข้าออกต้องเราะคันการังไปกว่าจะมีช่อง ข้างหัวการังข้างเหนือจึงมีช่องเข้าฝั่งได้ ภายในคันการังเวลาน้ำขึ้นมีน้ำเรือเดินได้ ริมชายหาดเวลาน้ำลงการังผุดน้ำแห้ง แลเห็นการังที่หาดทรายเหล่านั้นไม่มีเปลือกหอยที่ควรเก็บ เดินไปตามหาดหน่อยหนึ่ง มีศาลามุงจากแห่งหนึ่ง เปนหนทางจะเข้าไปวัดแลบ้านราษฎรพ้นแหลมด้านใต้ไปข้างทิศตวันออก มีคลองน้ำจืดที่ไหลมาจากเขาแต่ไกล ในเขานั้นมีธารน้ำไหลออกจากเขาลงทะเลหลายแห่ง เกาะนั้นแต่ก่อนมีแร่ทองคำ พระยาไชยา (กรับ)[๑] ได้ให้คนมาทำแล้วก็เลิกกันไป ตามฝั่งมีสวนมะพร้าวเรียงรายตลอดไป ราษฎรทำรั้วกั้นเขตรสวนตลอดไป ตามชายทะเลข้างด้านตวันตกมีเกาะเล็ก ๆ หลายเกาะ ๆ หนึ่งมีพื้นที่ลาดออกไปตามชายเขามีหาดมีต้นสนต้นมะพร้าวมาก เปนทำเลน่าควรดู ริมเกาะเล็กที่มีสวนมะพร้าว มีเปนหลักศิลาขึ้นมาจากน้ำ ดูไหลเหมือนหนึ่งเรือใบ เกาะเล็กเกาะหนึ่งเห็นแต่ศิลาแดงไม่มีต้นไม้เรียกว่าเกาะเกลี้ยง

---

(๑) พระยาไชยา (กลับ) คนนี้ถูกถอดในรัชกาลที่ ๔

ตำบลบ้านจำนวนคน

มีราษฎรไทย จีน ในเกาะพังงันอยู่ประมาณ ๓๐๐ ครัวเศษ มีเรือนประมาณ ๒๐๐ หลัง หลวงสมุทคีรีเปนผู้ว่าการ หลวงบำรุงเปนผู้กำกับ คนทั้งสองนี้พระยาไชยาตั้งไว้ว่าการ ราษฎรในเกาะนี้ได้แบ่งเปนสองพวก ๆ หนึ่งเปนส่วยดีบุก คนหนึ่งเสียเงินปีละ ๗ บาท ๒ สลึง เงิน ๒ สลึงนั้นเปนค่าฎีกาของนาย พวกหนึ่งส่วยรังนกเสียเงินปีละ ๕ บาท ๒ สลึง เงิน ๒ สลึงนั้นเปนค่าฎีกาของนาย มีจีนตั้งโรงอยู่ที่สวนมะพร้าวใกล้คลิง ตั้งทำน้ำมันมะพร้าวประมาณ ๖๐-๗๐ คน หลวงสมุทผู้ว่าราชการไม่อยู่เข้าไปเมืองไชยา อยู่แต่หลวงบำรุงผู้กำกับ หลวงบำรุงนั้นเปนคนชาวนอก รูปพรรณเปนไพร่ไม่มีหลักฐาน พูดจาไล่ไม่จนตามเพศชาวนอก มักต้องใช้ชู่จึงได้ราชการ มีกริยาง่วงซึมประดุจคนยา ราษฎรชาวไทยเปนคนมีเสียงเปนชาวนอกทั้งสิ้น จีนซึ่งมาอยู่นั้น เปนจีนชาติไหหลำทั้งสิ้น ถ้าจะพูดเปนภาษาไทยก็เปนเสียงชาวนอก

การหากิน

คนไทยทำไร่เข้า ไร่แตง ทำสวนมะพร้าวให้จีนถือ บางพวกต้องถูกเกณฑ์ทำรังนกที่เกาะงวตาหลา ตาบลหมู่เกาะอ่างทอง พวกจนถือสวนมะพร้าวของไทย ขายมะพร้าวห้าวอย่างหนึ่ง ทำน้ำมันขายอย่างหนึ่ง กากมะพร้าวที่ทำน้ำมันแล้วปนรำเลี้ยงสุกร มีเรือสำเภาไหหลำบรรทุกมะพร้าวน้ำมันมะพร้าวอยู่เนือง ๆ ราคามะพร้าวห้าวขายกันที่สวน ๑๐๐ ผล

เปนเงินบาท ๑ น้ำมันมะพร้าวราคาหาบละ ๑๐ บาท ในเกาะนั้นมีกระบือเลี้ยงเพิ่มบ้างประมาณ ๖๐๐ กระบือ ราคากระบือเลี้ยงกระบือละ ๔–๕ บาท กระบือเพิ่มราคากระบือละบาทหนึ่ง เพราะเปนกระบือไม่ใคร่จะมีการทำ

การอาหาร

มีเนื้อกระบือสุกรเป็ดไก่หอยต่าง ๆ ปลาทะเลผักป่าแลแตงต่าง ๆ ผลไม้มีทุเรียนมะม่วง

ความ

ไม่ใคร่มีมักเปนเปรียบเทียบ โจรผู้ร้ายที่สุดจนชะโมยไม่ใคร่มี จะมีก็แต่ผู้ร้ายจรมาจากฝั่งเปนคราว ๆ ราษฎรในเกาะต่างคนต่างทำมาหากิน

การร้อนเย็น

พวกราษฎรชาวเกาะถือกันว่ามีความสุข เสียค่าส่วยแล้วก็ต้องถูกนายขอแรงบ้าง ไม่ถึงเปนการเดือดร้อน

เกาะสมุย ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช

ไชยภูมิที

เรือสุริยมณฑลจอดทอดสมออ่าวแม่น้ำด้านเหนือ น้ำลึก ๓ วา ๒ ศอก ไกลจากตลิ่งประมาณ ๖๐ เส้น แลเห็นเขาด้านนั้นซับซ้อนกัน

สูงที่สุดอยู่ประมาณ ๑๗ เส้น ที่ตรงเรือจอดนั้นเวลาหน้าน้ำฝนตกชุก แล
เห็นน้ำตกที่บนเขาได้ บนเกาะฝั่งเหนือนั้นมีหาดทราย ไม่มีคันการัง
ไม่มีเปลือกหอย เรือเข้าจอดได้ถึงฝั่ง ที่ตรงหม่โรงจีน มีโรงศาลเจ้า
หลังหนึ่ง มีโรงจีนหลายหลัง มีทางพอเดินได้ลัดเลี้ยวไป ออกจากสวน
มะพร้าวเปนป่าละเมาะแลพื้นหญ้าเกือบถึงเขาแหลมด้านตวันตก มีคลอง
น้ำจืดกว้างประมาณห้าวาเปนห้วง ๆ ที่เรียกว่าคลองแม่น้ำนั้น ตามทาง
เดินมีต้นสายหยุดแลรสสุคนธ์ นมแมว มะลิวัน พันพรม กล้วยไม้
ที่ตำบลคลองนั้น มีทางแยกอยู่ข้างดอน ใกล้เขามีกำนันชื่อหมื่นภักดี
อักษร เปนชาวนอกว่ากล่าวที่นั้น

ในอ่าวแม่น้ำนั้น มีสวนมะพร้าวใกล้ตลิ่งเรียงรายตลอดไปเปน
อันมาก ข้างคอแหลมด้านตวันตกมีพระเจดีย์อย่างเก่าองค์ ๑ สูงประมาณ
๓ วา มีลานทรายกว้างเปนพุ่มไม้ละเมาะ ที่นั้นเรียกว่าหน้าพลาน มีศาลา
มุงจากหลังหนึ่งสำหรับพวกราษฎรทำบุญก่อพระทรายเดือน ๕ ที่เขาหัว
แหลมมีโพรงเข้าไปเหมือนถ้ำแห่งหนึ่ง เลยไปตามชายทะเลด้านตวันตก
เรียกว่าเขาแหลมห้วย มีคันการังออกมาประมาณ ๕—๖เส้น เรือเข้า
ถึงฝั่งไม่ได้ มีช่องที่ไม่มีคันการังเข้าได้ถึงหาดเปนแห่ง ๆ ที่หาดมี
เปลือกหอยต่าง ๆ มีเบี้ยโพล้งเล็ก ๆ บ้างพอเก็บได้ บนตลิ่งมีสวน
มะพร้าวไร่แตงเรียงรายตลอดไปหลายแห่ง มีบ้านราษฎรอยู่ประมาณ
๑๑ หลัง

เรือสุริยมณฑลทอดสมอที่อ่าวหน้าค่ายด้านตวันออก น้ำลึก ๕ วา
ไกลตลิ่งประมาณ ๖๐ เส้น ด้านนั้นมีหาดทรายลาดกว้างประมาณ ๒๐ วา

มีคันการังออกไปจากหาดทรายกว้างประมาณสิบห้าเส้น ยาวตลอดแหลมด้านใต้ไป มีช่องทางที่ไม่มีการังเรือเข้าได้ถึงหาดแห่ง ๑ ส่วนข้างเหนือทางกว้างประมาณ ๓–๔ วา ที่หาดทรายริมการัง เวลาน้ำลงมีเบี้ยโพลงเป็น ๆ ตามการังบ้าง มีหอยเป็นต่าง ๆ บ้าง ตามการังใต้น้ำมีหอยเม่นเป็นอันมาก เปลือกหอยบนหาดไม่มี ชายหาดที่น้ำท่วมถึงมีสาหร่ายหยองสีต่าง ๆ เหมือนหญ้าแพรกเป็นอันมาก ริมตลิ่งมีสวนมะพร้าวเป็นอันมาก ทางที่จะขึ้นบกลากเรือเดินตัดหาดไปข้างใต้ ริมตลิ่งถัดสวนมะพร้าวออกมา มีโรงจากเป็นที่พักมะพร้าวแลสินค้าอยู่ปากทางโรงหนึ่ง แล้วมีทางเดินเข้าไปในสวนมะพร้าว เป็นทางจำเพาะเดินลดเลี้ยวไป มีต้นไม้รกอยู่ใต้ต้นมะพร้าวสองข้างทาง ตั้งแต่ตลิ่งตามทางลดเลี้ยวไปข้างใต้ประมาณ ๓๐ เส้น มีโรงจีนไหหลำชื่อกิมยี่ มาตั้งเป็นเถ้าแก่ถือสวนมะพร้าว แลตั้งห้างรับแลกสินค้าต่าง ๆ มีบ่อน้ำก่อด้วยศิลาการัง หน้าโรงจีนออกไปทางประมาณ ๒ เส้นเศษ มีตึกศาลเจ้าสองหลังแฝด กว้างประมาณสี่วาเรียกว่าศาลเจ้าบุญเถ้ากง มีทางเล็กเดินไปด้านใต้ ตามสวนมีโรงจีนตั้งถือสวนเป็นแห่ง ๆ มีคลองเรียกว่าคลองน้ำใหม่ มีตะพานไม้ข้ามคลองกว้างประมาณ ๖ วา ริมคลองสองข้างมีกอจาก ราษฎรได้อาศัยใช้จากนั้นมุงหลังคา เดินต่อไปทางประมาณ ๓๐ เส้น ถึงสวนมะพร้าวพระยานคร มีต้นมะพร้าวรวม ๑๑๐๐ ต้น แต่ที่มีผลแล้ว ๗๐๐ เศษ จีนซีเซงพระยานครตั้งเป็นที่ชุนศรีถือสวนเก็บน้ำมันมะพร้าวเอาปีหนึ่ง ๓๖ หาบ กับมะพร้าวห้าว ๑๐๐๐๐ ผล เดินลัด

ไปหลังส่วนมะพร้าวออกทุ่งนามะเรศมีที่นาฟางประมาณ ๑๐๑ ไร่ มีคลองน้ำธารไหลจากบนเขาลงทุ่งนา แลเห็นรอยหน้าผาซึ่งเปนที่น้ำตก เมื่อเวลาฤดูฝนชุก ที่ระหว่างนานั้นมีหนองบัว กว้างยาวประมาณ ๓—๔ เส้น มีนกเป็ดน้ำแลนกใหญ่เปนอันมาก เดินข้ามท้องนาไปถึงวัดมะเรศอยู่บนโคกสูงกลางทุ่ง ข้างวัดด้านใต้มีทุ่งนาใหญ่กว้างเหลือประมาณ เรียกว่าทุ่งใหญ่ วัดมะเรศนี้มีโบสถ์ร้างมุงหลังคาจากโบสถ์หนึ่ง มีวิหารมุงหลังคากระเบื้อง ฝาผนังก่อด้วยอิฐบุราณชำรุด มีพระประธานหน้าตักกว้าง ๘ ศอก แลมีพระพุทธรูปใหญ่น้อยตั้งเต็มวิหารประมาณ ๕๐ รูป มีกุฎีมุงจากเครื่องผูกฝาขัดแตะ ๔ หลัง มีหอฉัน ๑ หลัง มีพระเจดีย์บุราณอย่างเก่า ๑ องค์ ในวัดนั้นมีต้นไม้ใหญ่ ๆ ร่มรื่นเย็นสบาย แลมีต้นไม้ต่าง ๆ คือมะม่วง ขนุน จันทร์ ทุเรียน มะเฟือง มะปริง หมาก มะพร้าว มีพระสงฆ์ ๕ รูป วัดมะเรศนี้ได้ความว่า ท่านขรัวพุดษรเปนพระแต่ครั้งแผ่นดินขุนหลวงตากสร้างไว้ คนชาวเกาะสมุยนิยมนับถือว่ามีวิทยาอาคมศักดิ์สิทธิ์ตลอดการเจ็บไข้ จนถึงคนเดินเรือผ่านมาหน้าเกาะสมุยถูกคลื่นลม แลบนบานคลื่นลมก็สงบเรียบร้อยไป เมื่อขรัวพุดษรตายแล้ว ราษฎรปลงศพเก็บอัฐใส่โถแก้วตั้งไว้พร้อมด้วยเครื่องสักการะบูชายังมีอยู่จนบัดนี้ ชาวเกาะถือว่าถ้าจะไปที่กันดารไปทัพเปนต้น เชิญเอากระดูกขรัวพุดษรผูกคอไปด้วยอัน ๑ เปนที่นิยมนับถือเปนอันมาก

อนึ่งที่ผนังข้างริมประตูข้างขวามีรอยเท้าคนกดอยู่ที่อิฐผนัง ๒ รอย ชาวเกาะนิยมถือว่าเปนรอยเท้าขรัวพุดษรกดไว้ ข้างมุมผนังหลังโบถข้างซ้าย

มีโอ่งเคลือบย่อม ๆ ฝังอยู่ในผนังครึ่งหนึ่ง ชาวเกาะนิยมกันว่าเปนน้ำมันเสกของขรัวพุดษรทำไว้ ถ้าผู้ใดเมื่อยขบเคล็มบาดแผลเปนต้นว่าโรคต่าง ๆ เอาน้ำมันในโอ่งนั้นทาเปนหาย ได้ตรวจดน้ำในโอ่งนั้นเปนน้ำท่ากับของฝัง

ราษฎรนิยมได้ทำรูปท่านขรัวพุดษร ก่ออิฐปั้นปูนเปนรูปพระนั่งขัดสมาธิหัวโล้น นั่งปนอยู่กับพระพุทธรูปในวิหารนั้นด้วย นั่งอยู่ข้างซ้ายพระประธาน

อนึ่งท่านขรัวพุดษรองค์นี้ ได้ทำพระเจดีย์อย่างเก่าที่ระลึกไว้ในเกาะสมุยนี้ ๓ แห่ง คือวัดมะเรศแห่งหนึ่ง ที่หน้าพระลานด้านเหนือ ที่กล่าวมาแล้วแห่งหนึ่ง ที่เหลมดินเกาะสมุยด้านใต้แห่งหนึ่ง

อนึ่งในเกาะสมยนี้ ตามริมชายทะเลมีส่วนมะพร้าวแลหมู่บ้านเรียงรายไปเกือบจะรอบเกาะ มีโรงจีนตั้งถือสวนอยู่ทั่วไป หมู่บ้านไทยมักเข้าอยู่ข้าง ๆ ใน มีบ้านผู้ว่าราชการกรมการตั้งอยู่เชิงเขาด้านใต้ บ้านจีนเปนโรงอยู่กับพื้น ขื่อประมาณ ๕,๖ ศอก บ้านไทยเปนเรือนยกพื้นสูงจากดินประมาณ ๒ ศอก ฝาขัดแตะเปนลายสองขื่อ ๕,๖ ศอก

อนึ่งมีตำบลน้ำตกจากเขาเปนลำธาร น้ำไหลลงทะเลรอบเกาะไปถึง ๑๑ แห่ง ตำบลลำธารนั้นทิศใต้ ๒ ธาร คือท่าศรีไชยาแห่งหนึ่ง ท่าตะเกแห่ง ๑ ทิศตวันตก ๓ แห่ง คือท่าบ่าน้อยแห่งหนึ่ง ท่าบ่าใหญ่แห่ง ๑ ท่าตะเคียนแห่ง ๑ ทิศเหนือคือท่าบางปอแห่ง ๑ คลองแม่น้ำแห่ง ๑ ทิศตวันออกคือคลองน้ำใหม่แห่ง ๑ คลองหน้าค่ายแห่งหนึ่ง ที่ตำบลน้ำตกลำธารเหล่านี้ พวนจีนแจ้งว่ามีเหมืองดีบุกเปนอันมากทุกแห่ง ขุดง่ายทำง่าย ขุดลงไปศอกหนึ่งสองศอกถึงแร่เปนดีบุกน้ำ ดีกว่าเหมือง

ดีบุกเมืองนคร แต่ก่อนนี้พระยานครให้จีนทำครั้งหนึ่งแล้ว ก็เลเห็น
ว่าจะมีประโยชน์มาก ภายหลังเกิดวิวาทไม่ตกลงกันด้วยผลประโยชน์
ก็เปนการเลิกกันไป ภายหลังพระยานครห้ามขาดไม่ให้ผู้หนึ่งผู้ใดมาทำ
ดีบุกนี้ได้ ผลประโยชน์ต้องนิ่งเก็บอยู่ ครั้นเมื่อนายฉิมได้รับเปนที่
พระสมุย ผู้ว่าราชการเกาะสมุย จะคิดจัดการเรื่องเหมืองดีบุกนี้ก็พอมา
ตายเสีย การก็เงียบมาจนบัดนี้ ผลประโยชน์เรื่องดีบุกนี้ ถ้าได้ลงมือทำ
เมื่อใดจะได้ผลมาก ทั้งส่วนจะได้ในดีบุกแลเงินภาษีอากรในเกาะนี้ ผู้จะ
ทำเหมืองจะมาอยู่ในเกาะนั้นโดยมาก ในเกาะสมุยนี้มีภาษีอากรอยู่ ๒ อย่าง
ภาษีฝิ่นอย่าง ๑ อากรสุราบ่อนเบี้ยสองอย่างจีนเปนผู้ทำ

จำนวนคนตำบลบ้าน

ในหมู่บ้านเกาะสมุยนี้ ถ้าจะประมาณโรงเรือนราษฎรที่ตั้งอยู่ จะเปน
ไทยประมาณ ๔๐๐ หลังเศษ จีน ๑๐๐ หลังเศษ เปนจำนวนคนซึ่งประจำ
อยู่ณเกาะนั้น ไทยประมาณ ๑๐๐๐ คนเศษ จีนสัก ๖๐๐ คนเศษ คิดทั้ง
คนจรไปมาตั้งบ้างไปบ้าง จะเปนคนรวมประมาณถึง ๒๐๐๐ คน แต่คน
ในเกาะสมุยนั้น มาก ๆ น้อย ๆ เปนคราว ๆ เปนต้นว่าถึงฤดูสักเลขคน
หลบหนีมาอยู่เกาะสมุยเปนอันมาก ถ้าจะคิดในเวลาอย่างมาก จะเปนคน
ประมาณถึง ๕๐๐๐—๖๐๐๐ คน ๆ ไทยนั้นเปนคนชาวนอก กิริยา
น้ำใจแลเสียงเปนชาวนอกทั้งสิ้น มักจะเปนคนบิดเบือนพูดจาไล่ไม่จน
แลเปนคนเกรงกลัวอาญานายกดขี่เปนต้น ถ้าจะถามสิ่งใดก็พูดจาอ้อมค้อม
วนเวียนบิดบังเปนธรรมดาหาจริงยาก คนไทยนั้นได้เสียเงินส่วยเปน ๒ อย่าง

ชินแก่เมืองนครอย่าง ๑ เปนส่วยดีบุกคนหนึ่งเสียปีละ ๗ บาท ๒ สลึง เงิน ๒ สลึงนั้นเปนค่าฎีกาของนาย อย่างหนึ่งเปนส่วยรังนก เสียคนหนึ่ง ๕ บาท ๒ สลึง เงิน ๒ สลึงเปนค่าฎีกาของนาย แต่มักจะเปนส่วยดีบุกโดยมาก พวกจีนนั้นมักจะเปนชาติไหหลำทั้งสิ้น ชั่วแต่มาถือสวนทำน้ำมันค้าสินค้าของไทยลงเรือ พวกจีนนั้นถ้าจะพูดภาษาไทยก็เปนเสียงชาวนอก แลมักมีกิริยาตั้งบังชิงแชง คนไทยตลอดจนกรมการก็มีความยำเกรงไม่สู้ว่ากล่าวหักหาญ เกาะสมุยนี้มีตำแหน่งผู้ว่าราชการเปนพระคนหนึ่ง คือนายฉิมญาติพระยานครที่ตายเสียแล้ว ในเวลาบัดนี้ไม่มีตัวพระสมุยผู้ว่าราชการ มีแต่ปลัดอยู่คนหนึ่ง เรียกว่าหลวงสมุย เปนคนแก่อายุมากเปนชาวนอก ดูท่าทางเปนคนเรียบร้อยหงิม ๆ แลเปนคนมีกิริยาโบราณ แลกิริยาบ่า ๆ เปนต้น ยังไม่ทันถึงกับจะเห็นนิสัยได้ เพราะหลวงสมุยพึ่งจะมาทันเมื่อเวลาจะออกเรือ แลได้พบกรมการอีก ๒ คน คนหนึ่งมีตำแหน่งเปนขุนจ่าเมืองมีอายุประมาณ ๕๐ ปีเศษ ท่าทางกิริยามักจะเปนคนดุ บางทีจะเกะกะด้วยลักษณะพูดจาไม่ยุติลงร่องรอย อนึ่งได้ความว่า ขุนจ่าเมืองเปนผู้ธุระดูแลเกาะสมุยตลอดทั่วไป เปนผู้ดูแลการปรอเปอตีของพระยานครด้วยตลอด

กรมการอีกคนหนึ่ง มีตำแหน่งชื่อว่าหมื่นสุภาเปนคนเลว ๆ แลเปนคนหนุ่มตา “โก๋” ท่าทางแข็งแรง(๑) มีกำนันสำหรับอ่าวหน้าค่ายนี้คนหนึ่ง เปนที่ขุนศรีกำนัน รูปร่างเหมือนหนังตลุง ได้สอบถามว่า ตำบลเกาะสมุยเหล่านี้ แบ่งเปนอำเภอมีกำนัล ๑๒ คน

---

(๑) คำว่า “ตาโก๋” หมายความว่าดวงตาวิปริต เช่นตาเหล่หรือตาฟางเปนต้น

การหากิน

คนไทยทำนาทำไร่ เข้า แตง ฝ้าย ทำสวนมะพร้าวให้จีนถือแลทำน้ำมันยางแลได้ พวกจีนนั้นถือสวนมะพร้าวของไทยจำหน่ายมะพร้าวแก่ออกจากเกาะอย่างหนึ่ง ทำน้ำมันมะพร้าวขายออกจากเกาะอย่างหนึ่ง เลี้ยงหมูไหหลำขายในเกาะแลส่งออกนอกเกาะอย่าง ๑ กากมะพร้าวที่ทำน้ำมันแล้วปนรำเลี้ยงสุกร ๆ นั้นเลี้ยงง่าย ใช้เลี้ยงปล่อยไปในป่าไม่ใคร่จะมีคอก ที่โรงจีนเถ้าแก่กิมยี่ ได้ตั้งโรงสินค้ามีสิ่งของต่าง ๆ เปนต้นว่าเครื่องใช้บริโภคเปนราคาทั้งห้างประมาณ ๓๐—๕๐ ชั่ง ไม่ใคร่ได้จำหน่ายเปนการซื้อขาย สิ่งของเหล่านั้นสำหรับได้แลกสินค้า มีมะพร้าวกระบือเปนต้น ราคาผลมะพร้าวที่ซื้อขายกันที่สวน ๑๐๐ ผลเปนเงิน ๑ บาท น้ำมันมะพร้าวห้าวราคาหาบละสิบบาท ถ้ามีเรือมาบรรทุกมีราคาขึ้นถึง ๑๐๐ ละ ๒ บาท ตามโรงจีนมีหมูเบ็ดไก่บริบูรณ์ โรงจีนมักจะเลี้ยงหมูแห่งละมาก ๆ ราคาสุกรที่ขายส่งเรือเข้าออกมีเนื้อน้ำหนักหาบละ ๘ บาท ในเกาะนั้นมีกระบือเลี้ยงบ้างเพริดบ้างเปนอันมาก แต่กระบือที่ราษฎรใช้สอยนั้นน้อย เพราะไม่มีการจะทำ เปนต้นว่าจะได้ใช้กระบือเทียมเกวียนบรรทุกมะพร้าวลงท่า ผู้ว่าราชการก็ห้ามไม่ให้ทำเกวียน ต้องใช้คนแบกหามมะพร้าวทั้งนั้น กระบืออยู่ว่างเปล่าจากการ ราษฎรต้องปล่อยเลี้ยงเปนเพริดอยู่เปนอันมาก ราคากระบือเลี้ยง ๔—๕ บาท กระบือเพริดราคาตัวหนึ่ง ๆ บาท จนถึง ๒ สลึง กระบือเหล่านี้ผู้ว่าราชการห้ามไม่ให้ผู้หนึ่งผู้ใดทำอันตราย ถ้าผู้ใดลอบทำอันตรายก็ปรับไหมแรง

แลห้ามไม่ให้ซื้อขายออกจากเกาะ กระบือจึงมีราคาถูกยิ่งนัก นัยหนึ่งได้ข่าวว่า พระยากาญจนดิฐแต่งเรือมาซื้อบรรทุกไปคราวหนึ่งเปนอันมาก ครั้นกระบือนั้นไปอยู่ยังฝั่งก็เปนอันตรายไปต่าง ๆ ไม่เจริญเหมือนอยู่ในเกาะนี้

อนึ่งมีเรือสำเภาไหหลำใหญ่เล็ก รับสินค้าที่เกาะสมุยอยู่เสมอทุกเดือน ๆ หนึ่งไม่น้อยกว่า ๔—๕ ลำ จะเว้นอยู่แต่ฤดูลมว่าว ๒—๓ เดือน เรือไหหลำเหล่านั้นบรรทุกสินค้าเปนต้นว่ามะพร้าว น้ำมันพร้าวหมูไม้เสาไม้เหลาชะโอนแลสินค้าเล็กน้อยต่าง ๆ ในจำนวนสินค้าผลประโยชน์ของเกาะสมุยที่เปนประโยชน์สำคัญ คือมะพร้าวมีราคาถูกถึง ๑๐๐ ละ ๑ บาท แลมีการประหลาดที่ราคากระบือถูกตัวละ ๔—๕ บาท จนถึงตัวละ ๑ บาทดังที่กล่าวมาแล้ว มะพร้าวนั้นเจริญด้วยที่ดินดีแลไม่มีด้วงรูปประพรรณ์ต้นมะพร้าว ใบยาวยอดงามเสมอไปทุกต้น ปลูกต้นใดก็เปนงามทุกต้น ส่วนกระบือนั้นก็เลี้ยงง่าย แลเปนนิสัยกระบือชอบที่เกาะสมุยเอง อันตรายสิ่งใดก็ไม่มี ขายออกไม่ได้ฆ่าไม่ได้ แลไม่มีการจะใช้พอราคาจึงถูกที่สุดดังนี้ ภาษีอากรในเกาะสมุยนี้ มีอยู่แต่เตาสุราบ่อนเบี้ยแลภาษีฝิ่น ซึ่งอยู่ในเจ้าภาษีนายอากรเมืองนคร ที่เกาะสมุยนั้นใช้เบี้ยดีบุก กงษีใช้สอยแลกเปลี่ยนของ เบี้ยนั้นกลมเจาะรูกลาง กลมศูนย์กลางนิ้วกึ่งกับกระเบียดน้อย รูกลางกว้างกระเบียดใหญ่มี ๒ อย่าง ๆ หนึ่งหน้าหนึ่งมีอักษรไทยว่า “อาดกงษี ๑๐ อันเปนก้อน”

หน้าหนึ่งเปนอักษรจีน ๔ ตัว เปนอักษรจีนตรากด ๒ ตัว อีกอย่างหนึ่ง มีหนังสือจีน ๔ ตัวทั้งสองข้าง เบี้ยอย่างนี้ใช้ ๑๐ อันเปนก้อน ๔ ก้อน เปนเงิน ๑ บาท

การอาหาร

หมูเป็ดไก่เนื้อกระบือหอยต่าง ๆ ปลาทะเลผักป่าแตงต่าง ๆ ผลไม้ทุเรียนมะม่วงขนุนบ้าง

เรื่องความ

ความไม่ใคร่มีนัก มักเปนแต่การเปรียบเทียบ ถ้ามีความฆ่ากันตายเปนความนครบาลสำคัญ ก็ต้องส่งไปเมืองนคร ความทั้งนี้ขุนจ่าเมืองเปนผู้ชำระ มักจะเปนจีนกับไทยวิวาทกันเล็กน้อยโดยมาก โจรผู้ร้ายที่สุดจนชะโมยก็ไม่ใคร่จะมี เพราะมีก็แต่ผู้ร้ายจรมาจากเมืองนคร เมืองไชยาแลบ้านดอน(๑) เปนคราว ๆ ราษฎรในเกาะแยกย้ายกันอยู่ห่าง ๆ ต่างคนต่างทำมาหากินอยู่เย็นเปนสุขด้วยการค้าขาย

---

(๑) แม่น้ำหลวงซึ่งเรียกว่าลำน้ำตาปีเดี๋ยวนี้ ตอนใกล้ทะเลเปนที่ลุ่ม มีที่ดอนอยู่ทางฝั่งใต้ตำบลหนึ่งเรียกว่า ‘ บ้านดอน ’’ เจ้าพระยานครน้อยเคยมาตั้งต่อเรือรบเมื่อรัชกาลที่ ๓ ครั้นการค้าขายเจริญขึ้น ตั้งตลาดค้าขายที่ตำบลบ้านดอนนี้ ถึงรัชกาลที่ ๔ ย้ายที่ว่าการเมืองท่าทองมาจากชายทะเลมาตั้งที่บ้านดอน ขนานนามว่า “ เมืองกาญจนดิฐ ” เดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองสุราษฎรธานี

การร้อนเย็น

พวกราษฎรไทยชาวเกาะถือกันว่ามีความสุข แลว่าสบายด้วยกัน ทั้งสิ้นไม่มีการเดือดร้อน จะเปนเพราะเกรงอำนาจผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ฤๅอย่างไรก็หาทราบไม่ เพราะได้ทราบจากจีนชาวเกาะว่า พระยานครกดขี่ห้ามปรามราษฎรชาวเกาะกวดขันยิ่งนัก ผู้หนึ่งผู้ใดจะเอาเหตุการแจ้งแก่ผู้ที่ไปถึงนั้นไม่ได้ ครั้งหนึ่งหลวงดำรงสุรินทรฤทธิ์ (บิน)[๑] แลกัปตันลอฟตัสมาตรวจการ แลมีการเซอรเวครั้งก่อน กรมการผู้หนึ่งเปนผู้รับรอง หลวงดำรง ฯ แล กับตันลอฟตัสสอบถามการงาน แลให้พาไปดูทำเลเหมืองแร่ในเกาะสมุย ต่าง ๆ ภายหลังหลวงดำรง ฯ กับตันลอฟตัสกลับแล้วพระยานครแกล้งพาดเอาผิดลงโทษ กรมการผู้นั้นจึงตกอยู่ในโทษจนถึงสิ้นชีวิต กรมการแลราษฎรคนไทยจีนมีความเกรงกรัวยิ่งนัก การร้อนการเย็นการดีการชั่วเห็นว่าไม่ได้ความละเอียด มักจะได้ความที่จีนค้าขายแลเกาะพื้น มักเปนจีนเลว ๆ แลไม่ทราบภาษา แลบางทีรังแกเอาแต่ว่าได้ยินคำเลียดไทยจะมากความไปก็มีบ้าง แต่ได้สอบถามพวกจีนมักกล่าวว่าผู้ร้ายมีความสุขสบายไม่มีความเดือดร้อนด้วยการกดขี่สิ่งใดนัก โจรผู้ร้ายที่สุดถึงขะโมยก็ไม่ใคร่จะมี จีนผู้หนึ่งได้กล่าวอยู่แต่ความเรื่องหนึ่งว่า มีคนไทยคนหนึ่งเปนคนพอมีเงินในเกาะนั้นชื่อนายมีเปนคนเกะกะ ไปซื้อสินค้าเช่าที่

---

(๑) หลวงดำรงสุรินทรฤทธิ (บิน บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ วร

จีนแล้ว แย่งเอาภรรยาของจีนผู้นั้น แล้วภายหลังเก็บริบบ้านช่อง ทรัพย์สมบัติทุบตีขับไล่จีนผู้นั้นเสีย พ้องต่อขุนจ่าเมืองก็เฉยเสีย ได้ลองสอบถามขุนจ่าเมืองก็ได้ความจริง แต่แก้ว่าจีนพึงยินพ้อง ได้ช่วยกำชับขุนจ่าเมืองแล้ว พวกจีนเหล่านั้นดูมีความที่จะร้องอยู่อย่างเดียว ที่จะอยากให้เกาะเจริญขึ้น อย่าให้ต้องอยู่ในอำนาจเมืองนครกดขี่บีดบังสินค้าท่าทางค้าขายแลการเจริญของเกาะนั้นด้วยเรื่องการค้าขาย เปนต้นว่า ควรจะเบิดเหมืองดีบุกให้คนทำ แลทำถนนหนทางสร้างเกวียนให้กระบือที่มีมากนั้นได้ใช้การ เกาะสมุยนี้ก็จะมีความเจริญด้วยการค้าขายเปนอันมาก เห็นว่าเกาะสมุยนี้ มีไชยภูมิที่อันดีแลมีสินค้าหลายอย่างผู้คนก็มาก จะว่าเปนเกาะท่าทางที่เรือเมล์แวะพักได้ก็ง่าย ถ้าตั้งเปนเมืองขึ้นเวลาใด แลมีผู้ว่าราชการหรือข้าหลวงผู้กำกับจัดการที่เปนคนมีปัญญา นอกจากคนบ่าคนบิดพลิ้ว เกาะสมุยเกาะพงันสองเกาะนี้จะเจริญขึ้นได้ เสมอกับเมืองโตๆ เมืองหนึ่งเปนแน่ แต่ถ้าต้องตกขึ้นอยู่กับเมืองนครตราบใด ความเจริญคงเปนไปไม่ได้เปนแท้ การเรื่องนี้ได้ตรวจไชยภูมิที่เห็นจริงด้วย กัปตันลอฟตัสสรรเสิญ ถ้าได้จัดการเรียบร้อยเวลาใดเมื่อใด ผลประโยชน์พระราชทรัพย์แผ่นดินก็คงจะเกิดขึ้นเปนอันมาก

ศาลาน้ำหน้าจวนเมืองสงขลา

เมืองสงขลา

ไชยภูมิ์

เรือสุริยมณฑลทอดสมอหน้าอ่าวเมืองสงขลา ด้านเหนือน้ำลึก ๙ ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ ๖๐ เส้น ตรงหลังเกาะหนูประมาณ ๒๐ เส้น ในอ่าวนั้นมีเกาะหนูเกาะแมวเปนที่สังเกต เรือกำปั่นต้องจอดไกลตลิ่งเพราะที่ปากอ่าวน้ำตื้น มีหาดทรายผุดบนน้ำบ้างจมใต้น้ำบ้าง ทางเรือเล็กเดินเข้าออกทางใต้บนหลังหาด น้ำลึก ๒ ศอกบ้างศอกคืบบ้าง ทางเรือใหญ่เดินเข้าออกริมตลิ่งทางเหนือน้ำลึกประมาณ ๔—๕ ศอก บนฝั่งด้านเหนือของปากคลองมีเขา ๆ หนึ่งลงน้ำเปนที่สำคัญ ชาวเมืองเรียกว่าเขานกรำ ที่ชาวกรุงเทพ ฯ ไปมาเรียกกันว่าเขาตะเข้ เพราะดูรูปเขาที่ปากอ่าวเหมือนรูปจรเข้ แหลมเขาข้างตวันออกที่ลงน้ำสังเกตแลดูว่าเปนปากจรเข้นั้น ชาวเมืองเรียกว่าแหลมแดง แลดูจากเรือมีหินสีแดงเปนอันมาก หินแดงเหล่านั้นเปนศิลาอ่อนขูดเขียนเปนดินสอก็ได้ ฝนละลายน้ำย้อมผ้าก็ได้ ที่แหลมแดงนั้นพระยาสงขลา (สังข์) ได้ก่อตึกไว้เปนทำนองเก๋งจีน เปนศาลเจ้าหลังหนึ่ง ข้างบนเขาที่ปลายแหลมตรงศาลเจ้านั้น มีบ่อมบุราณอยู่บ่อมหนึ่งก่อด้วยศิลา เปนบ่อมหน้าเดียว ตรงรับออกมาปากน้ำ มีใบเสมาเหลี่ยมใหญ่ กำแพงสูงประมาณ ๓ ศอกเศษ ยาวประมาณ ๕ วาเศษ มีบันกระสุน ๔ นัว ๔ กระบอกจมดินใช้ไม่ได้ บ่อมนี้เปนของเก่าสร้างไว้แต่ก่อนตั้งตระกูลสงขลา ตามฝั่งต่อเขานกรำด้านตวันตกเฉียงเหนือ มีหาดทรายตลอด

ริมหาดข้างในเปนร่องน้ำลึกเรือเดินได้สดวก ตั้งแต่แหลมแดงไปตามริม
ฝั่งประมาณ ๓๐ เส้น มีศาลาเล็กมุงกระเบื้อง ๓ ห้องหนึ่งหลัง นอก
ศาลามีบ่อน้ำบ่อหนึ่ง ตรงศาลาเข้าไปมีถนนกว้างประมาณ ๓ วา พ้น
ทรายถนนยาวเข้าไปประมาณ ๔—๕ เส้นถึงที่เรียกว่ามรหุ่ม เปนที่ฝังศพ
เจ้าแขกซึ่งมาตั้งอยู่ณเมืองสงขลาแต่ก่อนนั้น ที่นั้นมีศาลามุงกระเบื้อง
ไทยอยู่ ๒ หลัง ๆ หนึ่งใหญ่กว้างประมาณ ๔ วา ในศาลานั้นเปนที่
ฝังศพเจ้าแขกก่ออิฐถือปูนสูงขึ้นมาประมาณศอกคืบ กว้างประมาณ
ศอกคืบยาวประมาณ ๔ ศอก ข้างบนเปนรางลึกลงไปมีทรายถมเต็ม
บนนั้น มีหลักภาษาแขกเรียกวาอาซันปักอยู่หัวท้าย ๒ ข้าง ที่ด้าน
กว้างฝังศพ ทิศเหนือมีศาลาแดงจารึกอักษรแขกเปนชื่อ ต่อศาลาใหญ่
มาด้านเหนือนั้น เปนศาลาเล็กกว้างยาวประมาณ ๕—๖ ศอก ในศาลา
นั้นมีที่ฝังศพก่ออิฐถือปูนเหมือนกัน ว่าเปนศพพี่เลี้ยงเจ้า ข้างศาลา
ใหญ่ด้านตวันออกเฉียงใต้ มีที่ฝังศพก่ออิฐถือปูนอยู่กลางแจ้ง ว่าเปน
ศพนายทหาร แลบริเวณใกล้ศาลานั้น มีหลักศิลาแลหลักไม้ปักเรี่ย
รายอยู่เปนอันมาก เปนที่ฝังศพของพวกทหารของเจ้าแขกนั้น ที่ตำบล
มรหุ่มนั้นเปนที่นับถือของพวกแขกชาวเมืองสงขลา ถึงฤดูเทศกาลเดือน
๑๐ พวกแขกพร้อมกันมาทำบุญสมะยังที่มรหุ่มนั้น ผู้สำเร็จราชการเมือง
สงขลาต้องเปนธุระช่วยการนี้ด้วย ผู้สำเร็จราชการแลกรมการราษฎรคน
ไทยได้พากันมาพร้อมกันเปนอันมาก ผู้สำเร็จราชการต้องออกเงินแจก
ให้กับโต๊ะต่วนที่มาทำการพิธีนั้น คนละครึ่งเหรียญ ๕๐ คน แลต้อง
ฆ่าสัตว์ ๔ เท้า ๒ เท้า บูชาเลี้ยงแขกนั้นด้วยในเทศกาลนี้ ฝ่ายไทย

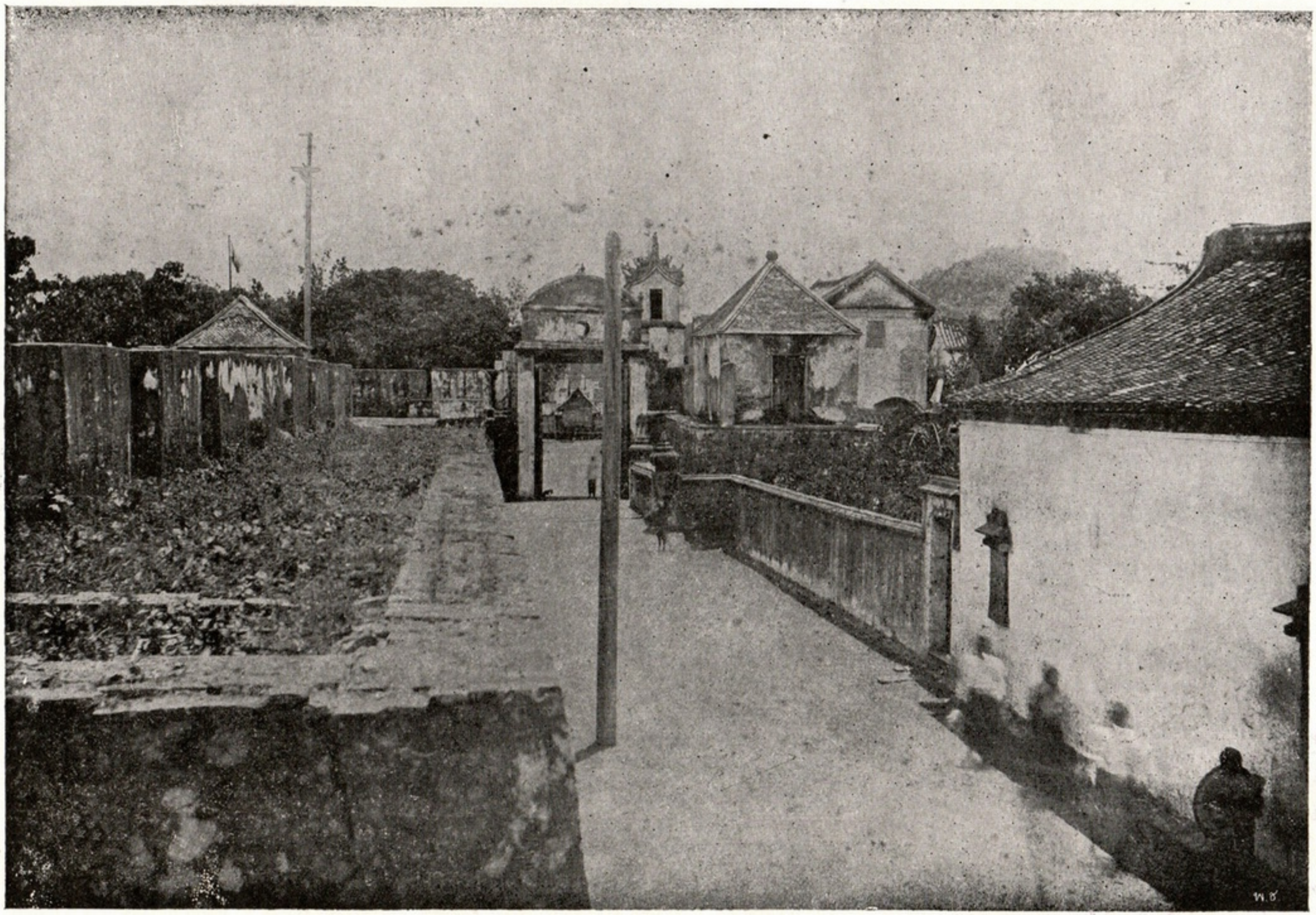

ทางหลังบ้อมที่จะไปตลาดเมืองสงขลา

ผู้สำเร็จราชการกรมการต้องมีการทำบุญเหมือนกัน ได้ปลูกโรงที่ริมหาดทรายตรงปลายถนนนั้น นิมนต์พระสงฆ์ ๕๐ รูปมาถวายจังหันแล้วพากันก่อพระเจดีย์ทราย แลเล่นดกัน บางทีก็มีการฉลองมีละคอน งิ้ว เป็นต้น การพิธีเทศกาลนี้ต้องติดต่อกันมาเสมอทุกปีจนท้าวทุกวันนี้

อนึ่งในถานมรหุ่มนั้นเป็นพื้นทรายขาว มีต้นไม้เป็นละเมาะเตี้ย ๆ เสมอไป เป็นที่เที่ยวเดินได้สบายสดวกได้ชมป่าละเมาะมีนกปล้าวเป็นอันมาก ถ้าจะเดินไปตามพื้นทรายแลป่าละเมาะลัดเลียวไปตามทางนั้นกับไปทางทิศใต้ทางเขานกรำ ทางไกลประมาณ ๓๐ เส้น ถึงที่ดอนแห่งหนึ่งเป็นดงมะพร้าวมะม่วง มีโรงราษฎรอยู่แห่งหนึ่งเป็นที่ทำมะพร้าว แลทำปลาชายทะเลในที่ใกล้ดงมะพร้าวนั้น มีลำคลองเล็กยาวไปทางทิศตวันตกกว้างประมาณ ๔_๕ ศอก เป็นคูเมืองแล้วมีป้อมโบราณ(๑) ก่อด้วยหินอยู่ป้อมหนึ่งกว้างประมาณ ๕ วาแต่ชำรุดทรุดโทรม ต้นไม้ใหญ่ขึ้นปกบีดอยู่ ถัดป้อมเข้าไปทางตวันตก ทางประมาณ ๓–๔ เส้นมีป้อมอีกป้อมหนึ่งคล้ายๆกัน แลมีป้อมอีกป้อมหนึ่งจมอยู่ที่หาดทรายชายทะเลตรงไปตวันออก ป้อม ๓ ป้อมนี้ แลป้อมบนยอดเขาแหลมแดงด้วย เป็นของเจ้ามรหุ่มนี้สร้างทำนองเป็นตั้งเมืองสงขลาครั้งก่อน ถ้าจะตัดเดินไปหลังมรหุ่มเดินไปทะเลสาป ทางประมาณวันครึ่ง ต่อฝั่งต่อมรหุ่มไปทางเหนือนั้นเป็นที่เรียวออกไปฝั่งตวันออกตกทะเล ฝั่งตวันตก ๆ ทะเลสาปเมืองสงขลาตลอดไป

---

(๑) ป้อมที่ตรงนี้จะเป็นของสร้างสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ได้ ด้วยเมื่อรัชชกาลพระเจ้าปราสาททอง พวกแขกมลายูมาชิงเมืองสงขลาไว้คราวหนึ่ง หรือจะเป็นของสร้างครั้งรัชชกาลที่ ๓ คราวเดียวกับสร้างเมืองสงขลาเดี๋ยวนี้ก็เป็นได้

ที่ปากอ่าวเมืองสงขลา ฝั่งตวันออกมีหาดทราย เปนแหลมยาวออก มาเรียกว่าแหลมทราย มีป่าสนอยู่แน่นหนา ถัดแหลมทรายเข้าไปมีเขา ๒ เขา ๆ ข้างนอกชื่อเขาตังกวน เขาข้างในชื่อเขาน้อย บนยอดเขาตังกวนนั้นมีพระเจดีย์อยู่บนยอดเขาองค์หนึ่ง มีชลาทักษิณด้วย สูงตั้งแต่พื้นทักษิณตลอดยอดพระเจดีย์ประมาณ ๔ วาเศษ พระเจดีย์องค์นี้เปนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินหลวงให้เจ้าพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาที่ ๕ (๑) บรุณปฏิสังสังขรณ์ขึ้นไว้สูงใหญ่กว่าเก่า สิ้นเงินหลวง ๓๗ ชั่ง ๔ บาท แลมีคฤห์ต่อที่ฐานทักษิณด้านเหนือด้านใต้ เปนที่ทำสักการบูชาพระเจดีย์ มีศาลาจาฤกอักษรเรื่องสร้างพระเจดีย์นี้ อยู่ทั้ง๒คฤห์อักษรเหมือนกัน แลมีเก๋งเล็ก ๆ อยู่ ๔ มุมพระเจดีย์ มีกำแพงแก้วล้อมรอบ คฤห์ ๒ คฤห์ กับเก๋ง ๔ มุมกำแพงแก้วนั้นเปนของเจ้าพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ทำถวายเข้าในพระเจดีย์หลวงคิดเปนเงิน ๑๗ ชั่ง ๓ บาท พระเจดีย์องค์นี้ได้ทำสำเร็จในปีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ เข้าไปในอ่าวสงขลานั้น แม่น้ำกว้างประมาณ ๒๐ เส้น ฝั่งตวันออกต้นแหลมทรายนั้นมีป้อม ๆ หนึ่ง ๔ เหลี่ยมสูงประมาณ ๕ ศอก กว้างยาวประมาณ ๑๐ วาเศษ มีปืนใหญ่ใช้ไม่ได้อยู่๖ กระบอกเปนปืนของเจ้าพระยาสงขลาที่ ๕ (๒) ทำ ถัดป้อมออกมาริมน้ำมีตึกหมู่หนึ่งสำหรับราชการ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ให้ทำไว้ใช้เงินภาษีอากรเมืองสงขลา เปนเรือนทำนองฝรั่ง ๒ ชั้น หลังคา

---

(๑) คือเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น ณสงขลา)

(๒) คือเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (สังข์)

ตลาดเมืองสงขลา

มุงกระเบื้องสงขลาชื้อ ๘ ศอก ๓ ห้องเฉลียงรอบหลังหนึ่ง ทิมหน้า ๒ หลัง ตึกครัวหลังหนึ่ง ตึกสำหรับอาบน้ำ ๒ หลัง มีกำแพงแก้วรอบยาวประมาณเส้นเศษ ใกล้ตึกมีบ้านราษฎรหมู่หนึ่ง เรียกว่าบ้านแหลมทราย ถัดบ้านเข้ามามีวัด ๆ หนึ่งหน้าวัดตกลงน้ำหลังถึงเขาตังกวน มีพระสงฆ์อยู่ประมาณ ๙–๑๐ รูป เรียกว่าวัดแหลมทราย ถัดวัดแหลมทรายไปมีบ้านเรือนราษฎรเรียงรายกันเข้าไปถึงวัดนาถม หน้าวัดลงน้ำมีศาลามุงกระเบื้องหลังหนึ่ง แล้วมีบ้านราษฎรเรียงรายกันไปจนถึงกำแพงเมือง

ตัวเมืองสงขลานั้นตั้งอยู่ฝั่งตวันออก กำแพงเมืองไกลจากน้ำประมาณ ๒๐ วา กำแพงก่อศิลาก้อนสอปูนลำดับให้เรียบเปน ๒ ชั้น ๆ นอกหนาประมาณ ๒ ศอก ชั้นในหนาประมาณศอกคืบเปนเชิงเทิน ดูกำแพงเมืองหนาประมาณ ๖ ศอก มีใบเสมาอย่าง ๔ เหลี่ยม กว้างเสมา ๑ ประมาณ ๕ ศอก สูงยื่น ๒ ศอก ช่องเสมาประมาณ ๓ ศอก ตัวกำแพงสูงขาดปลายเสมาประมาณ ๗ ศอกเศษ กำแพงด้านตวันออกตวันตกยาวประมาณ ๓๐ เส้นเศษ ด้านทิศเหนือทิศใต้กว้างประมาณ ๒๕ เส้นเศษ มีป้อม ๘ ป้อม อยู่มุมเมือง ๔ ป้อม ระหว่างกำแพงด้านยาวทิศตวันออกทิศตวันตก มีป้อมอิกด้านละ ๒ ป้อม ตัวป้อมนั้นกว้างยาวประมาณ ๕ วาเท่ากัน มีปืนกระสุน ๔ นิ้วอยู่บนป้อม ป้อมละ ๓,๔ บอกใช้ไม่ได้ มีประตูเมืองเปนซุ้มใหญ่โดยรอบ ๑๐ ประตู กว้างประมาณ ๖ ศอก สูง ๓ วา ซุ้มเปนหลังคาจีน ทำนองเปนหอรบ บานประตูมีบานลักด้วย เลมีประตูอิก ๑๐ ประตู เปนประตูช่องกุฎกว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก

กำแพงเมืองสงขลานี้ รักษาดีเรียบร้อย ไม่ใคร่มีต้นไม้ขึ้นรุงรัง ลางแห่งที่กำแพงด้านตวันออกเปนรอยก่อศิลาซ่อมแซมใหม่หลายแห่ง ที่กำแพงเมืองด้านตวันตก ส่วนข้างเหนือตรงประตูเมืองริมท่าสพานน้ำมีศิลาหน้าบ้านเจ้าเมืองเปนที่พัก ๒ หลัง ตรงไปในประตูเมืองเปนบ้านผู้ว่าราชการเมืองสงขลาแต่ครั้งก่อน เปนเรือนชั้นเดียวยกพื้น หลังคามุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำ ๆ นองจีน ตรงประตูเมืองด้านตวันตกมุมกำแพงทิศเหนือ เปนบ้านพระยาสุนทรานุรักษ์เปนเรือนชั้นเดียวหลังคามุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำ ๆ นองจีน ข้างในเปนตึก ๒ ชั้นทำนองจีน กำแพงเมืองเหนือบ้านเจ้าพระยาสงขลาเปนย่อออกมา มีประตูใหญ่ตรงเข้าไปเปนกำแพง แล้วมีกำแพงข้ามคลองเข้าไปในเมืองเลี้ยวไปทางตวันออก มีศาลาหลังหนึ่งเสาก่อกลม ศาลากว้าง ๕ วา ยาว ๙ วา เปนศาลากลาง แล้วมีถนนตรงออกไปทางด้านเหนือ ซึ่งจะออกตลาดบ้านพระยาสมบัติภิรมย์ ตั้งอยู่ด้านตวันออกเปนเรือนยกพื้นชั้นเดียว หลังคามุงกระเบื้องไทย วิธีช่างอย่างไทย ข้างในเปนตึกมุงกระเบื้องสงขลา วิธีทำ ๆ นองจีนเหมือนกัน ข้างด้านตวันตกเปนตึกกงสีบ้านพระอนุรักษ์ภูเบศร์ บัดนี้เปนส่วนของพระยาสมบัติภิรมย์ด้วย มีตึก ๒ หลัง ๆ หนึ่งชั้นเดียวหลังหนึ่ง ๒ ชั้น มุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำ ๆ นองจีน ที่หลังตลาดนั้นมีศาลเทพารักษ์จีนหลังหนึ่ง เปนตึกทำนองจีนชั้นเดียวเปนศาลปุนเถ้ากง หน้าศาลตรงออกไปทิศเหนือ มีถนนเปนตลาดกว้างประมาณ ๔ วา ฟากถนน ๒ ข้าง มีตึกเก๋งจีนบ้านมุงจากบ้าง ราษฎรขายของร้านชำ ผ้านุ่งห่มเปนต้น ถนนตลาดที่ขายของ ยาวประมาณ ๒๑ เส้น แล้วมีถนนเลี้ยวไป

915.938 104
ร14348 น.322ป.9034

ทางตวันออกประมาณ ๕ เส้น มีวัดแห่งหนึ่งชื่อวัดชิมาวาศซึ่งชาวเมืองเรียกว่าวัดกลาง เปนวัดสำคัญ สำหรับถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา วัดนี้พระยาสงขลาที่ ๔ ได้ปฏิสังขรณ์มีพระอุโบสถเปนต้น มีวิหารหลังหนึ่งไม่แล้ว มีกุฎีเปนเรือนมุงกระเบื้องยกพื้น มีกำแพงวัดแข็งแรง มีซุ้มประตูยอด ที่มุมกำแพงวัดมียักษ์แต่งตัวประดับนั่งคุกเข่าโตประมาณ ๖ ศอก ในวัดนี้มีพระสงฆ์ ๓๗ รูป เปนพระคณะธรรมยุติกา ซึ่งแปลงมาจากวัดโสมนัศ พระครูธรรมโมพี ที่ตรงหน้าวัดนั้น มีถนนเลียวไปได้ ๒ ทาง ๆ ไปทิศเหนือไปข้ามสพานช้าง เลียวไปออกประตูเมืองกำแพงด้านเหนือได้ แลมีถนนแยกย้ายไปได้หลายแห่ง ที่ใกล้ในกำแพงเมืองด้านตวันออกมีตึกดินสำหรับเมืองหมู่หนึ่ง เปนโรงหลังคามุงกระเบื้องมีสายล่อฟ้า ในเมืองมีบ้านราษฎรเปนตึกจีนบ้าง โรงเรือนเครื่องผูกเครื่องสับบ้าง เรียงรายไปตามถนน แลเปนหมู่เปนหย่อม มีเปนตึกประมาณส่วนหนึ่ง เรือนจากประมาณ ๓ ส่วน ศาลเจ้าอื่น ๆ หลายแห่ง มีวัดในกำแพง ๖ วัด

อนึ่งที่หลังบ้านพระยาสมบัติภิรมย์ มีตึก ๒ หลังแฝดมีเฉลียงด้านหน้าคล้ายศาลเทพารักษ์ เรียกว่าหอชุนเบียวเปนที่เก็บป้ายชื่อวงศ์ตระกูลสงขลา ป้ายนั้นสลักอักษรด้วยไม้หอมเปนอันมาก

ที่ถนนตรงหน้าวัดกลางไปข้างทิศเหนือไปออกประตูเมืองกำแพงทิศเหนือมีถนนตัดตรงไปข้างตวันตกเฉียงใต้ กว้างประมาณ ๕ วา เปนถนนซึ่งจะตัดไปเมืองไทร ตามบริเวณกำแพงเมืองด้านใต้ ด้านตวันตกพื้นแผ่นดินเสมอเปนถนน เปนทุ่งเห็นกำแพงเมืองได้ตลอด ที่ทุ่งตรงกำแพงเมือง

ด้านตวันออก เปนที่สนามทำเมรุในตระกูลสงขลานั้น ริมนอกกำแพงเมือง ด้านเหนือเปนถนนตัดลงไปน้ำได้ ที่มุมเมืองด้านตวันตกเฉียงเหนือ มีทางตัดไปแหลมทราย ระหว่างริมทางข้างตวันตก มีศาลาหลังหนึ่งกว้าง ประมาณ ๖ วา ยาวประมาณ ๙–๑๐ วา ทำเปนทำนองจีน ในศาลานั้น มีที่ฐานศิลาประดับด้วยลวดลายอยู่ ๒ ที่ เปนที่ห้องซุ้ยกระดูกญาติพี่น้อง ตระกูลสงขลา ถนนนั้นไปถึงแหลมทราย เลียวไปถึงเขาตังกวน มีบันได ขึ้นเขาชั้นหนึ่ง ๑๗ คั่น แล้วมีทางลาดเดินไปบนเขาขึ้นบันไดอีกชั้นหนึ่ง ๕๗ คั่น จึงถึงที่บนพระเจดีย์ยอดเขาตังกวน เปนที่แลดูไชยภูมิเมืองสงขลาได้ โดยสดวก ถนนที่ไปแหลมทรายนี้ แยกไปที่ตึกสำหรับราชการที่แหลมทรายก็ได้

ที่มุมเมืองนอกกำแพงด้านเหนือตวันตก มีตึกหมู่หนึ่งหันหน้าลงน้ำ ไกลน้ำประมาณ ๔–๕ เส้นเปนตึก ๒ ชั้น วิธีช่างทำ ๆ นองตึกฝรั่งยังทำไม่แล้ว ข้างในเปนตึก ๒ ชั้น ๓ หลัง วิธีช่างทำ ๆ นองจีนแกมฝรั่ง ทำสำเร็จแล้ว มีกำแพงบ้านก่ออิฐเปนบริเวณ บ้านตึกหมู่นี้เปนบ้านหลวงอนันตสมบัติบุตรพระยาสุนทราบิดาได้ทำไว้ยังค้างอยู่

ที่มุมเมืองด้านตวันตกริมน้ำ มีตึกหมู่หนึ่งหันหน้าเข้ากำแพงเมือง เปนตึกชั้นเดียวแล ๒ ชั้นบ้าง วิธีช่างทำ ๆ นองจีน เปนหมู่บ้านหลวงวิเศษภักดีบุตรพระยาสุนทรา ตามชานนอกกำแพงเมืองด้านตวันตก ใต้ศาลาท่าน้ำหน้าบ้านเจ้าเมืองลงไปริมน้ำ แลพื้นที่ริมชานเมืองนั้น มีหมู่บ้านราษฎรไทยจีนเปนตึกบ้าง เปนโรงเรือนจากโดยมากแน่นหนา ตลอดไปถึงคลองสำโรง ระยะบ้านประมาณ ๑๐๐ เส้น ที่ตรอกระหว่าง

บ้านกับกำแพงเมือง ตรงตลาดในเมืองออกมาทางประตูช่องกุฎ มีตลาดขายของเครื่องสดผักปลาเปนต้นตลอดไปในหมู่นั้น ตามริมน้ำไกลกำแพงเมืองไปทางประมาณ ๒๐ เส้น มีโรงบั้นจับเจี๊ยวแห่งหนึ่ง แลบั้นกระเบื้องบั้นอิฐอย่างละเอียดอย่างดี แลบั้นล้วนแล้วของดีของบาง เพราะเปนที่ดินเหนียวละเอียดอย่างหนึ่ง ตามพื้นที่แผ่นดินสูงชลาตามลำน้ำฝั่งตวันออกตลอด ต่อไปนั้นมีสวนเปนอันมาก มีนาบ้างเล็กน้อย ที่ฝั่งตวันออกท้ายเกาะยอทางตวันตกเฉียงใต้ มีคลองแห่งหนึ่งชื่อคลองอู่ตะเภา ปากคลองกว้างประมาณ ๔ วา น้ำลึกประมาณ ๒ ศอก ในลำคลอง ๒ ฟาก มีต้นไม้เปนชายเพื่อย ต้นเหงือกปลาหมอ ปรงไข่เปนต้น ในลำคลองน้ำลึกประมาณ ๕_๖ ศอก คลองลดเลี้ยวไปประมาณ ๑๐๐ เส้นเศษ มีสวนมะพร้าว สวนผลไม้ต่าง ๆ มีสวนส้มเปนสวนวิเศษตลอดไปทั้ง ๒ ฟากคลองประมาณ ๒๐ สวนเศษ เปนส้มจุกซึ่งชาวกรุงเรียกว่าส้มการังตานู สวนเหล่านี้เปนสวนไทยสักส่วนหนึ่ง สวนจีนสัก ๒ ส่วน มีบ้านเรือนตั้งประจำอยู่ที่สวนเปนอันมาก ในคลองระหว่างสวนส้มนั้น มีวัดอยู่แห่งหนึ่งชื่อวัดสระเต่า มีศาลาที่พัก ๒ หลัง มีพระสงฆ์ ๑๗ รูป ที่ตรงมุมวัดนั้น มีคลองแยกไปทางตวันตก ไปออกทะเลสาบอีกทางหนึ่ง เรียกว่าคลองเกาะนก เปนคลองกว้างออกไปทุกที่จนถึงกว้าง ๒๐ วา แต่ในตัวลำคลองอู่ตะเภานั้น ตรงไปทางเหนือปลายน้ำตลอดถึงแดนเมืองไทรบุรี

ในลำน้ำสงขลาฝั่งตวันตก ตั้งแต่เข้าปากอ่าวพันแหลมเขาแดงมาแล้ว ที่บนยอดเขานกรำนั้น มีพระเจดีย์เล็ก ๒ องค์ เปนของสมเด็จ

เจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์ ๑ ของสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยองค์ ๑ แต่ชำรุดเสียองค์หนึ่ง (๑) ถัดมาถึงเขาแหลมสนตรงหน้าเมือง มีป้อมก่อด้วยศิลาประมาณ ๒๐ วา ในป้อมมีศาลาเก๋งมุขมีใบเสมา กำแพงด้านเดียวยาวยื่นลดหลั่นหนึ่ง แลมีบ่อน้ำบนหินลึกประมาณ ๖ ศอก น้ำใหลออกมาจากเขาจืดสนิท ข้างบนนั้นมีสิวะลึงค์ยาวประมาณ ๔ ศอก โต ๒ กำ ทำด้วยศิลาตั้งไว้บนฐานปูน มีต้นประดู่โตร่มรื่น ๒ ต้น แล้วมีบ้านเจ้าเมืองเก่า (๒) ทำเปนเรือนไทยหลังคามุงกระเบื้อง ฝาขัดแตะถือปูน ๓ หลัง ริมบ้านเจ้าเมืองมีศาลเทพารักษ์โบราณเปนศาลจีน ตามเชิงเขาตลอดลงถึงน้ำมีหมู่บ้านราษฎรเปนโรงเปนเรือนจาก แน่นหนาอ้อมเขาไปจนถึงปากช่องทเลสาบ ที่ว่างหมู่บ้านคนตามเชิงเขานั้นมีอยู่ ๒ แห่ง เปนที่ห้องซุ้ยฝังศพเจ้าเมืองแลวงศ์ญาติผู้ใหญ่ ตระกูลสงขลา ในระหว่างหมู่บ้านตามเชิงเขาชั้นใน มีวัดเรียงราย ๔ วัด คือวัดสุวรรณคีรี ๑ วัดชิมาวาศ ๑ วัดภูผาเบิก ๑ วัดบ่อทรัพย์ ๑ อ้อมเขาหมู่บ้านไปแล้วเปนบ้านหย่อม แลนาป่าตาลตลอดไปริมฝั่งชายทเลสาบ

อนึ่งที่ปากช่องทเลสาบนั้นมีเกาะ ๆ หนึ่งชื่อเกาะยอ มีเขา ๓ เขาเปนสามเหลี่ยม แหลมตวันออกทิศใต้เรียกว่าแหลมภอ แหลมทิศเหนือ

---

(๑) สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่เมื่อยังเปนที่เจ้าพระยาพระคลัง สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเมื่อยังเปนที่พระยาศรีพิพัฒน ได้เคยเปนแม่ทัพลงไปปราบพวกกบฏมลายู เมื่อในรัชชกาลที่ ๓ องค์ละคราว จึงสร้างพระเจดีย์นี้ไว้

(๒) สันนิษฐานว่า เจ้าเมืองสงขลาจะได้อยู่ที่บ้านนี้เพียงพระยาสงขลา จ๋อง ครั้นถึงพระยาสงขลา เซ่ง ย้ายข้ามฟากมาสร้างเมืองใหม่

เรียกว่าช่องเขาเขียว แหลมตวันตกเฉียงใต้เรียกว่าแหลมหัวการังมีตำบล
บ้าน ๓ แห่ง ด้านตวันตกเรียกว่าบ้านอ่าวทราย ด้านตวันออกเรียกว่าบ้าน
สวนใหม่ ด้านใต้เรียกว่าบ้านท่าไทร ในเกาะยอนี้มีสวนเรียงรายอยู่ใน
เกาะ แลรอบเกาะเปนสวนผลไม้ หมากมะพร้าว จำปาดะ ขนุน สตอ
พุมเรียง ละมุด ทุเรียน แลมีสวนมันผักแลพลูต่าง ๆ บริบูรณ์ มีบ้าน
ราษฎรเจ้าของสวนเรียงรายอยู่ในเกาะ แลรอบเกาะตลอด มีบ่อน้ำจืด
สนิทหลายแห่ง ที่บ่อแห่งหนึ่งริมน้ำเรียกว่าบ่อหิน เปนบ่อศิลาน้ำจืด
สนิท ที่ว่าบ่อหิน เปนบ่อของเก่า แต่บัดนี้บ่อนั้นโสโครก มีบ่อเลื่อนขึ้น
มาปากบ่อก่ออิฐ มีศิลาเล็กที่นั้นหลังหนึ่ง ในเกาะนั้นมีวัด ๒ วัด ชื่อวัด
แหลมภอวัดหนึ่ง วัดทายเสาะวัดหนึ่ง วัดแหลมภอนั้นตั้งอยู่ที่แหลมภอ
มีโบสถ์เสาเฉลียงก่อเปนคูหา แลมีศิลาการเปรียญราษฎรสร้างใหม่ก่ออิฐ
สงขลาไว้ ผีมีออย่างดีไม่ถือปูนก่อเปนคูหา มีศาลาริมน้ำเปนที่พักแห่งหนึ่ง
พื้นวัดเตียนสอาดร่มรื่นด้วยต้นไม้ ไปจากวัดข้างหัวแหลมทิศเหนือ มี
โรงจีนตั้งปั้นเผา หม้อ ไห โอ่ง ต่าง ๆ อยู่ ๓ โรง ทำของหยาบ ๆ หนา ๆ
ทางทิศตวันตกเฉียงใต้ มีถนนราษฎรลงทุนทำถมใหม่ กว้างประมาณ ๔
ศอก สูง ๒ ศอกเศษตัดตรงไปเขาสำหรับเลียบชายเขาไปตามสวนไปลง
ที่บ่อหินได้

อนึ่งลำน้ำเมืองสงขลานั้น ตั้งแต่ปากอ่าวเข้ามาจนตลอดทเลสาบ
เปนน้ำเค็มทั้งสิ้น ราษฎรบักไม้สำหรับขึงอวนทำปลาเรียกว่าไม้กล่ำกพง
แลสองฟากน้ำมีหอคอย ปลูกด้วยไม้ไผ่สำหรับทำปลาเรียกว่าคอยยกยอ

ที่หน้าเมืองลำน้ำกว้างประมาณ ๓๕ เส้น น้ำที่ร่องลึก ๔ วา มีโขดโคลน ที่หน้าบ้านแหลมสนทางจะไปเกาะยอ ตัวร่องที่จะไปทเลสาบมีอยู่ ๒ ร่อง ๆ หนึ่งตัดไปชิดหัวเกาะยอ ที่แหลมเขาเขียวร่องหนึ่ง ตัดไปท้ายเกาะยอ ที่แหลมหัวการังไปเข้าคลองอู่ตะเภาก็ได้ แล้วอ้อมมาริมเกาะยอทิศตวันตก มาบันจบร่องทางนี้ที่แหลมเขาเขียวก็ได้ ร่องที่จะตัดไปทเลสาบ ต้องออกจากแหลมเขาเขียวไปตามทเลสาบ ถึงปากคลองปากรอเปนคลองช่องแคบที่จะไปออกทเลสาบพัทลุง ปากคลองปากรอนั้นกว้างประมาณ ๕ เส้น ในลำคลองไปถึงทเลสาบพัทลุงประมาณ ๔๐๐ เส้น แต่ในทเลสาบสงขลานี้ตั้งแต่เขาเขียวไปถึงคลองปากรอประมาณ ๔๐๐ เส้น คิดตามกว้างประมาณ ๔๐๐ เส้น น้ำในร่องทเลสาบประมาณ ๒ ศอก ร่องกว้างประมาณ ๒๐—๓๐ วา นอกนั้นน้ำประมาณศอกทั้งสิ้น เวลาน้ำขึ้นน้ำลงประมาณศอกเศษ มีหาดทรายกลางทเลผุดหลายแห่ง เวลาน้ำมากเดือน ๑๒ เดือนอ้ายน้ำท่วมตลิ่ง น้ำในทเลสาบถึง ๔ ศอก น้ำจืดตลอดทเลสาบแลแม่น้ำตลอดออกมาจนถึงเรือจอดที่อ่าวเมืองสงขลา

ตำบลบ้านจำนวนคน

ที่อ่าวเมืองสงขลาตำบลหมู่บ้านแหลมทราย มีโรงเรือนประมาณ ๗๐ หลัง มีจำนวนคนประมาณ ๓๐๐ คน ลำน้ำฝั่งตวันออกตั้งแต่หมู่บ้านแหลมทราย บ้านราษฎรเรียงรายกันไปจนถึงกำแพงเมือง ด้านเหนือประมาณ ๑๐ หลัง คนประมาณ ๔๐ คน ตำบลหมู่บ้านนอกกำแพงเมืองด้านตวันตก ตั้งแต่ใต้ศาลาท่าน้ำบ้านเจ้าเมืองลงไปตามระยะบ้านนั้น

ประมาณ ๑๐๐ เส้น ประมาณ ๖๐๐ หลัง เปนคนประมาณ ๓๐๐๐ คน บ้านในกำแพงเมืองประมาณ ๕๐๐ หลัง เปนคนประมาณ ๑๕๐๐ คน ลำน้ำฝั่งตวันตก ตำบลใต้บ้านเจ้าเมืองตลอดไปจนช่องเขาเขียว ในหมู่นั้นประมาณ ๕๐๐ หลัง ราษฎรเปนแขกโดยมาก ประมาณ ๒๐๐๐ คน เศษ เรียกว่าบ้านแหลมสนเปนบ้านแขกอยู่ตำบลเกาะยอประมาณ ๑๐๐ หลัง คนประมาณ ๕๐๐ คน นอกนั้นเปนตำบลบ้านที่อยู่รายกัน ตามสวนบ้าแลที่อยู่ตามพื้นที่เขตต์แขวงตลอดไปทั้งสิ้น รวม ทั้ก บ้าน โรง เรือน ในเขตต์เมืองสงขลาทั้งสิ้น จะเปนประมาณสัก ๑๐๐๐๐ หลัง จะมีคนประมาณสัก ๕๐๐๐๐ คนเศษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเปนชาติ จะเปนคนไทยสัก ๕๐๐๐๐ คน จะเปนคนจีนสัก ๒๐๐๐ คน จะเปนคนแขกสัก ๑๐๐๐๐ คน ราษฎรคนไทยนั้นเสียส่วยเปนหลายอย่าง คือส่วย เงิน ทอง ดีบุก ไม้กระดาน ส่วยเงินคนหนึ่งเก็บปีละ ๕ บาท ๒ สลึง ส่วยทองปีละ ๕ บาท ๒ สลึง ส่วยดีบุกปีละ ๕ บาท ๒ สลึง ส่วยไม้กระดาน ๓ คนยก ๒ คนเก็บคน ๑ หนึ่ง ๗ บาท ราษฎรจีนเปนจีนผูกปี ๓ ปี ๔ บาท ราษฎรแขกถ้าไม่ได้รับราชการ ต้องเสียเหมือนส่วยทอง

ในเมืองสงขลาเวลานี้มีข้าหลวงผู้ใหญ่ในกรุงเทพ ฯ ออกมาชำระความคือ พระยาเทพประชุน ราชปลัดทูลฉลอง กรมพระกระลาโหม ผู้สำเร็จราชการถึงอสัญกรรม มีกรมการผู้ใหญ่ประจำอยู่ คือพระยาสมบัติภิรมย์ผู้หนึ่ง ชื่อชุ่ม บุตรเจ้าพระยาสงขลา (สังข์) ที่ ๔ หลวงวิเศษภักดีผู้ช่วยชื่อชม บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) หลวงสวัสดิภักดีบุริรมย์

ผู้ช่วยชื่อเด็ก บุตรพระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม) หลวงอนันต์สมบัติผู้ช่วย บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร์) พระยาสมบัติภิรมย์เปนผู้ใหญ่มีกิริยาเรียบร้อย หลวงวิเศษภักดีเปนสยันติพีก หลวงสวัสดีภักดีบุรีรมย์เปนคนกลาง ๆ หลวงอนันต์สมบัติเปนคนมีสติ กรมการผู้น้อยลงไปตามตำแหน่งมักเปนคนชราคนเก่าโดยมาก ท่าทางมักจะเปนคนดีอยู่หลายคน ผู้ว่าราชการกรมการเมืองสงขลานั้นมักถือตามตระกูลเปนที่ตั้ง มีแบบเรียงลำดับตระกูลเมืองสงขลาดังนี้

วงศ์สงขลา เดิมเปนจีนเรียกว่าขรัวสงขลา :—

ขรัวสงขลา มีภรรยา ๒ คน มีบุตร ๕ คน
- บุตร์ภรรยาใหญ่ คือ
  - พระยาสงขลาที่ ๑ — ๑
  - พระอนันต์สมบัติ เปนพระยาจะณะ — ผู้รักษาเมืองจะณะ — ๑ — ๒
- บุตร์ภรรยาน้อย คือ
  - ผู้ช่วยเมืองสงขลา — ๒
  - หลวงสุนทร แล้วเปนพระยาจางวาง — ๑ — ๓

พระอนันต์สมบัติที่เปนพระยาจะณะมีบุตร์ ๒ คน คือ
- พระยาสงขลาที่ ๒ (จ๋อง) — ๑
- พระยาสงขลาที่ ๓ (เส้ง) — ๑ — ๒

หลวงสุนทรที่เปนพระยาจางวางมีบุตร์ ๓ คน คือ
- หลวงอุดมภักดี — ๑
- พระยาสงขลาที่ ๔ (สังข์) — ๑
- หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ — ๑ — ๓

พระยาสงขลาที่ ๒ (จ๋อง) มีบุตร์ ๓ คน	คือ	เจ้าพระยาสงขลาที่ ๕ (เม่น)	๑	๓
		หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์	๑	
		นายพลพ่าย	๑	
พระยาสงขลาที่ ๓ (เส้ง) มีบุตร์ ๔ คน	คือ	นายจันมีชื่อ	๑	๔
		นายสิงมหาดเด็ก	๑	
		นายปาดผู้ช่วย	๑	
		หลวงพิทักษ์จตุรงค์	๑	
พระยาสงขลาที่ ๔ (สังข์) มีบุตร์ ๓ คน	คือ	พระอนุรักษ์ภูเบศร์	๑	๓
		นายปลั่งมหาดเด็ก	๑	
		พระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม)	๑	
เจ้าพระยาสงขลาที่ ๕ (เม่น) มีบุตร์ ๒ คน	คือ	พระยาสุนทรานุรักษ์(เนตร์)	๑	๒
		นายอาดมหาดเด็ก	๑	
พระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร์) มีบุตร ๒ คน	คือ	หลวงวิเศษภักดี (ชม)	๑	๒
		หลวงอนันตสมบัติ (เอม)	๑	
พระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม) มีบุตร์ ๒ คน	คือ	หลวงสวัสดิ์ภักดี	๑	๒
		หลวงอุดมภักดี	๑	

ศิริวงศ์สงขลาตั้งแต่จันสงขลาเดิม ๒๖ แต่ที่จำได้แลเปนราชการแต่เท่านี้

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำสวนทำปลาทำกุ้งแห้งทำนาทำไร่บ้างเล็กน้อย แลขายของ จีนทำสวนทำปลาทำกุ้งทำหม้อทำไหทำอิฐ แลตั้งค้าขายรับส่งสินค้าแลขายของ คนแขกทำปลาทอผ้าค้าขายบ้างเล็กน้อย ในตำบลท้องตลาดของที่ขายมีผ้าม่วง ผ้าพื้น ผ้าขาวม้า ไหม ด้าย ผ้าโสร่งไหม ด้าย ผ้าเช็ดหน้าไหม ด้าย ผ้าห่อ ผ้าโพก ไหม ด้าย ของซึ่งมีวิชาเกิดขึ้นในท้องตลาดเมืองสงขลามีแต่เท่านี้ นอกนั้นเปนสิ่งของเครื่องใช้สอยนุ่งห่มต่าง ๆ ที่มาจากกรุงเทพ ฯ แลมาจากเมืองต่างประเทศต่าง ๆ ผ้าแลสิ่งของที่มาจากเมืองแขกประเทศราชต่าง ๆ ก็มีโดยมาก ในท้องตลาดขายของปะปนกัน มีสิ่งของคล้ายร้านในกรุงเทพ ฯ แต่ผ้าเปนสินค้าใหญ่แทบจะมีทุกร้าน

ส่วนสินค้าใหญ่ตั้งค้าขายสำหรับบรรทุกจำหน่ายออกจากเมืองนั้นมีเปนต้นว่า รังนก กุ้งแห้ง หนัง เขา เข้าปลานั้นในพื้นเมืองไม่มีจำหน่าย เปนแต่รับช่วงเมืองจำหน่ายต่อไป มีแต่เข้าเหนียวที่เปนเข้าพื้นเมืองได้จำหน่ายบ้าง ผลไม้ที่จะจำหน่ายออกนั้นมีแต่ส้มจุกเปนใหญ่ สัตว์สุกรเปนใหญ่ จำนวนราคาสินค้าที่จำหน่ายออกจากเมืองในระหว่างปีมะแมเบ็ญจศกนี้ กุ้งแห้งหนัก ๑๐๕๐ หาบ ๑๒ ชั่ง ราคาซื้อขายกันหาบละ ๑๑—๑๒—๑๓—๑๔ เหรียญบ้าง ดีบุกหนัก ๒๘๑ หาบ ๙๘ ชั่ง ราคาหาบละ ๑๔—๑๕ เหรียญบ้าง หนังโคหนัก ๑๘๐๐ หาบ ๑๔ ชั่ง ราคาหาบละ ๑๑—๑๒ เหรียญบ้าง หนังกระบือหนัก ๒๐๔๑ หาบ ราคา

หาบละ ๘—๙ เหรียญบ้าง เข้าสารเหนียว ๗๕ เกวียน ๒๑ ถัง ราคา
เกวียนละ ๓๓—๓๔—๓๕ เหรียญ สุกร ๒๗๐๖ ตัวหนัก ๒๐๘๕ หาบ ๖๐ ชั่ง
ราคาหาบละ ๗—๘ เหรียญบาง สมจุกเวลาถูก ๑๐๐๐ ละ ๕ เหรียญ
ออกจากเมืองประมาณสามสิบหมื่น ราคาหมื่นละ ๘๐—๙๐ เหรียญ
สิ่งของที่ขายอยู่ในเมืองเปนต้นว่าผ้าม่วงไทยผืนละ ๗ เหรียญ ผ้าพื้นผู้ใหญ่
กุลีหนึ่งราคาตั้งแต่ ๑๕ เหรียญจนถึง ๑๘ เหรียญ ผ้าพื้นเด็กกุลีหนึ่ง
ราคาตั้งแต่ ๑๐ เหรียญจนถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าไหมผืนละ ๓—๔ เหรียญ
ผ้าขาวม้าด้ายกุลีละ ๘ เหรียญจนถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าเช็ดปากไหมกุลี
ละ ๔—๕ เหรียญ ผ้าเช็ดปากท้องไหมกุลีละเหรียญครึ่งถึง ๒ เหรียญ
ผ้าเช็ดปากด้ายกุลีละ ๑ เหรียญถึงเหรียญครึ่ง ผ้าโสร่งไหมที่ทอในเมืองนี้
ผืน ๑ ราคา ๘ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าห่อผ้าโพกไหมกุลีละ ๘ เหรียญถึง
๑๐ เหรียญ ผ้าโสร่งแพรที่มาจากเมืองแขกถอยราคาถูกผืนละ ๔—๕ เหรียญ
ผ้าโสร่งด้ายกุลีละ ๘ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าโพกผ้าห่อด้ายกุลีหนึ่ง
ราคา ๕—๖ เหรียญ ราคาเข้าเปลือกในเมืองเกวียนละ ๑๕—๑๖ เหรียญ
เข้าสารถังละ ๓ บาท ๓ สลึงเฟื้อง ปลาหาบละ ๒ เหรียญ ภาษีอากรมี
ครบทุกสิ่งเหมือนกรุงเทพ ฯ ยกเสียแต่ภาษีหมูเป็ดไก่ ราคาที่เก็บภาษี
สินค้าขาออก กุ้งหาบละ ๑ เหรียญ ๘๐๐ เบี้ย ดีบุกหาบละบาท หนังโค
หนังกระบือหาบละบาท เข้าเหนียวเกวียนละ ๓ เหรียญ หมู ๔ ตัวเหรียญ

เรือค้าขายของคอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่งชื่อเรือจำเริญสวัสดิ์ เปน
เรือบ๊าก ๒ เสาครึ่ง เวลานี้ไปบรรทุกเกลือเมืองตานี เรือของพระยาสุนทรา

ลำหนึ่งเปนเรือปริก ๒ เสา เรือจีนไหหลำที่ปากใต้เข้าออกค้าขายในเมืองสงขลา เดือนหนึ่งประมาณ ๓๐—๔๐ ลำ เว้นฤดูลมว่าว ๓—๔ เดือน เรือที่พลเมืองหากินค้าขายอยู่ตั้งแต่ ๓—๖ วา มีเรือที่ใช้อยู่ทุกวันเฉเห็นอยู่ประมาณวันละ ๗๐—๘๐ ลำ เปนเรือใบโดยมาก ที่หน้าเมืองมีเรือจ้างข้ามส่งในระหว่างแม่น้ำ เปนเรือมาดประมาณ ๒๐ ลำ ที่ข้ามไปอื่น ๆ มีเกาะยอเปนต้นอิกประมาณ ๒๐ ลำ

อนึ่งในเมืองสงขลานี้ มีช้างใช้สำหรับเมือง ๔๐๐ ช้าง เปนช้างอยู่ในจำนวนเจ้าเมืองกรมการ แลมีรถ ๒ ล้อ ๔ ล้อประมาณ ๖—๗ รถ มีม้าเทศม้าไทยเปนอันมาก แต่มักจะเปนม้ารถ ถ้าจะขี่เกะกะเสียโดยมาก โคกระบือมีบริบูรณ์

อนึ่งมีเรือสำหรับราชการ ๔—๕ ลำ เปนเรือสำปั้นเก่ง ที่เปนเรือสำคัญยาว ๘—๙ วา เรือ ๘ กะทงมีเก่งเปนเก่งพั้ง หน้าต่างกว้างลวดทอง ผีพายนุ่งกางเกงแดงใส่มงคลแดง เล่มพายอย่างไทย เรืออย่างอื่นเปนเก่งพั้งบ้าง เก่งเรือแหวดอย่างใหม่บ้าง เรือเหล่านี้เปนเรือยาว ๕—๖—๘—๙ วาบ้าง มีเรือโบตใช้คนพายหลายลำ เปนของพวกพระยาสุนทรา

จำนวนเงินตราที่ใช้ในเมืองสงขลานี้ เปนเงินเหรียญแมกสิกันแลใช้เบี้ยตะกั่วเปนรูกลาง ที่เก็บได้มีอยู่ ๖ ชนิด กลมคล้ายแปะจิ้นกว้างสูญไส้ ๒ นิ้วย่อมกระเบียดน้อย รูกลางกว้างสูญไส้กึ่งนิ้วบ้าง ไม่ถึงกึ่งนิ้วบ้าง กึ่งนิ้วกับกระเบียดน้อยบ้าง อย่างหนึ่งหน้าหนึ่งมีอักษรไทย

ข้างบนว่าสง ข้างล่างว่าขลา มีอักษรเขกอยู่ กวั้ย อีกหน้าหนึ่งมี หนังสือจีน ๔ ตัว อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่อักษรเล็ก อย่างหนึ่งหน้าหนึ่ง ข้างบนมีอักษรไทยว่าสงขลา ข้างล่างว่าศักราช ๑๒๔๑ มีอักษรเขก อยู่ ๒ ข้าง ด้านหนึ่งมีอักษรจีน ๔ ตัว อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่เปลี่ยน ศักราช ๑๒๔๒ อย่างหนึ่งเหมือนกันแต่อักษรเล็ก อย่างหนึ่งเหมือนกัน แต่เปลี่ยนศักราช ๑๒๔๓ ราคาเบี้ย ๑๒๐ เปนก้อน ๔ ก้อนเปนโชก ๒ โชก เปนเหรียญแมกสิกัน เงินบาทก็ใช้ได้เหมือนกัน แต่ไม่ใคร่จะมีเงินบาท แลอังฤใช้

อาหาร

มีหมูเปดไก่ปลาสดปลาแห้งกุ้งสดกุ้งแห้งแลหอยต่าง ๆ ผักปลูก ผักป่าพักแฟงแตงต่าง ๆ ผลไม้ ทุเรียน มังคุด มะม่วง ลางสาด มะปราง น้อยหน่า ขนุน จำปาดะ ละมุดสงขลา ส้มจุก ส้มเกลี้ยง ส้มโอ ส้มมะแป้น เงาะ มะไฟ มะปริง

ความ

ในเวลานี้พระยาเทพประชุนช้าหลวงออกมาชำระความ เรื่อง มิเลาะ มิมุ มิซู โจทย์ กล่าวโทษเจ้าพระยาวิเชียรคีรีผู้ว่าราชการที่ถึงแก่กรรม

แลกรมการเมือง ก ๒ ๑๘ กับพระยายิริง พระโยธา แลพวกแขกจำเลย(๑) กับเรื่องบ่อทองเมืองระแงะ แลเรื่องจีนตันหัวกล่าวโทษพระศิริธรรมบริรักษ์เมืองนครว่าไม่ชำระผู้ร้ายให้ แลเรื่องระวางใบสัจความรายนายเมืองโจทย์หลวงวิเศษภักดีกรมการจำเลย เรื่องความเจ้าพระยาวิเชียรคีรีพระยายิริงนั้น พระยาเทพประชุนบังคับให้พระยาสมบัติภิรมย์ มีหนังสือไปหาตัวพระยายิริงมาณเมืองสงขลา ตั้งชุนประชาเสพเปนตระลาการพิจารณา พระยาสมบัติภิรมย์ส่งตัวกรมการจำเลยชั้นความอุทธรณ์มาให้ตระลาการเปรียบเทียบ โจทย์ จำเลย ชั้นความอุทธรณ์ จำเลยยอมส่งถ้อยคำสำนวนความเดิมให้พิจารณาต่อไป โจทย์จำเลยก็ปราณีปรานอมยอมทำหนังสือยอมความเลิกแล้วความอุทธรณ์แก่กัน แต่ค่าฤชาธรรมเนียม โจทย์จำเลย จะต้องเสียนั้น ตระลาการยกให้ไม่คิดเอา กรมการซึ่งเปนจำเลย จึงส่งถ้อยคำสำนวนเรื่องความเดิม มิมุ มิเลาะ ซึ่งกรมการได้ตัวจำเลยมาพิจารณา ถึงถามถึงสืบบ้างยังไม่ได้ตัวจำเลยบ้าง ตระลาการจึงบังคับให้พระยายิริงต้นเหตุชั้นความเดิมส่งตัวจำเลยปลายเหตุ พระยายิริงจำหน่ายว่าพระโยธาป่วยไข้ บังกะลูเปาะญาติไม่ได้เปนบ่าวทาสพระยายิริง ๆ ไม่ได้รู้จักชื่อรู้จักตัวส่งไม่ได้ โจทย์ก็ทำหนังสือไม่ติดใจนำเกาะพระโยธาแต่งให้เจ๊กเปนทนายเข้ารับว่าความต่าง ทนายให้การเปนสำนวนต่อกัน แล้วตระลาการจะบังคับถามพระยายิริง แม่กองเจะ

---

(๑) ในสมัยนั้นเมืองสงขลาเปนเมืองโท ได้ว่ากล่าวหัวเมืองมลายูทางปักษ์ใต้หมด เว้นแต่เมืองกลันตันนั้นขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช

มันก็ป่วยเปนไข้ความจึ่งได้ขัดข้องค้างอยู่ เรื่องบ่อพิ ๕ (งระแงะนั้น ครั้น
พระยาเทพจะให้พระยาระแงะรับทำ พระยาระแงะก็ไม่มีกำลัง พระยาเทพจึง
เกลี้ยกล่อมให้หลวงสุวรรภูมิซึ่งได้ทำบ่อทองเมืองระแงะมานั้น รับผูกทำ
ตั้งแต่จำนวนปีวอกฉศก ทองซึ่งเปนของแผ่นดินนั้นปีหนึ่งหนัก ๓๑ ตำลึง
แซก ถ้าถึงงวดครบปีแล้วให้ ผู้รับทำส่งทองซึ่งเปนของแผ่นดิน เข้ามา
ณะเมืองสงขลา แต่ทองที่ค้างอยู่ ๗ ปีนั้นก็ให้เปนของแผ่นดิน แต่ให้ผ่อน
ส่งเข้ามาณเมืองสงขลากว่าจะครบตามซึ่งค้าง เรื่องความจีนตันหัวนั้น
พระยาเทพทราบว่า อ้ายคุ้มตายเสียในกรุงเทพ ฯ แล้ว ครั้นจะพิจารณา
ความต่อไปก็ขัดข้องอยู่ เรื่องระวางใบสั่งความในเมืองนั้น พระยาเทพได้
เชิญพระราชหัตถเลขา กับท้องตราอ่านให้ โจทย์จำเลยฟัง แลสอบถาม
นายเมืองโจทย์ ตามพระราชหัตถเลขา ฝ่ายนายเมืองให้ ถ้อยคำว่า เมื่อ
ถูกเฆี่ยนนายจอน้องนายเมืองนั้น นายเมืองหาได้อยู่รู้เห็นด้วยไม่ นายเมือง
ไม่มีพยานนำสืบต่อไป นายเมืองทำหนังสือทัณฑ์บนให้ ไว้ว่าไม่ติดใจสืบ
พยานโจทย์จำเลย ยอมเลิกแล้วความแก่กันตามระวางใบสั่ง

อนึ่งพระยาเทพได้บังคับพระยาสมบัติภิรมย์ ให้ไปบังคับเรื่องจีน
กล่าวโทษรายชุดห้องซุ้ยตามท้องตลาดเมืองการังตานู พระยาสมบัติภิรมย์
ได้ลงเรือนฤเบนทร ใช้จักร์จากเมืองสงขลาณวัน ๒ ๕ ๗ ๑๐ ค่ำ ปีวอก
ฉศกนี้แล้ว ถ้อยความอื่น ๆ ในเมืองสงขลานั้นก็ยังมีอยู่ตามธรรมเนียม
ตั้งแต่พระยาเทพประชุนข้าหลวงออกมาอยู่ โจรผู้ร้ายสงบเรียบร้อยปรกติ

การร้อนเย็น

ในเมืองสงขลาทุกวันนี้ ตั้งแต่เจ้าพระยาวิเชียรถึงอสัญกรรมยังไม่มี
ตัวเจ้าเมือง กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ปรองดองเปนปรกติกันมักถือเปน
พวก คือพวกพระยาสมบัติภิรมย์ หลวงสวัสดิบุตรพวกหนึ่ง หลวงวิเศษ
ภักดี หลวงอนันต์บุตรพระยาสุนทราพวกหนึ่ง มักแก่งแย่งกัน แต่พระยา
เทพเปนผู้เกลี่ยไกล่ให้เรียบร้อยอยู่ พวกราษฎรในเวลานี้ปรกติเรียบร้อยอยู่
เปนแต่ถือพวกด้วยการเรื่องเจ้าเมืองเท่านั้น

อนึ่งเมื่อเดือน ๘ เดือน ๙ เกิดความไข้ที่เมืองสงขลาขึ้นชุกชุมใน
เวลาบัดนี้ยังมีอยู่เสมอ แต่พึงจะบันเทาลงบ้างเล็กน้อย พระยาสมบัติ
ภิรมย์ตรวจทำบาญชีคนป่วยเปนไข้พิษตาย แต่ในกำแพงเมืองประมาณ
๓๐๐ คนเศษ ในหมู่พระยาเทพข้าหลวงออกไปครั้งนี้เปนคนประมาณ
๕๐ คนเศษ ออกไปถึงเมืองสงขลาได้ประมาณ ๘—๑๐ วัน คนที่ไปด้วยนั้น
ป่วยเปนไข้พิษบ้าง ไข้จับบ้าง รวม ๒๕ คน ตาย ๒ คน ท่านผู้หญิง
สุ่นภรรยาพระยาเทพก็ป่วยเปนไข้พิษ อยู่ได้ ๒๓ วัน หมอประกอบยา
รักษาหาคลายไม่ ครั้นณวัน ๑๗ ๙ ปีวอกฉศก ท่านผู้หญิงสุ่นอายุ
ได้ ๕๑ ปีถึงแก่กรรม พระยาเทพได้แต่งศพลงหีบพักไว้ที่ตึกแถวริมถึก
ที่พัก จะทำการเผาศพเมื่อใดนั้นยังหากำหนดไม่ อนึ่งในฤดูนี้โคกระบือใน
เมืองสงขลาเกิดอันตรายเปนโรคยืนง่วงเหงาแล้วล้มไปเปนอันมาก

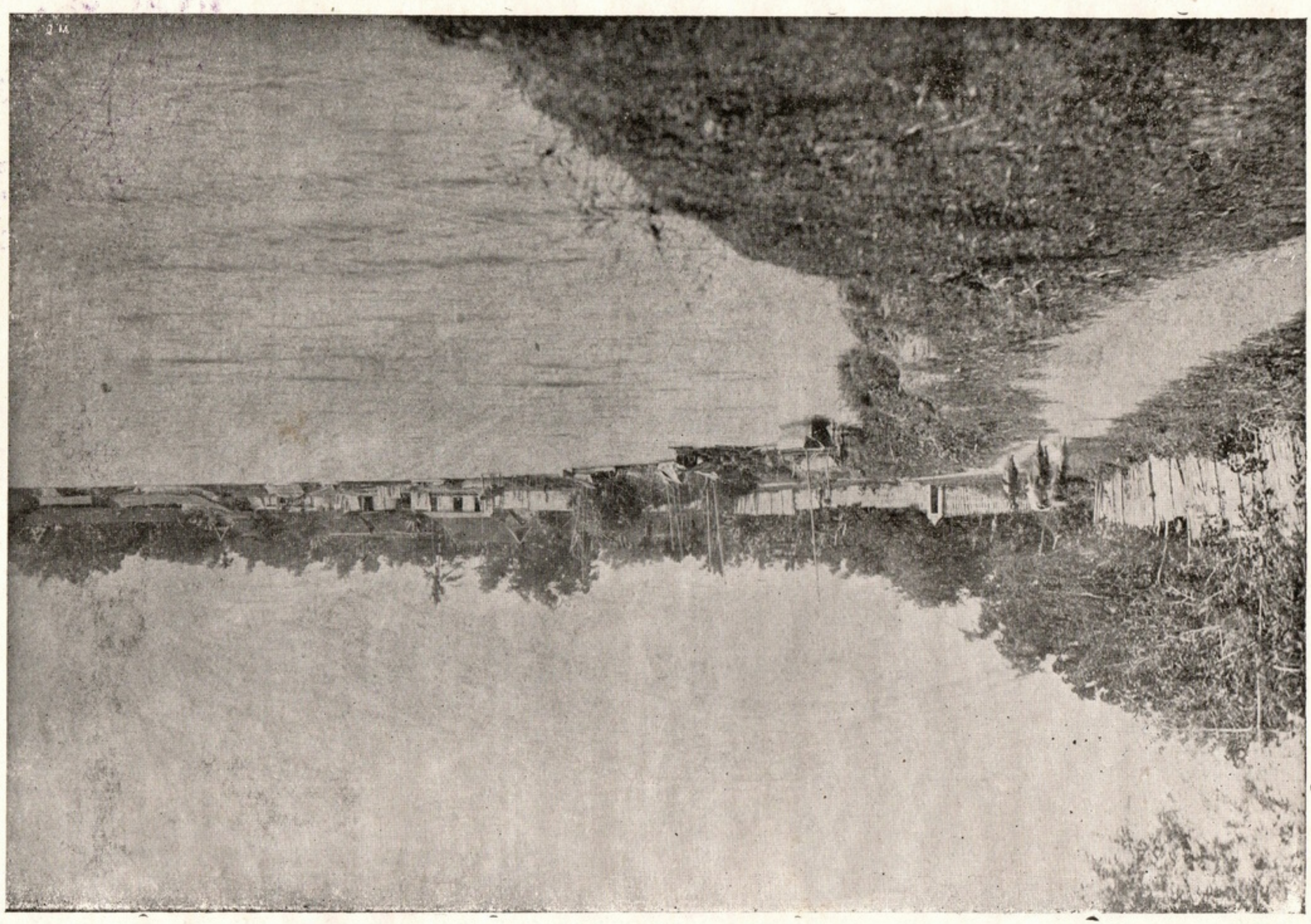

เมืองตานี่
ไชยภูมิ์ที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอหน้าอ่าวเมืองตานี ด้านตวันตกเฉียงเหนือน้ำลึก ๑๐ ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ ๑๐๐ เส้น เห็นปากอ่าวเมืองตานีแลติกบ้านกับตันจีนเก่า อยู่ปากคลองตวันตก แลเห็นปากอ่าวยิริงทางทิศใต้ เรือต้องจอดไกลเพราะเปนหาดเลนตื้นออกมาไกล ที่ปากอ่าวมีหาดทรายทั้ง ๒ ข้าง น้ำในร่องประมาณ ๒ ศอก ที่หัวแหลมด้านตวันตกมีติกกับตันจีน ๒ หลังแฝด แลบ้านราษฎรเปนโรงเรือนจากอยู่หมู่หนึ่ง แหลมฝั่งตวันออกเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีโรงเรือนอีกหมู่หนึ่ง

ที่ปากคลองกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ น้ำลึกประมาณ ๖—๗ ศอก ระยะทางตั้งแต่ปากคลองเข้าไปถึงเมืองทางประมาณ ๖๐ เส้น ที่หน้าเมืองลำคลองกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ ตัวเมืองตั้งลำน้ำฝั่งตวันออก มีติกกับตันจีนอยู่ริมน้ำหลังหนึ่งเปนติกจีน ๒ ชั้นหันหน้าไปตวันออก แลมีบ้านโรงเรือนหลังคาจากสาคูฝาขัดแตะด้วยไม้บงอยู่ตามริมน้ำประมาณ ๕๐ หลังคาเรือน หน้าติกกับตับจีนริมน้ำมีถนนสัก ๒ เส้น มีตลาดขายผ้าแขกแลผลไม้ ๔—๕ ร้าน ที่ปลายถนนด้านเหนือมีติกใหม่ของกัปตันจีนเปนเรือนจีน ๒ ชั้น ๓ หลังแฝด หลังหนึ่งยื่อประมาณ ๑๐ ศอกมีเฉลียงหน้าหลัง มีประตูใหญ่สกัดที่มุมบ้าน เดินเข้าประตูไปเปนถนนกว้างประมาณ ๔ วา สองฟากถนนมีติกจีนชั้นเดียว ตั้งค้าขายสินค้ารายเรียงสลับ

กับโรงจากตลอดแ ลถนนประมาณ ๓ เส้น ฟากถนนด้านเหนือที่สุด มีศาลเทพารักษ์จีนชื่อว่าปุนเถ้าก๋ง เปนติกเก๋งจีนใหญ่ ในจังหวัดท้องตลาด ในประ ีนี้เรียกว่าท้องตลาดจีน ข้างปลายถนนจากติกริมน้ำไปข้างใต้ มีลำกระโดงคั่นมีตพานข้ามต่อไป เปนถนนใหญ่กว้างประมาณ ๔ วา เปนถนนริมคลองไปประมาณ ๑๑—๑๒ เส้น มีวัดไทยตั้งอยู่ฟากถนนวัดหนึ่ง ชื่อวัดตานี้ อุโบสถทำลายหมด มีกุฏิฝากะดานมุงกระเบื้อง ๒ หลังแฝด มีพระพุทธรูปเลว ๆ ตั้งอยู่หลายองค์ ประดับด้วยเครื่องตกแต่งเปนของจีน เพราะกัปตันจีนที่เมืองตานี้นั้น เปนสัปรุสในพระพุทธศาสนาแขงแรง ได้ช่วยอุปถัมภ์ในวัดนั้น บริเวณวัดนี้รั้วไม้ไผ่ ประตูยอดตัดด้วยไม้กระดานสลักเปนราหูคาบจันทร์ มีพระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น ๑๑ รูป ในท้องถนนที่ว่ามานี้ต่อไปตามลำคลองตลอดไปจนถึงท่าน้ำ ซึ่งจะขึ้นบ้านพระยาตานี ระยะทางตั้งแต่วัดประมาณ ๒๕ เส้น ตามริมถนนข้างตวันออก มีบ้านเรือนราษฎรเปนหมู่รายเรียงไป ตามริมถนนมีสวนมะพร้าวเรียงรายตลอด ที่ท่าน้ำบ้านพระยาตานี้นั้นมีบรรไดไม้ลงไปในน้ำกว้างประมาณ ๙ ศอก มีโรงจากอยู่ ๒ ข้าง ๒ โรง มีเสาธงสูง ๖ วาชักธงช้าง ตรงไปทางทิศตวันออกเปนถนนพื้นทรายกว้างประมาณ ๙ วา ข้างถนนด้านใต้มีติกหลังคามุงกระเบื้อง เปนติกขายสินค้าต่าง ๆ หลังหนึ่ง ต่อไปเปนโรงจาก ราษฎรขายของผ้าแขกแลเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดไปจนถึงรั้วบ้านเจ้าเมือง ข้างถนนฝั่งเหนือมีโรงจากขายของผ้าแขกแลเครื่องใช้ต่าง ๆ เข้าไปประมาณ ๓ เส้น แล้วเปนทุ่งว่างเปล่าไป ตามหน้าโรงร้านขายของ ๒ ข้างถนน

มีขยาบบ้างม้ามาตั้งบ้าง ขายของลูกไม้ขนมแลเ[illegible]าต่าง ๆ ถนนใหญ่ตั้งแต่ท่าน้ำถึงบ้านเจ้าเมือง ทางประมาณ ๖ เส้น ถึงประตูบ้านเจ้าเมืองชั้นนอก หันหน้าตรงไปทิศเหนือ รั้วบ้านชั้นนอกทำด้วยไม้บงขัดแตะยาวประมาณ ๓๐ วา สูงประมาณ ๘ ศอกประตูไม้ติดกันเปน ๓ ประตู ๆ ใหญ่กลาง ประตูเล็ก ๆ ข้าง แล้วมีรั้วบ้านอีกชั้นหนึ่ง เปนกำแพงอิฐสูงประมาณ ๕ ศอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ในลานระหว่างกำแพง ๒ ชั้นนั้น เปนลานทรายกว้าง ๑๒ วา ตั้งแต่ประตูชั้นในไปถึงหน้าหอนั่งประมาณ ๑๕ วา หอนั่งนั้น ๓ ห้อง ๒ หลัง ๆ นอกนั้นชื่อ ๖ ศอก มีเฉลียงรอบเสาเฉลียงลงดิน เสาในประทานมีขื่อคัดตัดแขวน ใต้ขื่อตรงเสามีบัว หลังในชื่อประมาณ ๘ ศอกเฉลียงรอบยกพื้นกระดานสูงจากพื้นหลังนอกประมาณศอกคืบมีชั้นลดที่เฉลียงมา อีกชั้นหนึ่งประมาณ ๑๖ นิ้ว จึงถึงพื้นชั้นนอกปูด้วยกระเบื้องหน้าวัว ที่หอนั่งหลังในมีฝากระดานทำเปนเพียมแขก ที่ห้องกลางมีเพียมกั้นห่างเปนลับแลออกมาห้องหนึ่ง ที่หลังเพียมเดินได้ หลังคามุงกระเบื้องขอ เปนรูปบันหยายาวประมาณ ๗ วา ๒ ศอกทั้งเฉลียง เรือนข้างในที่เปนเรือนอยู่ แลเปนส่วนผู้หญิงนั้นมีอีก ๒ หลัง ที่หอนั่งนั้นเพดานตกแต่งด้วยโคมหวดโคมหม้อสี่ต่าง ๆ พื้นชั้นบนปูพรมชั้นล่างลาดเสื่อกระจูด มีเก้าอี้โต๊ะฝรั่งหุ้มปูด้วยสักหลาดแดง ในบริเวณบ้านชั้นในนั้นเปนพื้นทรายอากาศร้อน มีต้นไม้เรียงรายพุ่มเล็ก ๆ ตามสมควร ที่หอนั่งชั้นล่างมีรถดอกกาดหลังหนึ่ง ที่ตรงประตูหน้าบ้านเจ้าเมืองออกไปข้างด้านเหนือ

ไปทางทุ่งห่างประม[illegible]๓ เส้น มีสุเหร่าแห่งหนึ่ง เปนศาลาหลังคามุง
กระเบื้อง รูปเปนกระโจมแซกประมาณ ๕ วา ๔ เหลี่ยม ตามถนน
หน้าบ้านเจ้าเมือง มีต้นไม้ปลูกเปนจังหวะ

อนึ่งลำน้ำเมืองตานี ตั้งแต่ท่าบ้านเจ้าเมืองขึ้นไปหน่อยหนึ่งเลี้ยว
เปนแหลม ขึ้นไปทางตวันออกมีบ้านรายเรียงตามสมควร ลำน้ำตานี
ฝั่งตวันตกที่ตรงท่าบ้านกัปตันจีนมีเรือนราษฎร ๒ หย่อม ๓ หย่อม มีสวน
มะพร้าวรายไปเปนอันมาก ถัดขึ้นไปมีคลองมีวัดไทยอีกวัดหนึ่งชื่อวัดใหม่
มีพระสงฆ์ ๔ รูป เหนือตรงบ้านเจ้าเมืองขึ้นไป มีโรงทำกระเบื้องเผา
กระเบื้องหม่หนึ่ง ไกลตลิ่งประมาณ ๑ เส้น ถัดไปอีกหน่อยมีโรงปั้น
เผา ไห โอ่ง อีก ๒ หมู่ทำคล้ายกันกับเมืองสงขลา เปนพวกจีนเรียน
มาแต่เมืองสงขลา ปลายน้ำตานี้ไปแยกที่เมืองระแงะแดเมืองยะลา

จำนวนบ้านจำนวนคน

ที่ปากอ่าวเมืองตานี แหลมริมฝั่งข้างตวันออกมีโรงเรือนจากราษฎร
ประมาณ ๕๐ หลังคนประมาณ ๒๐๐ คน ถัดไปอีกหน่อยหนึ่งข้างฝั่ง
ตวันตกมีโรงเรือนอีกหมู่หนึ่งประมาณ ๘๐ หลัง หมู่บ้านรายทางโรงเรือน
ตลาดถนนขึ้นกับบ้านเจ้าเมืองประมาณ ๒๐๐ หลัง คนประมาณ ๑๐๐๐ คน
หมู่บ้านตามลำน้ำแลตามส่วนที่รายไปในอาณาเขตรเมืองตานี รวมโรง

เรือนบ้านราษฎรในเมืองตานี้จะเปนประมาณ ๓๐๐ เปนคน ประมาณ ๒๐๐๐ คนเศษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเปนชาติ จะเปนแขกประมาณ สองหมื่นเศษ จีนประมาณหกร้อยคน ไทยประมาณ ๒๐๐ คน พวกราษฎรในเมืองตานี ไม่ต้องเสียค่าส่วยสาอากรสิ่งใด เปนแต่ต้องเสียค่าเรี่ยรายทำต้นไม้ทองเงินส่งกรุงเทพ ฯ สามปีครั้งหนึ่งคนละครึ่งเหรียญ เก็บไม่ว่าภาษาใดตามที่อาศรัยอยู่ในเมืองตานี้นั้น ในเมืองตานีมีผู้ว่าราชการคนหนึ่งเปนเจ้าเมือง เปนบุตรพระยาตานีคนก่อน ได้ภรรยาหลวงเปนบุตรพระยากลันตันเดียวนี้ มีผู้ช่วยคนหนึ่งเปนอาพระยาตานีเดียวนี้ เปนผู้ช่วยบำรุงพระยาตานีจัดการบ้านเมือง นอกนั้นไม่เห็นมีใคร มีแต่กรมการหรือบ่าวไพร่ใช้สอยอีกหลายคน พระยาตานีคนนี้เปนหนุ่ม อายุได้ ๓๐ ปีลักษณพูดจาเรียบร้อย ถ้าทางเปนคนฉลาดในบ่า ๆ พูดจาถูกต้อง เปนคนมีกิริยาเคารพรับรองแขงแรงไม่ถือยศศักดิ์ แต่ไพร่บ้านพลเมืองเกรงกลัวมาก มีบ่าวตามตั้ง ๕๐—๖๐ คน ตามประเพณีบ้านเมือง พระยาตานีนั้นแต่งตัวนุ่งกางเกงแขกนุ่งโสร่งผ้าใส่เสื้อแพรแขก โพกหัวไม่ได้ ใส่เกือก อานั้นเปนผู้ใหญ่อายุประมาณ ๔๐ ปีเศษ เปนคนไม่สู้มีราศีก็จริงอยู่ แต่ท่าทางเปนคนฉลาดเรียบร้อย กิริยาสนิทสนมกับพระยาตานีเปนอันมาก แต่งตัวนุ่งโสร่งไหมใส่เสื้อผ้าสักหลาดดำโพกผ้า ไม่ได้ ใส่เกือก พวกกรมการอีก ๒—๓ คนนั้น เปนคนหนุ่มหน้าตาหมด จดนุ่งโสร่งไหม บ้างโสร่ง ผ้าบ้างใส่เสื้อโพกผ้า พวกบ่าวไพร่นุ่งโสร่งไหมบ้าง ผ้าบ้าง มีผ้าขาวม้าไหมบ้าง ด้ายบ้างซับใน

ผ้าโสร่งบ้าง ค ง ที่ใส่เสื้อบ้างแต่เนื้อเปนพื้น ราษฎรผู้ชายนุ่งโสร่งไหมบ้างนุ่งขาวม้าไหมบ้างต่าง ๆ โพกผ้าบ้าง ไม่โพกผ้าบ้าง ผู้หญิงนุ่งโสร่งไหมบ้างโสร่งด้ายบ้างคาดนมผ้าขาวม้าไหมบ้าง ผ้าขาวม้าด้ายบ้าง ราษฎรที่เดินอยู่ตามท้องตลาดแลถนนต่าง ๆ ไม่สู้เปนคนจนนัก แต่ไม่ใคร่จะมีมาก คนเดินห่าง ๆ ไม่หนาแน่น พวกจีนนั้นก็อยู่แต่ในหมู่ตลาดจีน คนไทยมีอยู่ในวัดบ้าง

ผลประโยชน์แลการหากิน

พวกแขกทำนาเกลือทำสวนทำนาเช้าบ้างเล็กน้อย ทำปลาบ้างล่องเรือค้าเหนือบ้าง ทำเหมืองทองรับส่งสินค้าแก่จีนบ้าง ขายของทอผ้าบ้าง พวกจีนตั้งค้าขายรับส่งสินค้าเข้าออกจากเมือง ทำเหมืองดีบุกทำภาชนะหม้อปั้นอิฐ พวกไทยเปนคนเพริดหนีไปอยู่อาศรัยเปนต้น แลไปทำมาหากินอย่างพวกแขก แลช่วยพวกแขกทำ

สินค้าใหญ่ที่ซื้อขายแลจำหน่ายออก เกลือเปนใหญ่ น้ำมันมะพร้าว มะพร้าวห้าว ทองทราย ดีบุก สินค้าแลสิ่งของที่ซื้อขายในเมืองแลตลาดเข้าปลาเครื่องเทศแลเครื่องหอมแลของสดคาว ผักสดผลไม้ขนมต่าง ๆ ผ้าโสร่งผ้าโพกผ้าห่อผ้าต่าง ๆ เครื่องทองเหลืองเครื่องหม้อเครื่องไหเครื่องใช้สอยต่าง ๆ จำนวนราคาสิ่งของในตลาด ทองคำทรายหนัก ๑ ตำลึงแขก คือ ๒ บาท ๒ สลึงเฟื้องไทย เปนเงิน ๒๖ เหรียญ ดีบุก

ขาวหาบละ ๒๑ เหรียญ ดีบุกดำหาบละ ๑๐ เห เกลือเกวียนแซก ๑ เท่า ๒ เกวียนไทย ราคา ๑๒ เหรียญ น้ำมันมะพร้าวหาบละ ๘ เหรียญ สิ่งของที่ขายเปนต้นว่า ผ้าต่าง ๆ ผ้าม่วงไทยผืนละ ๕ เหรียญ ผ้าโสร่งไหมตั้งแต่ ๔ เหรียญถึง ๖ เหรียญ ผ้าโสร่งด้ายกุลหนึ่งตั้งแต่ ๑๐ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าไหมผืนละ ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ผ้าขาวม้าด้ายกุลละ ๘ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าขาวม้าไหมผืนละ ๒—๓ เหรียญ ผ้าห่อผ้าด้ายกุลละ ๖ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ

ภาษาอากรในเมืองตานี มีอยู่แต่ภาษีผืนบ่อนเบี้ยเตาสุรา ภาษีน้ำมันมะพร้าว นอกนั้นไม่มีภาษี เจ้าภาษีผืน เตาสุรา น้ำมัน พระยาตานีตั้งให้จีนตันจูหลายเปนที่หลวงสุนทรภักดีรับผูก เจ้าภาษีได้ ให้เงินผลประโยชน์แก่เจ้าเมืองตามสมควร

อนึ่งในเมืองตานีนี้ มีเหมืองทองคำหลายตำบลไปข้างปลายน้ำเมืองระแงะ เหมืองดีบุกหลายแห่งไปข้างเมืองยิริง

เรือค้าขายของคอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่ง เปนเรือปรักอินดินคือเรือเสาครึ่งมีเพลาขวาง ได้เคยบรรทุกสินค้าไปขายที่เมืองสิงคโปร์ ในเวลานี้เรือจำเริญเมืองสงขลากำลังมาทอดบรรทุกเกลืออยู่ที่อ่าวตานี เรือจีนเรือแซกที่เปนเรือตะเภาเรือปากใต้เล็ก ๆ ค้าขายอยู่ที่ปากอ่าวเมืองตานีปีหนึ่งประมาณ ๔๐ ลำ เรือที่พลเมืองหากินค้าขายอยู่ในเมือง ออกไปหาปลาที่กลางทเลเปนต้น วันหนึ่งประมาณ ๕๐—๖๐ ลำ เพราะที่อ่าวเมืองตานีนั้น มีลมเรียกว่าแลนด์แอนด์ซีบริซอยู่เสมอเนือง ๆ คือเวลา

เช้าเปนลมพัดออ[illegible]ากอ่าว เวลากลางวันเปนลมพัดเข้ามาในอ่าว เรือหากินแล่นเข้าออกได้สดวก เรือที่ใช้ในเมืองนั้นเปนเรือใหญ่เล็กหลายอย่างรูปคล้าย ๆ เรือฉลอมบ้าง เรือสำปั้นมีราวกระแชงบ้าง ที่เปนเรือใบมีไม้เปนขอที่สำหรับรับใบที่หัวเรือเปนการแปลก เรือสำหรับยศเจ้าเมือง หัวเปนนกใหญ่ท้ายเรือเปนหางนก มีหางเสือชงช้างบ๊ก เปนเรือโถงใช้คนนั่งพายบนกระทงหน้า ๑๑ กระทง ท้าย ๓ กระทง คนถือท้ายคนหนึ่ง ถือหางเสือคนหนึ่ง ที่กลางกระทงข้างหน้าเรือนั้นมีไม้แขวนฆ้องใหญ่ ๑ ฆ้อง กลมโตประมาณศอกหนึ่ง เมื่อเวลาเรือเดิน ตีฆ้องย่ำรัวเปนพัก ๆ มีพายชานยาวอย่างแขกดังกิวกาว เล่มพายนั้นรูปเหมือนใบโพริ ๆ ปลายด้ามเปนลูกคลักสำหรับมือถือ พวกแขกที่พายเรือนั้นแต่งตัวตามธรรมเนียมบ้านเมืองนุ่งห่ม แต่แขกพายไม่ใช้พายอ่อนแลเบาเลย เรือเดินเร็วมากกว่าเรือยาวในกรุงเทพ ฯ แลมีเรือสำหรับใช้สอยของเจ้าเมืองอีกรูปคล้ายกัน เปนรูปหัวหางนกบ้าง ทาสีทั้งลำบ้าง เปนเรือสำปั้นนี่ยาว ๆ บ้าง เปนทำนองเรือราวกระแชงบ้าง ใช้คนนั่งกระทงพายทั้งสิ้น

จำนวนเงินตราที่ใช้กันในเมืองตานี นั้น ใช้เงินเหรียญแมกสิกันเปนใหญ่ มีเบี้ยดีบุกกลมเจาะรูกลางคล้ายแปะจิ๋น กลมโตสูญไส้นิ้วหนึ่งกับกระเบียดเศษ รูในกว้างสูญไส้กึ่งนิ้วกับกระเบียดน้อย มีอักษรแขกทั้ง ๒ หน้า ราคา ๑๒๐ เปนก้อน ๔ ก้อนเปนโชก ๒ โชกเปนเหรียญแมกสิกัน เงินบาทก็ใช้ได้แต่ไม่ใคร่จะคล่อง

อาหาร

หมู เบ็ด ไก่ ปลาสด ปลาแห้ง เน้อโค เน้อกระบือ เน้อแกะ ผักปลูก ผักป่า พันธุ์ต้งถั่วต่าง ๆ ผลไม้ทุเรียน มังคุด ลางสาด มะม่วง มะปริง มะปราง ขนุน จำปาดะ ส้มจุก ส้มโอ เงาะ น้อยหน่า ขนมต่าง ๆ อย่างแขกเปนอันมาก

ความร้อนเย็น

ราษฎรกรมการมีความสุขสบาย เพราะไม่มีการกดขี่สิ่งใด ราษฎรต่างคนทำมาค้าขาย เจ้าเมืองไม่ได้เบียดเบียนสิ่งใด เปนแต่ขอแรงเปนครั้งเปนคราว ไพร่บ้านพลเมืองใช้สอยเหมือนบ่าวทาสในบ้าน ราษฎรรักใคร่พระยาตานี วิธีธรรมเนียมการบำรุงบ้านเมืองสิ่งใดอาศัยเอาแบบอย่างเมืองกลันตัน พระยาตานีไปมาที่เมืองกลันตันเสมอเนือง ๆ เพราะภรรยาที่เปนบุตรพระยากลันตันนั้นมีได้มาอยู่เมืองตานี พระยาตานีต้องไปหาที่เมืองกลันตัน

อนึ่งในปีนี้ โคกระบือแพะแกะเปนอันตรายเกิดโรค เหมือนอย่างเมืองสงขลาโดยมาก แผ่นดินที่เมืองตานีเวลานี้อากาศร้อนจัดเพราะเปนที่ทราย ถ้าแดดจัดก็ร้อนยิ่งนัก ถ้าฝนตกค่อยสบาย

เมืองกลันตัน

ไชยภูมิที่

เรือสำเภาณฑลทอดสมอ หน้าอ่าวเมือง กลันตันด้านตวัน ออกเฉียงเหนือ น้ำลึก ๙ ศอก ห่างแหลมทรายประมาณ ๒๐ เส้น แลเห็นแหลมทรายขวางปากอ่าวออกมาทางด้านใต้ แลตามฝั่งมีต้นมะพร้าวเต็มไปตลอด ที่ปากอ่าวปลายแหลมทรายตรงไปถึงเกาะกลาง ปากอ่าวกว้างประมาณ ๒๕ เส้น ตั้งแต่ปลายแหลมทรายเข้าไปถึงชายไม้ฝั่งใต้ประมาณ ๓๐ เส้น แหลมทรายนั้นเปนหาดทรายเตี้ย ๆ เต็มไป แม่น้ำเลี้ยวอ้อมไปตวันตกเฉียงเหนือ มีเกาะเล็ก ๆ ซ้อนกัน ๔ เกาะ ข้างฝั่งใต้มีคลองแยกลงทเลสามคลอง ตั้งแต่ในปากอ่าวแลลำน้ำเข้าไป มีสวนมะพร้าวแลบ้านคนอยู่ในสวนเรียงรายทั้งสองฝั่งเปนอันมาก ดูต้นมะพร้าวยอดงามใบงามเจริญเหมือนเกาะสมุย ทางเข้าไปประมาณ ๑๕๐ เส้น ถึงที่บ้านด่านชั้นนอกตลิ่งสูง เข้าไปอีกประมาณ ๖๐ เส้น ถึงเกาะใหญ่กลางลำน้ำอีกเกาะหนึ่ง พอเลี้ยวเกาะไปถึงบ้านด่านชั้นใน มีแหลมเปนหาดทรายข้างฝั่งใต้ยื่นออกมา ขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงบ้านกลันตัน ที่กลางแม่น้ำหน้าเมืองเปนโขดทรายตื้น คิดระยะทางตั้งแต่ปากอ่าวถึงเมืองประมาณ ๔๐๐ เส้นเศษ เรือพายอย่างเร็วทวนน้ำ ๒ โมงครึ่งถึงเมือง แม่น้ำกว้างตลอดเข้าไปถึงหน้าเมือง ๑๕ เส้น เวลาน้ำลงจืดถึงที่เรือจอด เวลาน้ำขึ้นจืดถึงหัวเกาะชั้นนอก หมู่บ้านเมืองกลันตันอยู่ฝั่งใต้ ที่ท่าขึ้นมีบันไดไม้กว้างประมาณ ๓ วา ตลิ่งสูง ๓ วา ฉายถนนลาดลงมาถึงท่า

ขึ้นไป มีถนนตรงยาวไปข้างทิศใต้ กว้างประมาณ ๓ วา ขึ้นไปประมาณ ๓ เส้นมีถนนเล็กแยกกว้างประมาณ ๓ วา เลี้ยวไปข้างตวันตกประมาณ ๒ เส้น ถึงตึกกงสี เปนตึกจีนสองชั้นสามหลังแฝด หันหน้าออกถนนทางทิศใต้ มีตึกแถวแลกำแพงด้านตวันออกตามถนน ตึกกงสีนั้นข้างริมแม่น้ำมีบ้านเรือนโรงราษฎรอยู่ติดกันเปนอันมาก ข้างถนนด้านใต้ตรงตึกกงสีมีตลาดปลูกเปนโรงจาก ๖ หลัง ๆ ละ ๙ ห้องติดกันเปนหมู่ใหญ่ชายคาต่อกันเปนตรอกทางเดินพ้นทราย ในตลาดหมู่ใหญ่นี้ เปนร้านขายของขนมาตั้งเปนเวลาทั้งสิ้น สิ่งของในตลาดใหญ่นี้ขายปนกัน ผ้าแขกสินค้าเครื่องแห้งเครื่องใช้ต่าง ๆ เปนร้าน ๆ ไม่ปะปนการค้าขายกัน

ข้างปลายถนนหน้าตึกกงสีทิศตวันตกไปออกถนนใหญ่ ยื่นตรงขึ้นไปข้างทิศใต้ ถึงบ้านเจ้าเมือง ถนนกว้างประมาณ ๖ วา ข้างถนนนั้นด้านตวันออกจดตลาดหมู่ใหญ่ ข้างตวันตกมีตลาดอีกหมู่หนึ่ง ๕ หลัง ๆ ละ ๖ ห้อง มีชายคาเปนตรอกทางเดินโรยทรายเหมือนกัน ตลาดหมู่นี้ขายแต่ล้วนผ้าแขกเปนผ้าแพร ด้าย ขผึ้ง ตีพิมพ์ต่าง ๆ เขียนขผึ้งเต็มไปทั้งตลาด ๆ เปนร้าน ๆ ไม่ปะปนกัน สิ่งของร้านเหล่านี้เปนร้านขนของมาขายเปนเวลาทั้งสิ้น

ในระหว่างกลางถนนที่ตรงไปบ้านเจ้าเมืองนั้น ตั้งแต่มุมตึกกงสีไปนี้ร้านตั้งม้าบักเพิงเล็ก ๆ ยาวประมาณ ๑ เส้น ขายของเบ็ดเตล็ดเปนของสดคาว ผลไม้ขนมดอกไม้สดเปนต้น ร้านเล็กตั้งเพิงดังนี้ ในหมู่นั้นประมาณ ๔๐—๕๐ ร้าน ข้างปลายถนนด้านใต้หน้าบ้านเจ้าเมือง มีถนน

เลี้ยวไปข้างทิศตะวันออก ไปทลุออกถนนใหญ่ที่ขึ้นจากท่า ถนนมีกว้าง
สัก ๖ ศอก ถนนข้างเหนือจดตลาดหมู่ใหญ่ ข้างถนนข้างใต้มีร้าน
ตั้งเปนโรงแถวเดียวกันเปนห้อง ๆ ๑๙ ห้อง ขายสิ่งของเครื่องทองเหลือง
เครื่องผักกฤช เครื่องเหล็ก เครื่องดินปั้น แลขายสินค้าต่าง ๆ โรงขาย
ของเหล่านี้เปนของขายอยู่กับที่ ไม่ได้ขนไปมา

ที่ถนนใหญ่ตั้งแต่ท่าน้ำยืนตรงขึ้นไปประมาณ ๑๐ เส้น ถึงบ้านพระยา
จางวางข้างฟากถนน ด้านตวันออกเปนสนามที่กว้างประมาณ ๓ เส้น
ยาวประมาณ ๖ เส้น เปนที่ซึ่งทำพลับพลารับเสด็จคราวครั้งก่อน ถัดสนาม
นั้นเข้าไปเปน สวนหมาก สวนมะพร้าว ที่หน้าบ้านเจ้าเมืองมีถนนตัด
ไปข้างตวันออก มีตึกสุเหร่าหลังหนึ่ง รูปเปนหลังคามุงกระเบื้องสูง
ประมาณ ๑๐ วา กว้างประมาณ ๕ วา แง้มถนนข้างตวันตกเปนบ้าน
เรือนราษฎรเปนอันมาก ที่หน้าบ้านพระยาจางวางนั้น มีรั้วบ้านทำด้วยไม้
กระดานสูงประมาณ ๓ วา ยาวตามหน้าบ้านประมาณ ๓๐ วา มีประตู
๓ ประตูติดกัน ประตูใหญ่อยู่กลางประตูเล็ก ๒ ข้าง ประตูใหญ่
สูงประมาณ ๕ วา เข้าไปในกำแพงชั้นนอกข้างตวันตกมีโรงปืน มีปืน
เหล็กหล่ออย่างเก่า กระสุนประมาณ ๔–๕ นิ้ว ทิ้งไว้ใช้ไม่ได้ประมาณ
๑๑–๑๒ กระบอก แล้วมีโรงเรือ โรงงาน ๒ หลังแฝด ยาวประมาณ
๗–๘ วา มีเรือโบตฝรั่งอยู่ ๔ ลำ ข้างตวันออกมีต้นมังคุดอยู่หมู่หนึ่ง
ในระหว่างกำแพงชั้นนอกประมาณ ๑๒ วา ถึงกำแพงชั้นในเปนไม้กระดาน
สูงประมาณ ๖ ศอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่อยู่กลางประตูเล็กอยู่ ๒ ข้าง

ประตูใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ในลานกำแพงชั้น[illegible]ตวันตก มีหอ
ส่วดมนต์สำหรับนมาต เปนหลังคา ๒ ชั้น ๒ หลัง กว้างยาวประมาณ ๗ วา
ข้างตวันออกมีศาลาโถงยกพื้น ๕ ห้อง เฉลียงรอบมุงกระเบื้องไทย ลาน
ชั้นในกว้างประมาณ ๑๒ วา มีหอนั่งหมู่หนึ่ง ๒ หลัง มีหลังขวาง ๒ หลัง
ชื่อ ๘ ศอก ๓ ห้อง เฉลียงรอบติดกันทุกหลัง แต่หลังนอกเสาในประธาน
ไม่มี เปนชื่อคัดรับเสาตรงลงมามีบัว เสาสี่เหลี่ยมลอกหลังเจียด
หลังในยกพื้นกระดาน ๓ ชั้น ด้านทิศตวันออกที่เฉลียงมีผนังปูน เฉลียง
หลังคาในเปนฝาเพียมแซกมีประตู ๒ ประตู หลังคามุงจาก หลังนอกพื้น
ปูกระเบื้องหน้าวัว ข้างในแลเห็นหลังคาอีกหลังหนึ่ง เครื่องประดับที่
หอนั่งนั้น บนเพดานมีโคมหวดแซวนอยู่ ๔ โคม บนเพดานหลังนอกนั้น
มีปีนคาบศิลาหลายสิบบอก ที่พื้นข้างตวันออกมีบันใหญ่ยาวคร่ำเงิน
อย่างแซก ยาวประมาณ ๖ ศอก กระสุน ๓ นิ้ว ๔ กระบอก มีกูบช้าง
๒ หน้า ๓ หลัง มีเสลี่ยงอย่างแซก ๑ อัน พื้นชั้นบนปูพรม มีแท่นสำหรับ
ว่าราชการอยู่แท่น ๑ กว้างยาวประมาณ ๖ ศอก มีเก้าอี้ไม้ไผ่จีน ๔ เก้าอี้
พื้นล่างถัดลงมาปูเสื่อลวดเตย

ที่บ้านพระยากลันตันนั้น อยู่ตรงถนนข้างตลาดด้านตวันตก หน้าบ้าน
มีรั้วไม้ไผ่บงขัดแตะสูงประมาณ ๕ ศอก มีประตู ๓ ประตู ประตูใหญ่
อยู่กลางประตูเล็กอยู่ ๒ ข้าง ประตูใหญ่สูง ๑๐ ศอก ลานกำแพงชั้นนอก
กว้าง ๑๐ วา ด้านตวันออกมีโรง ๕ ห้องเฉลียงรอบ ยกพื้นในประธาน
๑ โรง ด้านตวันตกมีเรือนอยู่ ๓ หลังติดกัน มีฝารอบมุงจาก ถัดเข้าไป
มีกำแพงอีกชั้นหนึ่งทำด้วยไม้กระดานสูง ๘ ศอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่

อยู่กลางประตูเล็กข้าง ๑ ข้าง ฐุ้มประตูใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ด้านตวันตก ข้างในกำแพงมีเรือนเล็ก ๆ ๓ หลังติดกันหลังคามุงกระเบื้อง ชานในกำแพงชั้นในกว้างประมาณ ๑๒ วา ถึงหอนั่งหมู่หนึ่ง ๒ หลัง กับหลังขวางอีก ๒ หลัง หอนั่งชื่อประมาณ ๘ ศอก เฉลียงรอบติดกันทุกหลัง แต่หลังนอกเสาในประธานไม่มีเปนชื่อคัดรับเสา ตรงเสาลงมามีบัว เสา ๔ เหลี่ยมลอกหลังเจียด เอาผ้าพันรักษาเสาไว้ที่ต้นเสา ๓ ศอกทุก ๆ เสา หลังในยกพื้นกระดาน ๒ ชั้น กรอบพื้นหนากว่าพื้นสูงขึ้นมาประมาณ ๒ นิ้ว ทำด้วยไม้ตะเคียนขัดเปนมันเกลี้ยงเกลาทุกแห่งงดงามดี พื้นหลังนอกปูกระเบื้องหน้าวัว เฉลียงหลังในเปนฝาเพียมแซกทาสีใหม่เรียบร้อยดี มีประตู ๒ ข้าง บีดผ้าลายวิลาศ หลังคาเปน ๒ ชั้นอย่างสุเหร่า

ตำบลบ้านจำนวนคน

ที่เมืองกลันตัน ตำบลบ้านด่านชั้นนอกมีหมู่บ้านเรือนโรงประมาณ ๕๐ หลัง ตำบลบ้านด่านชั้นในมีหมู่บ้านเรือนโรงประมาณ ๑๐๐ หลัง ที่หมู่บ้านตั้งแต่ถนนใหญ่ท่าน้ำตลอดขึ้นไปถึงบ้านพระยาจางวาง แต่หลังตลาดไปข้างด้านตวันตก ในหมู่บ้านซึ่งตั้งเมืองนั้น เปนโรงเรือนจากหลังย่อมๆ ประมาณ ๒๐๐๐ หลัง คนที่ตั้งอยู่ในเมืองประมาณ ๘๐๐๐ คน ตำบลตลาดจีนมีประมาณ ๑๐๐ หลัง บ้านเรือนโรงซึ่งตั้งอยู่ตามนอกหมู่ซึ่งตั้งเมือง อยู่ตามริมน้ำแลเรือกสวนไร่นาตามป่าเขา รวมเปนบ้านเรือนโรงในเขตรจังหวัดเมืองกลันตันทั้งสิ้น จะเปนประมาณสัก ๘๐๐๐๐ หลัง เปน

จำนวนคนทั้งสิ้นประมาณ ๓๐๐๐๐๐ คนเศษ [illegible]คิดแบ่งคนเปนชาติ จะเปนแขกเสี้ยสัก ๓๐๐๐๐๐ คน เศษนั้นเปนจีนสัก ๕๐๐๐ คน ไทย ๕๐๐ คน จึ่งรวมเปนคนประมาณ ๓๐๕๕๐๐ คน

ราษฎรไทย จีน แขก ซึ่ตั้งอาศัยอยู่ในเมืองกลันตันนั้นไม่ต้องเสียส่วยสาอากรสิ่งใด ต้องเสียเงินสำหรับเรี่ยรายทำต้นไม้ทองเงินบรรณาการ ๓ ปีครั้งหนึ่งคนละครึ่งเหรียญ ต้องเสียทุกตัวคนไม่ได้เว้น

ในเมืองกลันตันนี้ มีพระยาจางวางคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่าพระยาเดชานุชิต ผู้สำเร็จราชการเมืองคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่า พระยาพิพิธภักดี เปนบุตรพระยาจางวาง รายามุดาคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่าพระโยธิประดิยุทธ เปนน้องพระยาจางวาง มีผู้ช่วยคนหนึ่งมีตำแหน่งยศชื่อว่า พระรัษฎาธิบดี เปนบุตรพระยากลันตัน มีผู้ช่วยอิกคนหนึ่งมีตำแหน่งยศชื่อว่า พระนัคเรศนรารักษ์ แลยังมีลูกหลานที่หนุ่ม ๆ หน้าตาหมดจดเปนผู้ดีอิกประมาณ ๔—๕ คน ตัวพระยาจางวางนั้น มีอายุมากประมาณ ๘๐ ปีเศษ เปนคนแขงแรงไม่มีโรคภัย ผิวพรรณยังผ่องใส เดินได้ไม่ปลกเปลี้ย กิริยาเปนคนฉลาดแลช่างพูด มักถามการจุกจิก เปนคนโอบอ้อมอารี แต่มีสันดานโบราณดูมักเปนคนถือยศศักดิ์ มักจะเปนเพราะไม่ได้ยินไม่ได้พึ่งอำนาจของเมืองอื่นประเทศอื่น น้ำใจจะเหมือนคางคกครอบอยู่ในกระลา แต่งตัวนุ่งโสร่งแพรเหน็บกฤชข้างหนึ่ง เหน็บตะบันหมากพกห่อหมากข้างหนึ่ง โพกผ้าไม่ได้ใส่เกือก ใส่เสื้อประดิ่ยวก็ถอด พระยาจางวางนี้มีอำนาจมาก ราษฎรกลัวเกรงเปนอันมาก ต้องไหว้ทุกคำพูด จนเดินไปมาราษฎรต้องลงนั่งหลบหลีกราบคาบ มีบ่าว

ตามตั้ง ๒๐๐ คน ---ยากลันตันนั้นอายุ ๕๔ ปีเปนคนฉลาด ท่าทาง
เปนนักเลง จะพูดจาเฉี่ยบแหลม โต้ตอบค่อยคล้อยไปตามศิวิลัย
มักไม่ส้เปนคนยศมากนัก กิริยารับรองก็เรียบร้อย แต่มีอำนาจมาก
ตามเพศบ้านเมืองเหมือนกัน แต่งตัวนุ่งโสร่งแพร ใส่เสื้อกำมะหยี่แขก
โพกผ้าไม่ได้ ใส่เกือก รายามุดานั้น ดูเหมือนจะอ่อนกว่าพระยากลันตัน
เปนคนหน้าตาไม่มีราศี เปนคนนิ่งไม่พูดจา น่าที่จะเปนคนโง่แลเซอะ
แต่งตัวนุ่งโสร่งแพรใส่เสื้อสักหลาดแขนสั้น พระรัษฎานั้นเปนคนหนุ่ม
มีกิริยาเรียบร้อยคล้ายพวกเมืองไทร ใส่เสื้อเยียรบับ แล้วเปลี่ยนเสื้อ
กำมะหยี่ พระนัคเรศใส่เสื้อเยียรบับแล้วเปลี่ยนเสื้อแพร เปนคนหนุ่ม
หน้าตาหมดจด ลูกหลานหนุ่ม ๆ อีก ๒—๓ คน เปนคนคล่องแคล่ว
หน้าตาดี ตลอดจนลูกหลานเล็ก ๆ ใส่เสื้อแพรบ้างเสื้อผ้าบ้าง กรมการ
ผู้ใหญ่ผู้น้อยที่เปนคนอายุมาก ๆ ก็มักใช้ถอดเสื้อนุ่งโสร่งแพร ที่หนุ่ม
ใส่เสื้อแขกบ้าง เสื้อฝรั่งบ้าง ที่เหน็บกฤชผ้าโสร่งคลุมบ้าง พวกบ่าวไพร่นุ่ง
โสร่งแพรบ้าง ผ้าบ้าง ถอดเสื้อเปนพื้น พวกราษฎรดูเต็มไปทั้งตลาด
แลถนนในหมู่จังหวัดนั้นทุกแห่งทั้งชายทั้งหญิง ลูกเด็กเล็กน้อย ชายซื้อ
ของเปนคนแขกแทบทั้งสิ้น จะมีจีนเดินถนนสัก ๒—๓ คน มักเปนจีน
คนใช้ของเจ้าเมือง

พวกราษฎรแขกนั้น แต่งตัวนุ่งโสร่งแพรโสร่งผ้า ห่มขาวม้า
นุ่งขาวม้า ห่มโสร่งโพกผ้า ผู้หญิงนุ่งโสร่งแพรโสร่งผ้า คาดนมคลุม
ศีร์ษะด้วยขาวม้า ลายแพรบ้าง ลายผ้าบ้าง ไว้ผมมวย ดราษฎรพื้นเมือง

กลันตันเปนคนไม่จนนัก มักนุ่งห่มผ้าไหมโดยมาก อย่างเลวจนที่สุด ก็มีผ้านุ่งห่มดี ๆ ติดตัวไม่ต่ำกว่า ๒ ผืน ที่บ้านจางวาง บ้านเจ้าเมืองเรียกว่าวัง ๆ หนึ่ง มีผู้หญิงที่ต้องห้ามออกจากประตูบ้านไม่ได้ประมาณ ๒๐๐ คน เวลาทำของเลี้ยง มีผู้หญิงชาววังยกมาจนถึงทำพกขางนอก พวกแขกตั้งแต่เจ้าเมืองกรมการตลอดถึงราษฎรพูดไทยไม่ได้เลย จะพูดได้อยู่ในหมู่นั้นประมาณสัก ๑๐ คน

ในหมู่บ้านที่เรียกว่าตลาดจีนนั้น ก็ไม่ใคร่จะเห็นจีนไปมา เห็นแต่ห่าง ๆ คนไทยที่แต่งตัวอย่างไทยนั้นไม่ได้พบเลย

ผลประโยชน์การหากิน

พวกแขกทำนา ทำสวน ทำปลา ทำเหมืองทอง เหมืองดีบุก แลทอผ้าต่าง ๆ แลค้าขายสินค้าแลตั้งร้านขายของ มีผ้าแลเครื่องใช้ตลอดจนถึงของสดของคาว ขนมลูกไม้เปนต้น คนจีนตั้งร้านตั้งห้างรับส่งสินค้าแลทำเหมืองดีบุก คนไทยมักเปนคนหนีเพริดเจ้าหมู่มูลนายมาอาศัยอยู่โดยมาก ค้าขายช่วยแขกเหมือนแขก ในตำบลท้องตลาดเมืองกลันตันออกไปนั้น ร้านผ้าหลายชนิด เปนผ้าโสร่งไหมผ้าโสร่งด้าย ผ้าขาวม้าเชียนขผง ไหม ด้าย ดิพิมพ์ ผ้าโสร่งไหมเชียนขผง ดิพิมพ์ ผ้าโพกเชียนขผง ดิพิมพ์ ผ้าห่อ ผ้าด้าย ลางแห่งมีผ้าม่วงไทย ผ้าเช็ดปากไหม ด้าย เสื้อกางเกงแขก ผ้าขาว ผ้าลายต่าง ๆ ไหม ด้าย เบ็ดร้าน

ขายตั้งเปนชนิดละราย ดีตามดี เลวตามเลว เครื่องทองเหลืองหม้อกระทะ กาโต๊ะพานเชี่ยนหมากตลับ แลเครื่องเหล็กต่าง ๆ มีดพร้าจอบเสียม เปนต้น เครื่องยา สีเสียด กระวาน กานพลู เปนต้น ของสด หมาก พลู ผักปลา ขนมแขกต่าง ๆ หลายอย่าง ผลไม้ เงาะ ทุเรียน มังคุด ส้มจุก กล้วย ดอกไม้สด จำปา จำปี มะลิ กระดังงา สินค้าใหญ่ หวายตะค้า เข้าปลา น้ำมันยาง ดีบุก หม้อไห มะพร้าว หนังเสา โคกระบือ นอกนั้นเปนสินค้าสิ่งของมาจากประเทศอื่นบ้างแต่ไม่มากนัก

จำนวนราคาสิ่งของในตลาด เข้าเปลือก ๑๐๐ กันตังเปนเงิน ๘ เหรียญ คิดเทียบพิกัดในกรุงเทพ ฯ ๒๐๐ กันตังเปนเกวียน

สิ่งของที่ขายอยู่ในเมืองเปนต้นว่า ผ้าม่วงไทยผืนละ ๖ เหรียญ ผ้าโสร่งไหมตั้งแต่ ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ถ้าเปนผ้าทอมาจากในวังเปนอย่างดี ราคาตั้งแต่ ๖ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าโสร่งด้ายกุลีหนึ่งราคาตั้งแต่ ๘ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าไหม ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ผ้าขาวม้าด้ายกุลีหนึ่งตั้งแต่ ๖ เหรียญถึง ๘ เหรียญ ผ้าโพกอย่างดีผืนละ ๒ เหรียญ อย่างเลวราคากุลีละ ๓—๔ เหรียญ ผ้าห่อไหม ๒ ผืน ๑ เหรียญ ผ้าห่อด้ายกุลีหนึ่งตั้งแต่ ๔ เหรียญถึง ๘ เหรียญ ผ้าขาวม้าเชียนใหม่ผืนละ ๑ เหรียญ หม้อทองเหลืองรองพานแลไม่มีพานรองอย่างเล็ก ๆ ๕ อย่าง ตั้งแต่เหรียญ ๑ ถึง ๕ เหรียญ หม้อทองใหญ่ตั้งแต่ ๒ เหรียญถึง ๖ เหรียญ กระทะทองแขก ๓ ใบเกา ตั้งแต่ครึ่งเหรียญถึง ๓ เหรียญ สิ่งของเครื่องชำ สีเสียด ๑๐๐ แผ่นราคา ๓๐ แปะ ผลไม้

มังคุด ๑๐๐ ละ ๒๐ แปะ ทุเรียน ๕๐ แปะ ดอกมะลิพวงใหญ่ราคา ๕๐ แปะ เงาะ ๑๐๐ ละ ๑๐ แปะ ส้มจุก ๑๐๐ ละ ๓ แปะ

ภาษีอากรเมืองกลันตันมีอยู่แต่ภาษีฝิ่น เตาสุรา ภาษีน้ำมัน ยาแดง ปลาแห้ง นอกนั้นไม่มีภาษี ภาษีเหล่านี้เจ้าเมืองตั้งให้จีนผู้หนึ่งเป็นกัปตันว่ากล่าวพวกจีนแลเป็นเจ้าภาษีเหล่านี้ เจ้าภาษีได้ให้เงินผลประโยชน์แก่เจ้าเมือง แต่ภาษีฝิ่นเตาสุรารวมกันเป็นเงิน ๒๐๐๐ เหรียญ ภาษีน้ำมัน ๑๐๐ เหรียญ ภาษีปลา ๒๐๐ เหรียญ

อนึ่งในเมืองกลันตันนี้ มีเหมืองทองคำตำบลเขาต่อแดนเมืองปาหัง ไปจากเมืองประมาณ ๑๕ วัน มีคนทำประมาณ ๒๐๐๐ คน

เรือค้าขายของคอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่ง เป็นเรือสกนเนอ ๒ เสา เรือนั้นไม่อยู่ เรือสินค้าแขกขายอยู่ในเมืองกลันตัน ปีหนึ่งประมาณ ๒๐ ลำ เรือที่พลเมืองหากินค้าขายอยู่มีออกไปต่อวนตกเบ็ดจับปลาที่กลางทะเลเป็นต้น เป็นเรือ ๒ ชนิด เรืออวนเป็นเรือใหญ่ยาว ๖–๗ วา มีใบ ๒ เสา ชนิดหนึ่งเป็นเรือตกเบ็ดลากเบ็ดมีใบเสาเดียว ยาว ๓–๔ วา มีคน ๒ คน เรือเหล่านี้เคยออกจับปลาทะเลอยู่เสมอทุก ๆ วัน วันละมาก ๆ ประมาณ ๑๐๐ ลำออกไปจนไกลไม่เห็นฝั่ง น้ำลึกถึง ๑๐ วา ๑๒ วา เพราะที่อ่าวกลันตันนั้นมีลมที่เรียกว่า แลนด์แอนด์ ซีบรีซ คือเวลาเช้าเป็นลมพัดออกจากอ่าว เวลาตกกลางวันลมพัดเข้ามาในอ่าวเสมอทุกวัน เรือที่เข้าออกหากินดังนี้เป็นที่สดวกเสมอ เรือที่ใช้ในเมืองนั้นเป็นเรือใหญ่เล็ก หลายอย่าง รูปเรือนั้นคล้ายเรือฉลอมที่เป็นเรือใบใช้ทะเล มีไม้เป็นขอสำหรับรับใบที่หัวเรือ เรือยศสำหรับเจ้าเมืองนั้น เป็นเรือยาว

เพรียวเปลี้ยน้ำ หัวเรือเปนหัวนกยูงคาบก้งก็อคอยาวงอนขึ้นไปสูง ท้าย
เรือเปนหางนก มีเก๋งตั้งค่อนท้ายรูปเปนเก๋งพั้ง แต่หน้าต่างกลมเล็กคล้าย
รังนกพิราบ ดรปเรือคล้ายคอนโดลา คนพายนั่งปากกระทงข้างหน้า
๑๑ กระทง ข้างหลัง ๓ กระทง มีคนถือท้าย ๒ คน คนพายเรือแต่งตัว
ต่าง ๆ กันตามธรรมเนียมบ้านเมือง พายรูปเหมือนใบโพยาวปลายแหลม
ปลายด้ามใช้มีลูกกลักสำหรับมือถือ ฝีพายแรง ๆ แต่ไม่แขงเหมือนฝีพาย
ตานี เรืออีกลำหนึ่งสำหรับเจ้าเมืองยาว ๖ วา กำลังกว้างแต่เปลี้ยน้ำ
หัวเปนเรือสำปั้นนี่กระหมวดยา ที่กลางลำมีเก้าอี้นั่งเตี้ย ๆ ทำนอง
ธรรมาสน์พระเทศน์กว้างประมาณศอกคืบ ใช้คนพายนั่งกระทงเหมือนกล่าว
แล้ว แลเรือมีอีกหลายลำ หัวกระหมวดยาบ้าง หัวหางเรือเปนนกบ้าง
เรือสำปั้นนี่บ้าง เรือราวกระแชงบ้าง ใช้คนนั่งกระทงพายทั้งสิ้น

เงินตราที่ใช้เมืองกลันตันนั้น ใช้เงินเหรียญแมกสิกันเปนใหญ่ มี
เบี้ยดีบุกทำด้วยตะกั่วคล้ายแปะจิ้น กลมสูญไส้นิ้ว ๑ กับกระเบี้ยดครึ่ง
รูกลางกว้างสูญไส้ครึ่งนิ้ว มีอักษรแขกทั้ง ๒ หน้า ๖๐ เบี้ยเปนก้อน ๔ ก้อน
เปนโชก ๒ โชกเปนเหรียญแมกสิกัน แต่ชาวเมืองนั้นซื้อขายกันมักเลือก
เงินเหรียญ ถ้านอกจากเงินเหรียญมีตราบั้น คือเงินเหรียญเมืองสะเปน
มักจะเรียกค่าแลกเงินเหรียญอีกเหรียญละ ๕๕ เบี้ย เงินบาทก็ใช้ได้แต่
ไม่คล่อง

อาหาร

หมูเปดไก่ปลาสดปลาแห้ง เนื้อโคเนื้อกระบือเนื้อแกะผักปลูกผักป่า
พักแตงถั่วต่าง ๆ ผลไม้ทุเรียนมังคุดลางสาดมะม่วงมะปริงมะปราง ขนุน

จำปาดะ ส้มจุก ส้มโอ เงาะ น้อยหน่า ขนมต่าง ๆ อย่างแขกเปนอันมาก

ความ

ในเมื่องกลันตันไม่ใคร่จะมี เพราะราษฎรต่างคนต่างพากันทำมาค้าขายหากิน ถ้าเกิดทะเลาะวิวาทกัน ผู้ว่าราชการก็ใช้เปรียบเทียบกันเสียโดยมาก เหมือนกับความเถ้าแก่ว่ากล่าวบ่าวไพร่ในบ้าน

อนึ่งโจรผู้ร้ายที่สุดชั้นฆะโมยก็ไม่ใคร่จะมีในบ้านเมือง เพราะโทษฆะโมยในเมื่องกลันตันลงโทษแรงนัก ถ้าฆะโมยจับได้ครั้งเดียวทีหนึ่งก็ลงโทษเฆี่ยนโดยแรง ถ้าจับคนเดียวกันนั้นครั้งที่ ๒ ก็ตัดนิ้ว จับได้ครั้งที่ ๓ ประหารชีวิต มิคำเลื่องลือกันดังนี้

ความร้อนเย็น

ราษฎรมีความสุข เพราะไม่มีความเบียดเบียนกดขี่สิ่งใด ต่างคนทำมาค้าขายได้อาณาประโยชน์ของตัวเองมาก ภาษีอากรสิ่งใดก็ไม่ต้องเสีย เปนแต่เสียค่าต้นไม้เงินทอง ๓ ปีละครึ่งเหรียญเท่านั้น จะทำมาค้าขายกันสิ่งใดก็ไม่มีโจรผู้ร้าย ผู้คนในเมื่องก็มาก เมื่อการเกณฑ์ขอแรงเจ้าเมืองเปนครั้งคราว พอที่จะผัดเปลี่ยนกันไม่เปนการเดือดร้อน เจ้าเมืองถือเอาราษฎรเหมือนบ่าวในบ้าน ราษฎรใครจะมารับใช้สอยตามหลังก็เปนได้ ในเวลาที่เรียกคนประชุมใหญ่หรือเกิดเหตุสิ่งใด ก็ตีกลองยาว

ใบใหญ่ขึ้น มีเสียงกังวาลทั่วไปในหมู่บ้าน คนในบ้านเหล่านั้นก็มาพร้อมกันตามแต่เจ้าเมืองจะใช้สอย ลักษณความสุขของราษฎรคล้ายกับเมืองตานีที่ว่ามาแล้ว ในเมืองกลันตันเวลานี้ โค กระบือ แพะแกะล้มตายเปนอันมาก ในปีหน้าเข้าในเมืองกลันตันน่ากลัวจะแพง เพราะขัดสนด้วยโคกระบือ

เมืองนครศรีธรรมราช

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอหน้าอ่าวเมืองนคร ฯ ด้านเหนือน้ำลึก ๑๑ ศอก ห่างกว่าคลองประมาณ ๑๖๐ เส้น เรือต้องจอดห่าง เพราะเปนหาดโคลนตื้นออกมาไกลแลเห็นชายฝั่งเขียว ๆ สังเกตเปนพุ่มไม้ได้แต่ไม่เห็นใบ แลเห็นเขาหลังล้อมเมืองเขียว ๆ รอบไปเปนอันมาก มีเขาหลวงเปนต้น ข้างทิศตวันออกเฉียงใต้นั้น แลเห็นแหลมกลุมพุกอยู่ไกลประมาณ ๒๐๐ เส้น มีพุ่มไม้ฝั่งเรียงรายเข้าไปทางใต้ แนวไม้ทางทิศใต้มาบันจบแนวไม้แหลมกลุมพุกด้านตวันออก ในระหว่างที่แลดูเห็นแหลมกลุมพุกเหมือนเกาะ กับระหว่างฝั่งทิศใต้นั้นเรียกลครไบต์ คือ อ่าวบัดนัง ทางทิศตวันตกไม่มีสิ่งใด ที่ปากคลองเมืองนครนั้นเปนชายเลนออกมา ๒ ข้าง ห่างพุ่มแนวไม้ออกไปประมาณ ๖๐ เส้น มีร่องอยู่กลางประมาณ ๒ เส้น มีนกทะเลใหญ่ ๆ ตามชายเลนเปนอันมาก แนวไม้นั้นเปนป่าแสมป่าตาตุ่ม คลองกว้างตามแนวไม้ประมาณ ๒๐ วา ตามลำคลองเข้าไป ๔ คุ้งประมาณ ๓๐—๔๐ เส้น มีคลองเล็กทะลุ ๒ ข้างเรียกว่าปากน้ำพระยา เข้าไปอีกประมาณ ๓ เลี้ยวถึงตำบลนาเกลือเปนอันมาก ไปอีก ๔ เลี้ยวถึงด่านมีคลองขุดทลุไปออกปากน้ำนครไชยานั้น มีศาลามุงกระเบื้องชำรุดหลัง ๑ สามห้อง มีบ้านพวกด่านอยู่ ๔—๕ หลัง ด่านนั้นอยู่ทิศตวันออกระหว่างตั้งแต่ปากคลองมาถึงด่านเหล่านี้ มีจระเข้ จะกวด

เหี้ย ลิง ค่าง ชุกชุม ตั้งแต่ด่านมาอีก ๒ เลี้ยว มีต้นมะพร้าวสองฟาก คลอง ฝั่งทวันตกมีศาลเจ้าหลัง ๑ มุงจาก เรียกว่าศาลเจ้าชวด มีบ้านราษฎรอยู่หมู่ ๑ ห้าหกหลัง ฝั่งตวันออกมีไร่เข้าเจ้าเข้าโภชน์ มีบ้านประมาณ ๓—๕ หลัง แลมีสวนมะพร้าวเปนต้น เรียกว่าบ้านท่าสัก แล้วถึงท่าโพธิ์ ฝั่งตวันออกเปนท่าที่ขึ้นเดินไปเมืองได้ ตั้งแต่ปากคลองเข้ามาถึงท่าโพธิ์ระยะทางประมาณ ๓๐๐ เส้นเศษ ที่ท่าโพธิ์คลองกว้างประมาณ ๙ วา น้ำต้นต้องเข็นเรือ

ที่ท่าโพธิ์นั้นมีวัด ๆ หนึ่ง เรียกว่าวัดท่าโพธิ์ มีโบสถ์หลัง ๑ มีวิหารหลัง ๑ ชำรุด ในโบสถ์มีพระประธานทรงเครื่อง กำแพงวัดเปนใบเสมาโปร่งอย่างเก่า ตั้งแต่ท่าโพธิ์นั้นปลายคลองเลยขึ้นไปถึงเมืองแต่น้ำต้นถ้าจะเดินบกไปตามหน้าวัดเลี้ยวไปตามถนนกว้างประมาณ ๘ วา ทางประมาณ ๒๐ เส้น ถึงท่างัวข้างตวันตกริมคลองมีโรงยาวเฉลี่ยงด้านเดียว ชื่อ ๕ ศอก ยาว ๒๕ ห้องเปนตลาดเครื่องสดผลไม้ขนมต่าง ๆ คนนั่งร้านขายกับพื้นตลาดข้างถนนด้านตวันออกมีโรงเรือนราษฎรขายสิ่งของบ้าง แล้วถนนเลี้ยวไปทิศตวันออกเปนทางตรงไปถึงเมืองทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งเลี้ยวไปทิศตวันตกมีสะพานไม้ข้ามคลองไปมีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของบ้าง ถนนนั้นทอดไปออกวัดประดู่ ถนนที่เลี้ยวไปนั้นมีโรงเรือนราษฎรสองฟากถนน ที่เปนตึกบ้างตั้งร้านขายของเปนเครื่องชำนุ่งห่มใช้สอยต่าง ๆ เปนพวกจีนโดยมาก ต่อหมู่ตลาดขายของนั้นไป มีวัดสองข้างถนนติด ๆ กันหลายวัด เปนวัดเก่าบ้าง วัดสร้างยังไม่แล้วบ้าง ข้างฟากถนนทิศตวันออกคือ วัดโพธิ์เก่าที่ ๑ วัดจันที่ ๒ วัดชมพูพลที่ ๓ วัดสำรอที่ ๔ วัด

วังออกที่ ๕ วัดเจดีย์ที่ ๖ วัดพระเงินที่ ๗ วัดประตูชาวที่ ๘ วัดสาริบุตร ที่ ๙ ข้างฟากตวันตก คือ วัดสำฤทธิ์ที่ ๑ วัดเสาธงทองที่ ๒ วัดวังตกที่ ๓ วัดมเหยงค์ที่ ๔ วัดท่าช้างที่ ๕ วัดวิหารสูงที่ ๖ ที่ระหว่างช่องเว้นวัดนั้น มีบ้านราษฎรบ้าง แลมีสวนมะพร้าวเรียงรายเปนอันมาก ระยะทางตั้งแต่ท่าวังมาประมาณ ๓๐ เส้น ถึงที่ปลูกพลับพลาหน้าเมือง ทิศเหนือข้างฟากถนนฝั่งตวันตกเปนลานเนินกว้างเปนเนินดิน มีพลับพลาหักพังทิ้งเก่าอยู่ ที่มุมค่ายทิศตวันตกเฉียงเหนือ มีโคกดินสูงขึ้นไปประมาณ ๗—๘ วา มีวิหารสูงบนโคกหลังหนึ่งเปนวัดเก่า ข้างหลังค่ายไปข้างตวันตกประมาณ ๕—๖ เส้น มีหมู่บ้านแลสวนมะพร้าวมาก ในหมู่นั้นมีโรงเรือนที่พักกรมการรับราชการเวลาเสด็จหลายหลัง แลถึงคลองที่เปนปลายน้ำจากคลองที่เข้ามานั้น คลองกว้างประมาณ ๘ ศอก น้ำตื้นเพียงเข่าบ้างน่องบ้าง เปนที่ผู้ไปมาเคยอาบน้ำที่นั้น ปลายคลองเลยตลอดไปเปนคูเมือง ด้านตวันตกฝั่งคลองข้างตวันตกนั้น เปนทุ่งนาแลสวน แลไปเห็นเขาซับซ้อนอยู่แต่ไกล มีเขาหลวงเปนต้น ฟากถนนด้านตวันออกหน้าพลับพลานั้น มีลานหญ้ากว้างแลมีหมู่ต้นประดู่ใหญ่สาขา ๖ ต้น ต่อไปเปนสวนมะพร้าวแลสวนอื่น ๆ แลทุ่งนา ที่มีบ้านราษฎรเรียงรายเปนหมู่อยู่ในเงาไม้เปนอันมาก

ตัวเมืองนครนี้(๑) ด้านหน้าอยู่ทิศเหนือ ด้านหลังอยู่ทิศใต้ ด้านเหนือด้านใต้เปนด้านกว้าง กำแพงยาว ๓๐ เส้น ด้านตวันออกตวันตกเปนด้านยาว กำแพงยาว ๘๐ เส้น ที่ด้านเหนือนั้นมีคูเมือง ห่างจากกำแพงประมาณ ๖ วา คูกว้างประมาณ ๗—๘ วา น้ำลึกประมาณ ๒ ศอกเศษ มีตะพานไม้ข้ามเข้าทางประตูลับกว้างด้านตวันตก ประตูลับที่จะเข้าเมืองนั้น เปนกำแพงเสมาเหลี่ยมบ้าง หน้ากำแพงเมืองออกมาประมาณ ๕ วา ด้านสกัดออก ก่อบังยื่นติดกำแพงเข้าไป ด้านตวันตกเปนทางขึ้น เปนทำนองป้อมบังประตู ๆ เมืองนั้นไม่มีสิ่งใดเปนที่สังเกตเปนแต่ช่องว่างที่ตรงกำแพงลับที่ว่ามาแล้ว ประตูเมืองกว้างประมาณ ๖ วา กำแพงก่ออิฐเล็กอย่างเก่า สูงแต่พื้นถึงยอดใบเสมา ๓ วา กว้างศอกเศษ มีใบเสมาไทยอย่างเล็กประมาณศอกคืบ มีเชิงเทินดินข้างในถมลาดชัน มีคันก่ออิฐรับคันเชิงเทิน ข้างล่างสูงประมาณศอก ๑ เชิงเทินดินกว้าง ๓ วา มีถนนห่างเชิงเทินมาถึงหมู่ไม้ประมาณ ๔ วา กำแพงเมืองด้านเหนือนี้เปนดีกว่าทุกด้าน มีแต่ใบเสมาสลักหักพังชำรุดบ้างเล็กน้อย ตัวกำแพงแลใบเสมานั้นปูนที่ถือกระเทาะหมด แลเห็น

---

(๑) เมืองนครศรีธรรมราชตั้งมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าตามโบราณวัตถุเปนเมืองใหญ่อยู่แล้วในครั้งสมัยศรีวิชัย (ราว พ.ศ. ๑๒๐๐) ถึงต้นสมัยสุโขทัย เมื่อลัทธิสงฆ์ลังกาวงศ์แผ่มา ก็มาตั้งที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน สร้างพระมหาธาตุ (สวมองค์เดิมซึ่งสร้างครั้งสมัยศรีวิชัย) ไว้เปนสำคัญ แต่บ้อมปราการซึ่งกล่าวในหนังสือนี้ สันนิษฐานว่าสร้างในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ คราวเดียวกับสร้างเมืองนครราชสิมา แบบอย่างไม่สู้ผิดกันนัก

เปนอิฐไปทั้งนั้น ที่แลเห็นปูนที่ถือบ้างเล็กน้อย สังเกตดูว่าถือบางนัก
กำแพงเมืองด้านตวันตก มีประตูกลางมีกำแพงกันเปนป้อมลับเหมือน
ประตูกลางด้านเหนือ แต่ชำรุดซุดโซมเสียโดยมาก สังเกตได้เล็กน้อย
แลมีประตูใหญ่ห่างประตูกลางอีก ๒ ประตู ไม่มีกำแพงเปนป้อม ตัว
กำแพงสูงกว้างเท่ากัน แต่เชิงเทินดินนั้นสังเกตดูด้านยาวนั้น เปนเชิงเทินถม
สูงถึงเชิงเสมา แต่ตัวกำแพงแลเชิงเทินเปนอันตรายสลักหักพังเสียโดยมาก
ไม่ใคร่มีใบเสมาติด จะเหลือตัวกำแพงอยู่สูงประมาณ ๖—๘—๑๐ ศอก
บ้างเปนแห่ง ๆ แลมีช่องที่กำแพงทลายคนเดินข้ามกำแพงข้ามเชิงเทิน
ออกบ้านได้หลายแห่ง ข้างริมกำแพงนอกเมืองนั้น เปนบ้านตั้งราย
เปนระยะ มีต้นไม้รกเปนป่าแลเปนสวนบ้าง คูเมืองนั้นเปนปลายคลอง
ที่ว่ามาแล้วกว้าง ๘—๑๐ ศอก น้ำตื้นคนลุยได้ ถัดคูเมืองไปด้านตวันตก
นั้นเปนทุ่งนาแลสวน แลไปเห็นเขาแต่ไกลเปนอันมาก ข้างในกำแพง
มีถนนริมเชิงเทินกว้างประมาณ ๕—๖ วา ฟากถนนเข้าไปในเมืองเปน
ต้นไม้ไผ่ป่าแลสวนมะพร้าว มีบ้านราษฎรตั้งเรียงรายอยู่ตลอดกำแพง
เมือง ๆ ด้านใต้ก็คงจะเหมือนด้านเหนือ แต่ชำรุดซุดโซมเสียโดยมาก
เหมือนด้านตวันตก นอกกำแพงเมืองมีคูเหมือนคลองคูด้านตวันตกนั้น
ต่อคูออกไปเปนป่าบ้าง ทุ่งนาเล็กน้อยบ้าง กำแพงเมืองด้านตวันออก
เหมือนกับด้านตวันตกชำรุดซุดโซมเหมือนกัน มีคูเหมือนกัน ต่อคูไปเปน
ทุ่งนากว้างใหญ่ เมืองนี้มีป้อม ๔ ป้อม อยู่มุมเมืองทั้ง ๔ กว้าง
ประมาณ ๔ วา ๖ วาสูงเท่ากำแพง มีใบเสมาเปนเหลี่ยม รูปป้อมย่อ
จากกำแพงออกมาเปน ๖ เหลี่ยม คิดทั้งประตูลับที่ทำเหมือนกับป้อมใช้

การเปนบ้อมได้ กลางกำแพง ๔ ด้านอิก ๔ จึ่งรวมเปนบ้อม ๘ บ้อม มี่ถนนในเมื่องริมกำแพงเมื่องรอบ มี่ถนนใหญ่ยื่นยาวอยู่กลางเมื่อง ถนน ๑ กว้างประมาณ ๘ วา ยาวตั้งแต่ประตูกลางเมื่องด้านเหนื่อ ตรงไปประตูกลางเมื่องด้านใต้เปนศูนย์ไส้กลางเมื่อง ตั้งแต่หัวถนนที่ประตูด้านเหนื่อไปสองข้างถนนเปนป่าเปนสวน มี่บ้านราษฎรเปนหมู่เปนหย่อมแลเรี่ยงรายอยู่บ้าง แต่ริมถนนสองข้างนั้นมักจะเปนวัดติด ๆ กันไปเสี่ยทั้งนั้น แง้มถนนข้างตวันออกวัดหน้าคลัง ฟากตวันตกวัดเสมาไชย แล้วต่อไปวัดเสมาเมื่อง ที่วัดเสมาเมื่องนั้น โบสถ์ผนังพังหลังคามุงจากไว้ที่ตรงหน้าโบสถ์ออกมาประมาณ ๖ วา มี่ศิลาฝั่งพ้นดินขึ้นมาประมาณศอกเศษ ศิลานั้นจาริ่กเปนอักษรโบราณเปนอักษรพราหมณ์ ถัดวัดเสมาเมื่องออกไปเปนเขตร์จังหวัดโบสถ์พราหมณ์ มี่ตัวโบสถ์พราหมณ์หลัง ๑ ผนังทำลายมุงจากในโบสถ์มี่คอกอิฐ ในคอกนั้นมี่ฐานสำหรับรองสิวะลิงค์ทำด้วยศิลา ๔ เหลี่ยมใหญ่ประมาณ ๒ ศอก มี่รูปพระพิฆเนศศิลาบี่ดทองเลว ๆ ตั้งอยู่บนฐานนั้น แลมี่ไม้บานประตูสลักเปนรูปเทวรูปเสี่ย ๆ อยู่อันหนึ่งสูงสัก ๓ ศอก มี่สิวะลิงค์ศิลาย่อม ๆ ปักอยู่สองข้างฐานนั้น นอกคอกอิฐมุมข้างตวันออกเฉี่ยงใต้มี่สิวะลิงค์ศิลาอันหนึ่งปักอยู่ใหญ่ ๕ กำสูงศอกคืบ น่าที่จะเปนสิวะลิงค์สำหรับกับฐานที่ตั้งอยู่ข้างในนั้นแต่พลัดกันไป ข้างโบสถ์ด้านเหนื่อ มี่หอมุงกระเบื้องเฉลี่ยงรอบตัวอยู่หลังหนึ่ง เปนที่พวกพราหมณ์อาศัย ที่ลานโบสถ์นั้นมี่เสาชิงช้าอันหนึ่ง สูงประมาณ ๓ วา ที่เทวสถานนั้นมี่พวกพราหมณ์นุ่งขาวอยู่หลายคน ที่ตรงหน้าจังหวัดโบสถ์พราหมณ์ข้ามถนนมาข้างตวัน

ออก มีโบสถ์พราหมณ์อีกจังหวัดหนึ่ง มีผนังอิฐทลายมุงจากมีคอกอิฐข้างใน มีเทวรูปนารายณ์ศิลาบิดทองยืนจมดินอยู่เพียงน่อง สูงประมาณศอกเศษ ถัดเทวสถานทั้ง ๒ ฟากต่อไป มีบ้านราษฎรบ้าง ฟากข้างตวันออกมีตลาดยาว ๑๕ ห้อง ชื่อ ๕ ศอกมีเฉลียงด้านหน้า เปนตลาดขายของเครื่องสดเครื่องคาวผลไม้ขนม แถวหน้าคนนั่งขายของพื้นดิน แถวหลังมีร้านยกพื้น แลในระหว่างโรงเรือนเหล่านั้นมีร้านชำขายของเบ็ดเตล็ดบ้าง ในหมู่นั้นเปนโรงขายสุราโรงบ่อนเบี้ยเปนต้น ฟากข้างตวันตกถึงบ้านพระศิริธรรมบริรักษ์ปลัด มีรั้วอยู่ริมถนนเปนไม้ไผ่ขัดแตะเสียมปลายแหลมมีประตูไม้อย่างเก่า ข้างในมีหอนั่งยกพื้นชั้นเดียว ฝากระแชงอ่อน หลังคามุงจากทำนองเรือนฝรั่งมีลูกกรง เรือนข้างในหลายหลังเปนเรือนมุงจากทั้งสิ้น ต่อบ้านพระศิริธรรมไปเปนบ้านพระภักดีดำรงฤทธิ์ผู้ช่วย รั้วบ้านเปนรั้วไม้เสม็ดบ้างห่าง ๆ บ้านยังทำไม่แล้ว เปนเรือนจาก ๔ หลัง มีหมู่เรือนฝากระแชงอ่อนหลังคามุงจากเปนเรือนชั้นเดียว ยกพื้นเปนที่พักอยู่บ้านใต้ริมถนน ถัดบ้านพระภักดีไป บ้านพระยารักษากรุง[๑] เปนมรฎกต่อไป รั้วบ้านขัดแตะมีเรือนมุงจากเก่า ๆ ไกลเข้าไป ถัดต่อไปถึงวังเจ้านคร[๒] ซึ่งพระยานครอยู่เดี๋ยวนี้ กำแพงบ้าน

---

(๑) พระยารักษากรุง คือเจ้าพระยามหาศิริธรรม น้อยเมือง บุตรคนใหญ่ของเจ้าพระยานคร น้อย

(๒) เจ้านครซึ่งตั้งเปนอิสสระเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา บ้านเรือนที่ทำวางแผนผังคล้ายพระราชวังเดิมกรุงธนบุรี แต่เปนเครื่องไม้ พระยานครได้อยู่ต่อกันมาในที่วังนี้จนถึงเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี หนูพร้อม ตำหนักรักษาของเดิมผุพังหมด บริเวณวังเดี๋ยวนี้ใช้ปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ ของรัฐบาล เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีได้บริจาคทรัพย์สร้างหอพระสิหิงค์ขึ้นใหม่

เปนไม้กระดานสูงประมาณ ๑๐ ศอก แล้วมีรั้วต้นแสยกบ้างไม้เสม็ดบ้าง หลายตอนเปนทำนองสวน หน้าบ้านในกำแพงบ้านนั้นมีหอนั่งหลังหนึ่ง มีมุขพื้นเปนขั้นบันไดก่ออิฐ ตัวหอนั่งฝากระแชงอ่อนหลังคาจาก แลมีเรือนหลังคาข้างในหลายหลัง มีเรือนหลังคามุงกระเบื้องติดกัน ๓ หลัง ถัดหอนั่งไปข้างใต้มีกำแพงกั้นสกัด มีประตูออกไปอีกตอนหนึ่ง มีโรงยกพื้นชั้นเดียวเสาลอยเฉลียง ๒ ชั้น รอบกว้างประมาณ ๖ วา ยาว ๑๐ วา เปนที่สำหรับสวดมนต์ทำพิธีต่าง ๆ หลังโรงพิธีมีโรงแสงก่อด้วยอิฐ ขื่อ ๔ วาหลังคามุงจากหลังหนึ่ง บัดนี้เปนคลังสำหรับเก็บของรองราชการเครื่องพิธีเปนต้น ถัดโรงแสงไปข้างบ้านมีโรงทองมุงจากยกพื้นหลัง ๑ พื้นดินหลัง ๑ สำหรับทำงาน ถัดโรงพิธีไปข้างมุมบ้านตวันตกเฉียงใต้มีหอพระสยิง(๑) เปนตึกมุงกระเบื้อง หลังคามีช่อฟ้าใบระกา ๓ ห้องเฉลียงรอบ ขื่อ ๘ ศอก องค์พระสยิงนั้นประดิษฐานอยู่ในตู้ไม้เปนพระทองประสมหน้าตัก ๑๖ นิ้ว ขัดสมาธิเพชร์ แลมีพระจำลองพระสยิงเล็ก ๆ ๒ องค์ หน้าตักประมาณ ๑๐ นิ้ว ๑๒ นิ้ว แลมีพระทองเหลืองโบราณนั่งขัดสมาธิเพชร์อีก ๒ องค์ หน้าตักประมาณ ๑๒ นิ้ว ๑๔ นิ้ว หลังตู้พระสยิงนั้นมีพระทรงเครื่องยืนห้ามสมุทหุ้มทองคำประดับพลอย เครื่องทองลงยาเปนพระเท่าตัวสำหรับเจ้าพระยานคร เฒ่า(๒) แลมีพระพุทธรูปยืนหุ้มทอง

---

(๑) พระพุทธรูปสยิง คือพระพุทธสิหิงค์ มีเรื่องตำนานชอบกล กล่าวยุติต้องกันว่า เดิมหล่อที่ในเมืองลังกา สมเด็จพระร่วงรามคำแหงตรัสสั่งให้พระเจ้านครศรีธรรมราชขอมาจากเมืองลังกา แล้วรับขึ้นไปไว้เมืองสุโขทัย ทางเมืองนครกล่าวว่าพระพุทธสิหิงค์องค์ที่จริงยังอยู่ที่เมืองนคร คือองค์นี้

(๒) เจ้าพระยานคร เฒ่า คือเจ้าพระยานคร พัฒน์

๑ องค์หุ้มเงิน ๑ องค์ อยู่สองข้าง พระทรงเครื่องนั้นเปนของเจ้าพระยานครเม่าสร้างไว้ ที่หน้าตู้พระสยิงมีพระพุทธรูปยืนบิดทอง ๒ องค์เปนพระเท่าตัวพระยานคร (กลาง) กับภรรยา(๑) แลมีพระยืนเท่าตัวของพี่น้องวงศ์ญาติอิก ๕ องค์ แลมีพระเงินนั่งมีฉัตรเล็ก ๆ หน้าตักประมาณ ๕ นิ้ว ตั้งอยู่บนม้า ๔ เหลี่ยมอิก ๔๐ องค์ ทำนองเหมือนพระชนม์พรรษา แต่ว่าถามไม่ได้ความ ที่มุมโบสถ์หลังพระสยิงมีพระนั่งเปนพระศิลาขาว ๒ องค์ ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ แลมีตู้ไม้ใส่เทวรูปนารายณ์ทองเหลือง รูปประมาณคืบเศษ สำหรับเชิญไปทำพิธีไสยสาตรต่าง ๆ ที่เทวสถาน ข้างหลังหอพระสยิงมีเรือนมุงจากหลัง ๑ สำหรับพวกข้าพระอิกหลัง ๑ มีเฉลียงรอบมีบันไดใหญ่กระสุนประมาณ ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ๒๕ กระบอกชำรุดใช้ไม่ได้ นอกกำแพงบ้านพระยานครมีตรางคนโทษแลโรงรถโรงม้าโรงช้างตลอดไป ที่ตรงหน้าบ้านพระยานครข้ามถนนไปฟากตวันออกนั้น มีโรงจากหมู่ ๑ มีรั้วขัดแตะเปนโรงฝากระแชงอ่อน ๒ หลังเปนศาลชำระความ แลมีโรงคนอยู่ในตรางด้วย ถัดศาลต่อไปมีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของเปนร้านชำบ้างตลอดไป ถึงมุมบ้านพระยานคร มีโรงตลาดอิกแห่งหนึ่ง เปนโรงยาว ๒ หลังแฝด ชื่อ ๕ ศอก ๑๕ ห้อง เปนตลาดขายเครื่องสดเครื่องคาวขนมผลไม้มีร้านบ้าง นั่งพื้นดินบ้าง แลมีร้านเครื่องชำเปนเครื่องนุ่งห่มเครื่องใช้สอยปะปนกันอยู่ในตลาดนั้น ๒—๓ ร้าน ข้างฟากถนนด้านตวันตกถัดบ้านพระยานครไปประมาณ ๑๐ เส้น มีหมู่ตลาดอิกแห่งหนึ่ง เปน

---

(๑) ภรรยาเจ้าพระยานคร น้อยกลาง เปนหม่อมราชวงศ์ในเจ้าพ้ากรมหลวงนรินทรรณเรศร ชื่อหญิง

ตลาดร้านเพิงเปนหลัง ๆ ขายผ้าเครื่องนุ่งห่มแลเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ประมาณ ๒๑—๒๒ ร้าน ที่นั้นมีโรงศาลเจ้าเสือเมืองหลังหนึ่ง มุงจาก ฝาลูกกรงไม้ไผ่เหมือนโรงโป ในนั้นมีกุฎีอิฐ ๒ หน้า ๆ ข้างตวันตกมีเทวรูปศิลาบีดทองยืนจมดินสูงสักศอกเศษ หน้าข้างตวันออกมีเทวรูปศิลาบีดทองนั่งชันเข่าสูงสักศอกหนึ่ง มีถนนตัดตรงไปจากหมู่ตลาดนั้น ทางทิศตวันตกเฉียงใต้ ถนนกว้างประมาณ ๕—๖ ศอกเปนตรอก สองข้างเปนต้นไม้ไผ่ มีจังหวัดโบสถ์พราหมณ์อิกแห่ง ๑ ผนังก่ออิฐทลายหลังคาจาก ในโบสถ์นั้นมีคอกอิฐมีสิวะลึงค์ตั้งอยู่บนฐานโยนีกลม แลมีฐานสิวะลึงค์ตั้งอยู่นอกคอกเปน ๔ เหลี่ยมอิก ๑ ฐาน นอกโบสถ์มีเสาชิงช้าสูงประมาณ ๑๐ ศอก ที่เทวสถานนี้เคยทำพิธีโล้ชิงช้าไกวกระดานที่เสาทุกปี มีวัดในตรอกนั้น ๒ วัด ๆ หนึ่งชื่อวัดพระนคร เปนร้วฝรั่ง มีโบสถ์โปร่งหลังคามุงจาก มีหอไตรหอฉันกุฎีเปนเรือนเล็ก ๆ เปนหย่อม ๆ มีต้นไม้ดอกไม้ดัดเปนอันมาก วัดนี้มีพระเปนคณะธรรมยุติกา ต่อไปอิกวัดหนึ่งชื่อวัดหลังพระ อยู่ตรงวัดมหาธาตุ ถนนนี้ตรงไปข้างหลังวัดมหาธาตุ แล้วมีถนนเลี้ยวไปข้างวัดไปออกถนนใหญ่ได้ ทางหนึ่งตรงไปออกถนนริมกำแพงเมือง ส่วนถนนใหญ่ตั้งแต่ศาลเจ้าหลักเมืองต่อไปข้างฟากตวันออก มีบ้านราษฎรแลวัดติด ๆ กันไปเปนอันมาก คือวัดกิงดง วัดท่าราหู วัดสิงห์ วัดเรียง วัดธรมา วัดหน้าพระธาตุ แลมีบ้านอิกหน่อยหนึ่งก็ถึงปลายถนนด้านใต้ ฟากถนนด้านตวันตกนั้นก็มีบ้านราษฎรเรียงราย แลมีวัดติด ๆ กันอิก คือ วัดส่วนบ่าน วัดโรงช้าง

พระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช

วัดมังคุด วัดพระเดิน แล้วถึงวัดมหาธาตุ ๆ นี้เปนวัดหลักเมืองนคร คือมีพระมหาธาตุสำคัญอยู่ในที่นั้น องค์พระธาตุเจดีย์นั้น ตามตำรา สูงตั้งแต่พื้นดินถึงยอด ๓๗ วา ๗ ศอก ฐานพระเจดีย์ชื่อว่า ทับกระเษตร[๑] ยาว ๑๘ วา ลดขึ้นไปชั้นหนึ่งชื่อว่า ทิพคีรี สูง ๑ วา ๒ ศอก มีพระยืน ๒๕ องค์สูง ๑ วา ๑ ศอก แต่หว่างพระนั้นมีช้างล่อหัว ๒๒ ตัวสูง ๓ ศอก บนทิพคีรีนั้นมีกำแพงแก้วสูง ๒ ศอกยาว ๒๔ วาเท่ากันทั้ง ๔ ด้าน ฐานลวดรับองค์ระฆังบนกำแพงแก้ว ๑ วา ๑ ศอกสูง ๒ วา ๑ ศอก องค์ระฆังสูง ๗ วา กลางกำลังองค์ระฆัง ๓๓ วา เหมสูง ๒ วา ๓ ศอก กว้าง ๔ วา ๒ ศอก ๑ คืบ คอเรบนเหมสูง ๑ วา ๒ ศอก มีรูปพระอรหันต์ยืน ๘ องค์ รูปพระอรหันต์สูง ๔ ศอก ๑ คืบ หน้ากระดานแลคอเรกว้าง ๒ ศอก ๑ คืบ ปล้องไฉนติดหน้ากระดานรอบองค์ ๑๑ วา คิดเปนปล้องไฉน ๕๒ ปล้อง แต่หน้ากระดานถึงปล้องไฉนถึงบัวขว้ำบัวหงายสูง ๑๕ วา กลีบบัวใหญ่ ๑ ศอก กลีบบัวน้อย ๑ คืบ กลีบบัวใหญ่ ๑๕ กลีบ ๆ บัวน้อย ๑๕ กลีบ กำลังใหญ่รอบ ๕ วา ๒ ศอก ๑ คืบ แต่บัวขว้ำบัวหงายถึงประทุมโกษ ๔ วา ๒ ศอก แต่ประทุมโกษถึงแทรกแก้ว ๑ วา ๒ ศอก แต่แทรกแก้วถึงที่สุดยอดสูง ๓ ศอก กำแพงบนทิพคีรีนั้น มีพระเจดีย์ ๔ มุมชื่อ

---

(๑) พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชที่ปรากฏอยู่บัดนี้ เปนพระสถูปทรงลังกาแท้ ที่เรียกว่า ทับเกษตร นั้น เปนเพิงตอฐานทักษิณออกมารอบพระมหาธาตุ ถ่าวถันว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีสร้างเพิ่มเติมขึ้น

รัตนเจดีย์สูง ๗ วา กำแพงแก้วมีท่อน้ำเปนศีร์ษะนาค ๗ ท่อ ไม่มี
ศีร์ษะนาค ๓ ท่อ ด้านเหนือนั้น มีวิหารมุงกระเบื้องติดกับฐานทิพคีร์
มีประตูขึ้นบนลานทักษิณ บานตวันออกสลักเปนรูปพระพรหม บานตวันตก
สลักเปนรูปอิศวร มีบันไดขึ้นไปบนกำแพงแก้ว ๑๕ ขั้น หัวบันไดนั้น
มีฝาผนังทั้ง ๒ ข้าง มีรูปพระข้างละองค์ ชื่อพระทัศตุคามองค์ ๑
ชื่อพระรามเทพองค์ ๑ ตั้งอยู่หัวผนังทั้ง ๒ ข้าง แล้วมีนกอินทรีย์ข้าง
ละตัว ชื่อว่าท้าวกุเวรณุราชตัวหนึ่ง ชื่อว่าท้าวกุเวรเทพราชตัวหนึ่ง
ข้างต้นบันไดนั้นมีรูปนนทยักษ์ยืนถือกระบองข้างละตัว ชื่อทฐรศราช
ตัวหนึ่ง หว่างนั้นมีนาค ๗ ศีร์ษะข้างละตัว ชื่อท้าววิรุพหก แลท้าว
วิรุพบักษ์ แลมีระเบียงเปนพาไลออกจากฐานทิพคีร์นั้น ล้อมพระมหาธาตุ
ทั้ง ๔ ด้าน แปยาว ๒๓ วา ชื่อยาว ๔ วา มีฝาผนังสูง ๔ ศอก มีพระ
พุทธรูปนั่ง ๓๒ ยืน ๕ สาวก ๑๗ มีประตูแลมีธรรมาสน์พระสงฆ์สำหรับ
เทศนาทุกด้าน ในวิหารด้านเหนือที่มีบันไดขึ้นพระธาตุนั้น ที่ผนังตรง
บันไดนั้น มีพระพุทธรูปยืนห้ามสมุท สูงประมาณ ๕ วา แลมีพระสาวก
ยืนอยู่สองข้างที่ซอกบันไดในวิหาร ๒ ข้าง มีรูปปั้นติดกับบันไดเปนรูป
พระเจ้าออกบรรพชา มีมารห้ามบีดทอง แลในซอก ๒ ข้างนั้น มีพระ
พุทธรูปหล่อทองเหลืองสำฤทธิ์เล็กใหญ่ต่าง ๆ ที่ชำรุดซุดโซมเปนอันมาก
ริมผนังวิหารใกล้ประตูออกด้านตวันออก มีศิลาจาริกอักษรพราหมณ์
โบราณพิงอยู่ริมผนังทั้งอยู่ กว้างประมาณ ๑ ศอก ๑ คืบ หนาประมาณ
๑ คืบ ในวิหารหลังนั้น มุมข้างนอกมีพระประธานนั่งหันหน้าไปข้างเหนือ
หน้าตัก ๖ ศอก ๑ คืบอยู่บนแท่นปูน แลมีพระประธานเล็กอยู่ข้างละ ๒ องค์

หน้าตัก ๔ ศอก แลมีพระเล็ก ๆ เปนอันมาก หน้าพระประธานใหญ่มีพระเจดีย์องค์ ๑ ในวิหารนี้เรียกว่าวิหารเชียน ที่หน้าวิหารเชียนข้างทิศเหนือนี้มีฐานโพธิ์ลังกา มีพระไสยาสน์องค์ ๑ ยาว ๕ วา ๑ ศอก สูง ๕ ศอก แลมีวิหารด้านตวันออกอิกหลัง ๑ ที่ผนังด้านหุ้มกลองตวันออกมีพระยืนองค์ ๑ สูง ๕ วา เปนพระทรงเครื่อง เดิมทีจะมีมุขเด็ด แต่บัดนี้หลังคาวิหารนั้นเปนอันตรายเสียหมดแล้ว ในวิหารมีฐานปูน มีพระประธานอิกองค์ ๑ หน้าตักยาวประมาณ ๙ ศอก แลมีพระประธานเล็กอยู่ข้างละองค์ หน้าพระประธานมีพระเจดีย์องค์ ๑ สูงประมาณ ๕ วาเศษ แลมีพระระเบียงชักแต่กลางวิหารตวันออกวงไปรอบพระมหาธาตุไปจดวิหารด้านเหนือ ตั้งแต่วิหารด้านเหนือมาจดวิหารด้านตวันออกอิก มีประตูด้านตวันออก ๒ ประตู ตวันตก ๑ ประตู พระระเบียงมีผนังข้างนอกรอบข้างในเปนเสาลอย หลังคาเปนอันตรายต้องมุงจากทั้งนั้น ในพระระเบียงมีพระพุทธรูปรายตามห้อง หน้าตัก ๒ ศอก ๑๖๒ องค์ ตั้งแต่พาไลระเบียงชั้นในถึงระเบียงชั้นนอกประมาณ ๑๕ วา ที่ลานว่างนั้นมีพระเจดีย์น้อยใหญ่ต่าง ๆ รูปคล้ายองค์พระธาตุใหญ่ เปนพระเจดีย์ ๑๘๘ องค์ เรียงรายไปตามรอบฐานพระธาตุใหญ่ แต่ที่นอกระเบียงมุมวิหารตวันออกด้านใต้นั้น มีพระเจดีย์เจ้าพระยานครเม่าสั่งมาแต่เมืองจีน มาตั้งไว้เปนพระเจดีย์ศิลาบรรจุพระบรมธาตุ รูปเปนทำนองจีน สูงประมาณ ๔ วาเศษ มีกำแพงแก้วศิลาล้อมรอบ ด้านใต้ขององค์พระธาตุนั้นมีโบสถ์หลัง ๑ ผนังก่ออิฐหลังคามุงกระเบื้อง มีช่อฟ้าใบระกาหน้าบรรณเปนรูปนารายณ์ทรงครุฑ ขื่อประมาณ ๓ วา ๑๓ ห้อง ในโบสถ์มีพระ

ประธานองค์ ๑ หน้าตักกว้างประมาณ ๓ วา ๑ ศอก ๑ คืบ มีพระทรงเครื่องข้างละองค์ หน้าตัก ๓ ศอก แล้วมีสาวกยืนข้างละองค์สูง ๙ ศอก หลังพระประธานนั้นมีพระทรงเครื่องอีกองค์ ๑ หน้าตักกว้าง ๑ ศอก ๑ คืบ มีพระพุทธรูปซ้ายขวา หน้าตัก ๔ ศอก ตัวชุกชีนั้นสูง ๒ ศอกเศษ ยาว ๗ วา ๓ ศอก กว้าง ๓ วาเศษ พระพุทธรูปอยู่บนชุกชีทั้งสิ้น มีกำแพงรอบวัดสูงประมาณ ๒ ศอก มีประตูด้านตวันออก ๒ ประตู ด้านตวันตก ๒ ประตู ไม่มีพระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น

อนึ่งพระเจดีย์มหาธาตุนี้ ชาวเมืองชาวบ้านนับถือเปนอันมาก พระเจดีย์องค์นี้ก่อด้วยอิฐถือปูน รอยตะไคร่น้ำจับทั้งองค์ ที่ตรงปลียอดนั้นหุ้มทองคำแผ่หนาประมาณเท่าใบลาน กว้างประมาณ ๖ นิ้ว หุ้มปลียอดมหาธาตุตลอดลงจนถึงบัวขว้ำบัวหงายซึ่งต่อปล้องไฉนนั้น ที่คอปล้องไฉนประทุมโกษ เอากล้องส่องแลดูมีเปนหัวแหวนประดับอยู่เปนอันมาก เขาว่าเปนแหวนโต ๆ มีพลอย บุศย์ มรกต ทับทิม เปนต้น ที่พุ่มเข้าบิณฑ์นั้นเขาว่าประดับด้วยแก้ว ที่วิหารต่อระฆังนั้นทาสีดินแดงประดับด้วยถ้วยจานรอบไปเปนอันมาก ที่ลานฐานนั้นปูพื้นดีบุก ตามซอกบนนั้นมีพระพุทธรูปทำด้วยเงินด้วยทอง ที่องค์ระฆังตอนล่างริมบัว ฐานเขียนดินแดงเปนระบายบันหยา วัดมหาธาตุนี้เปนวัดสำหรับถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย

ต่อวัดมหาธาตุไปด้านใต้ เปนสวนแตบ้านคน แล้วถึงถนนรอบกำแพงเมืองเท่านั้น อนึ่งในเมืองนอกเมืองนั้นมีป่าแลสวนต้นไม้แน่นหนา

พื้นที่เปนทรายแลดินทราย เมื่อเวลาฝนตกน้ำซาบแผ่นดินเปนที่สอาด ดูไชยภูมิพื้นดินดี น่าที่จะบำรุงเจริญมาก ก็เปนที่น่าเสียดายยิ่งนัก

จำนวน หมู่บ้านแลคน

หมู่บ้านโรงเรือนราษฎรในเมืองประมาณ ๑๐๐๐ หลังเศษ จำนวนคนซึ่งตั้งอยู่ในเมืองประมาณ ๕๐๐๐ คน นอกเมืองในจังหวัดนั้น ตำบลบ้านตลาดหน้าวังประมาณ ๑๐๐ หลัง คนประมาณ ๕๐๐ คน บ้านโรงเรือนตั้งแต่ปากคลองมาตามริมคลอง ๒ ฟาก แลโรงเรือนตามถนนนอกเมืองแลหมู่บ้านหมู่สวนแลนาต่าง ๆ ในจังหวัดต่าง ๆ รวมหมู่บ้านหมู่โรงเรือนในเขตรแขวงเมืองนครจะประมาณ ๒๐๐๐๐ หลัง ๓๐๐๐๐ หลัง คนประมาณ ๙๐๐๐๐ คน ๑๐๐๐๐๐ คน ถ้าจะแบ่งเปนชาติจะเปนไทยสัก ๗๐๐๐๐ คน จะเปนจีน ๓๐๐๐ เศษ จะเปนแขกสัก ๗๐๐๐ คนเศษ จะเปนพราหมณ์ประมาณ ๕๐๐ คน ถึงรวมเปนคน ๙๐๐๐๐ คน ๑๐๐๐๐๐ คน คนไทยนั้นต้องเสียส่วยทอง ดีบุก เงิน ส่วยหวาย ส่วยกระดาน จีนเปนจีนผูกปี ๓ ปี ๔ บาท พวกแขกเกณฑ์ราชการเปนคราว เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้อยู่ที่เมือง อยู่แต่พระศิริธรรมบริรักษ์ กับพระภักดี

ดำรงฤทธิ์ ผู้ช่วย นายบัวน้องพระยานคร นายชื่นบุตร์พระยานคร แลกรมการผู้น้อย พระศิริธรรมนั้นเปนคนคล่องแคล่ว พระภักดิ์เปนคนเฉย ๆ นายบัวหน้าไหว นายชื่นเด็ก ราษฎรในเมืองนครนี้แน่นหนาเปนหมู่ ๆ มีที่ตลาดเปนต้น คนเดินทางตามถนนค้าขายห่าง ๆ ถนนในเมืองมีคนหนาเปนพวกไทยโดยมาก ข้างนอกเมืองมีแขกแน่นหนาที่ตลาดท่าวังมีจีนมาก ชาวเมืองนครที่เปนไทยพื้นบ้านเมืองเครื่องนุ่งห่มแลเย่าเรือนดูจะอัตคัดมาก

วงศ์ตระกูลนครมีดังนี้

เจ้านครเดิม มีบุตร์ ๓ คน	คือ	เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี คือเจ้าพระยานครเฒ่า	๑	๓
		พระกำแหงสงคราม ปลัด	๑	
		นายทองอยู่ มหาดเล็ก	๑	
เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีมีบุตร ๕ คน	คือ	เจ้าจอมมารดา (นุ้ย)	๑	๕
		เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย)	๑	
		พระยาราชภักดี ยกระบัตร	๑	
		นายใจ มหาดเล็ก	๑	
		นายเริก มหาดเล็ก	๑	
เจ้าจอมมารดา (นุ้ย) มีพระองค์เจ้า ๑ องค์	คือ	พระองค์เจ้าบัทมราช ๑		

		เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่	๑
		เจ้าจอมน้อยเล็ก	๑
		พระยามหาศิริธรรมบิรักษ์ ผู้รักษากรุงเก่า	๑
		เจ้าพระยานครศรีธรรมราช กลาง	๑
		พระยาเสนหามนตรี	๑
		พระยาบริรักษ์ภูธรผู้รักษาเมืองพังงา	๑
		พระยาเสนานุชิต	๑
		พระยากาญจนดิฐ ผู้รักษาเมืองกาญจนดิฐ	๑
เจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อย)มีบุตร๒๐ คน	คือ	พระศรีสุพรรณดิฐ ปลัด	๑
		พระเจริญราชภักดีผู้รักษาเกาะสมุย	๑
		พระสงครามพิชิต ผู้รักษาเมืองตรัง	๑
		พระยาปลัดเมืองนคร	๑
		นายเถื่อน มหาดเล็ก	๑
		นายนิกร ผู้ช่วยเมืองพังงา	๑
		นายเดช มหาดเล็ก	๑
		พระราชานุรักษ์	๑
		พระวิชิตสรไกร	๑
		ท่านท้าวศรีสัจจา	๑
		เจ้าจอมมารดาบัว	๑
		เจ้าจอมแย้ม น้องพระยาบริรักษ์	๑

๒๐

เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ มีพระองค์เจ้า ๑ องค์	คือ	พระองค์เจ้าเฉลิมวงศ์	๑
พระยาศิริธรรมบริรักษ์ ผู้รักษากรุงเก่า มีบุตร ๔ คน	คือ	พระนราธิราชภักดี	๑
		พระยาบำเรอบริรักษ์	๑
		พระยาศรีสรราช	๑
		เจ้าจอมพลับ	๑
			๔
พระยานครศรีธรรมราช กลาง มีบุตร ๗ คน	คือ	พระยานครศรีธรรมราช ใหญ่	๑
		พระศิริธรรมบริรักษ์	๑
		พระภักดี (ผู้ช่วย) เอี่ยม	๑
		นายบัว มหาดเล็ก	๑
		นายเดช มหาดเล็ก	๑
		เจ้าจอมอิ่ม	๑
		เจ้าจอมสว่าง	๑
			๗
พระยาเสนหามนตรี มีบุตร ๒ คน	คือ	นายสนิทหุ้มแพร (พร้อม)	๑
		นายหนู มหาดเล็ก	๑
			๒
พระยาบริรักษ์ภูธร เมืองพังงา มีบุตร ๒ คน	คือ	พระยาบริรักษ์ภูธร (ขำ)	
		ผู้รักษาเมืองพังงา	๑
		พระพล ปลัด	๑
			๒

		พระปลัดเมืองตะกั่วป่า	๑	
		พระเรืองฤทธิ์ ผู้ช่วย	๑	
		พระสุนทรวรนารถ ผู้ช่วย	๑	
		พระเสนานุวงศ์ ผู้รักษาเมือง รัตนิคม	๑	
พระยาเสนานุชิต เมืองตะกั่วป่า มีบุตร ๑๑ คน	คือ	พระพลสงคราม เมืองกระบี่	๑	๑๑
		พระอิศราธิไชย ผู้รักษา เมืองกระบี่	๑	
		พระตะกั่วทุ่ง	๑	
		นายสุด ผู้ช่วย	๑	
		นายดำ ปลัด	๑	
		พระสมบัติ	๑	
		พระอินทรสมบัติ	๑	

พระยากาญจนดิฐ มีบุตร ๑ คน คือ หลวงพิพิธสุพรรณภูมิ ผู้ช่วย ๑

พระสงครามพิชิตมีบุตร ๑ คน คือ เจ้าจอมกุหลาบ ๑

พระยาปลัด มีบุตร ๑ คน คือ พระเสนีนฤเบศร์ ๑

เจ้าจอมมารดาบัว มีพระองค์เจ้า ๔ องค์	คือ	กรมหมื่นศิริรัชสังกาศ	๑	๔
		พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา	๑	
		พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์	๑	
		พระองค์เจ้าดำรงฤทธิ์	๑	

พระยานครศรีธรรมราชใหญ่ มีบุตรคน ๑ } คือ พระเสนหามนตรี (เอียด) ๑

ศิริวงศ์นครตั้งแต่เจ้านคร ๒๔ ที่ได้แลที่เปนราชการในเวลานี้เท่านี้(๑)

ผลประโยชน์หากิน

คนไทยทำนา ทำสวน ทำไร่เข้า ไร่พัก ไร่แตง ทำปลาบ้าง ทอผ้าบ้าง จักสาน ทำทอง ขายของ จีนทำสวน ทำเหมือง ทำปลา ขายของ ตั้งค้าขายรับสินค้า พวกแขกหากินเหมือนไทย พราหมณ์อาศัยหากินทางพิธี แลขายของ

สินค้าใหญ่ในเมืองนคร เข้าเปนใหญ่ แลดีบุกแลสิ่งของเบ็ดเตล็ดแทบจะทุกอย่าง ในท้องตลาดที่ขายของเครื่องนุ่งห่ม ผ้ายกทอง ผ้ายกไหม ผ้ายกดอก ผ้าม่วง ผ้าพื้น ผ้าตาตราง ผ้ารัวสายบัว ผ้าพื้น ผ้าขาวม้า ไหม ด้าย ผ้าเช็ดปากด้าย ผ้าห่อด้าย สิ่งของเครื่องใช้ เครื่องถม เครื่องทอง เครื่องเงิน เครื่องทองเหลืองเปนต้น เครื่องจักสานเสื่อต่าง ๆ รูปพรรณ สานด้วยลาน ด้วยเตย ด้วยหวาย ด้วยคล้า มีกระบุงนครเปนต้น สิ่งของเครื่องใช้ในท้องตลาดซึ่งมาจากเมืองอื่นแลต่างประเทศมีตามธรรมเนียมเหมือนเมืองอื่น ๆ ของปลาดที่คนนิยมต้องการที่เมืองนคร มีของเก่า ๆ โบราณหลายอย่าง มี

---

(๑) ลำดับวงศสกุลณนครตามที่พิมพ์นี้เคลื่อนคลาด ที่สำคัญนั้นคือ เจ้าพระยานคร พัฒน์ ที่เปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เปนบุตรเขย มิใช่บุตรตัวเจ้านคร บัญชีนี้เห็นจะจดตามผู้ใดผู้หนึ่งที่เมืองนครในเวลานั้นกราบทูลตามความเข้าใจของตน

พระพุทธรูปอย่างเก่า แลเงินนะโมเปนต้น แลเครื่องสดคาวเปนผลไม้ เครื่องยา ของแห้งต่าง ๆ

จำนวนราคาสินค้าออกจากเมืองนคร เขาเกวียนละ ๔ ตำลึง ถึง ๕ ตำลึง ออกมาก ดีบุกออกปีหนึ่งหลายร้อยหาบ ของอื่น ๆ ออกตามธรรมเนียม ราคาสิ่งของที่ขายในตลาด ผ้านุ่งผ้าห่มผ้ายกไหม ผ้ายกทองไม่มีขายในตลาด เปนของทอฉะเพาะผู้สั่งจะซื้อ แลเปนของทำในบ้านผู้ว่าราชการเมือง กรมการ ผู้หลักผู้ใหญ่เปนต้น ผ้าม่วงราคาผืนละ ๕—๖ เหรียญ ผ้าริ้ว ผ้าตา ผ้าพื้น ผืนละ ๖ ก้อน หรือ ๒ ตำไป หรือ ๖ สลึง ผ้าขาวม้าไหมผืนละ ๗ เหรียญ ผ้าขาวม้าด้ายกุลีละ ๘ บาท ถึง ๑๐ บาท ผ้าเช็ดปากผ้าขาวกุลีละ ๔ บาทถึง ๕ บาท ผ้าโสร่งไหม ผืนละ ๔—๕—๖ เหรียญ ผ้าโสร่งด้ายผืนละ ๑ บาท เครื่องทอง เครื่องถม ไม่ใคร่มีขายในตลาด เปนของทำจำเพาะผู้สั่งผู้ซื้อ แลผู้ว่าราชการเมือง กรมการเรียกช่างมาทำเอาเอง ช่างทองในเมืองนครที่มีฝีมือทำเครื่องถม เครื่องทองดี ๆ เปนอันมาก เครื่องเงินมีที่ตลาดบ้าง เปนต้นว่าสมุก ตลับ โตะ พาน ขายประมาณหนักถึง ๒ หนัก เครื่องทองเหลืองมีชุม เปนสมุก เปนตลับ กะบะ กาน้ำเปนต้น เครื่องสานกระบุงนครมีหลายชนิด ราคาตั้งแต่ ๖ สลึงถึง ๒ บาท ภาษีอากรมีตามธรรมเนียม แลในแขวงเมืองนครนี้มีเหมืองดีบุก ๔ แห่ง ทำดีบุกได้ถึงปีละ ๔๐๐๐ หาบ เรือค้าขายคอเวอนเมนต์ไม่มี เรือที่ค้าขายเปนเรือแขก เรือจีน เรือปักษ์ใต้ มีเดือนหนึ่งประมาณ ๑๐—๒๐ ลำ เรือที่ราษฎรค้าขายอยู่

เปนเรือฉลอม เรือราวกระแชง เรือสำปั้นนี่เล็กใหญ่หลายอย่าง เรือสำหรับราชการ เปนเรือเก่งพายอยู่ ๖ ลำ เปนเก่งพั้งบ้าง เก่ง อย่างเรือแหวดอย่างใหม่บ้าง แต่ตัวเก่งกับเรือไม่ลงที่ เก่งเล็กหลวมเรือ แทบทุกลำ เปนของจับพลัดใส่เรือสำปั้นบ้าง เรือสำปั้นนี่ราวกระแชง ยาว ๆ บ้าง แลมีเรือกญญาเอากระแชงทำหลังคา พายแจวบ้าง มี หลายลำ ในเมืองนครมีช้างเปนของหลวงสำหรับเมืองอยู่ประมาณ ๑๐๐ เศษ เปนช้างพลายงาม ๆ ก็มีมาก มีกูบสี่หน้าหลังหนึ่ง กูบปะทุนดำ แลสัปคับโถงเปนอันมาก แลมีรถ ๔ ล้อม้าคู่ แลรถสี่ล้อม้าเดี่ยว รถด๊อกก๊าดประมาณ ๑๐ หลัง มีม้าขี่บ้างแต่ไม่ค่อยดี โคกระบือมีน้อย

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองนครนี้ ใช้เงินบาทอัฐก็ได้ ใช้เงินเหรียญแมกสิกัน ใช้เงินรูเบี้ยซึ่งชาวเมืองเรียกว่ายำไปก็ได้ แลมีเบี้ยตะกั่วใช้สำหรับเมือง รูปกลม มีรูกลาง เปนเหลี่ยมสองอย่าง อย่างหนึ่งกลมสองนิ้ว รูกลางกว้างกระเบียดใหญ่ มีอักษรจีนสี่หน้าทั้งสองข้าง ข้างหนึ่งมีอักษรจีนตรากดอีกสองตัว อย่างนี้ใช้กันสิบอันเปนก้อน สามอันเปนยำไป หกก้อนครึ่งเปนเหรียญแมกสิกัน อย่างหนึ่งกว้างกลมนิ้วกึ่งกับกระเบียดน้อย รูกว้างกระเบียดใหญ่ หน้าหนึ่งมีอักษรจีน ๔ ตัว แลอักษรีเปนตรากด ๓ ตัว หน้าหนึ่งเปนอักษรแขกอีก ๒ ตัว ใช้กันสองอันเปนเบี้ยอันใหญ่หนึ่ง ยี่สิบอันเปนก้อน

อาหาร

เข้าปลาหมูเป็ดไก่ผักบ่าผักสด ผลไม้ ทุเรียน มังคุด ลางสาด เงาะ ส้มโอ ส้มส้า ส้มแก้ว จำปาดะ ขนุน มะปราง มะปริง ลูกกระ สตี๋อ สตอ พะเน็ยง มะผ่อ ผลไม้มีแทบทุกอย่าง

ความ

ในเมืองนครนี้มีอยู่ตามธรรมเนียม เสมอเหมือนแต่ก่อน กรมการว่าความนครบาล ปล้นกันบ้าง มีค้างศาลอยู่ประมาณ ๒๐ เรื่อง ๓๐ เรื่อง ที่ตรางนั้นเห็นมีคนโทษใส่ขื่อ ใส่โตงกอยู่เปนอันมาก โจรผู้ร้ายที่แขวงเมืองนครมีอยู่เนืองๆ

การร้อนเย็น

ราษฎรถือกันว่ามีความสุขปรกติอยู่ ถ้าแต่จะสังเกตด้วยตาก็แลเห็นได้ว่า ราษฎรมีความจนมาก เปนที่น่าสงสาร ถ้าจะต้องถูกกะเกณฑ์สิ่งใดมากๆ ก็น่าที่จะเหลือกำลัง ในเมืองนครนี้เปนที่น่าสงสาร ทั้งภูมิฐานบ้านเมือง แลผู้ว่าราชการเมือง กรมการแลกำลังราษฎรที่จะให้เกิดความเจริญขึ้นได้นั้น

อนึ่งในบี้นี้โคกระบือเปนอันตราย เพราะเกิดโรคอย่างเมื่องสงขลา ล้มตายเปนอย่างมากที่สุด ในคำฦาว่าในบี้นี้ราษฎรที่มีฝูงโคกระบือ ถึงตั้ง ๑๐๐ เมื่อโรคลงจับฝูงใดก็ล้มตายเหลืออยู่แต่ ๑ ตัว ๒ ตัวเท่านั้น โรคนี้มักจะเกิดชุกชุมทั่วไปไม่ใคร่เว้นหมู่บ้าน บี้นี้ราษฎรถึงแก่ทำนา ด้วยพร้าด้วยมีดโดยมาก

เมืองไชยา

ไชยภูมิ์ที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอที่ปากอ่าวเมืองไชยาด้านตวันออก น้ำลึก ๕ วา ห่างฝั่งประมาณ ๖๐ เส้น ตรงปากคลองไชยาไม่แลเห็น ๆ แต่แนวไม้เปนพุ่ม พอสังเกตไปได้ หาดทรายแลเขาไกลฝั่งเปนอันมาก ข้างทิศใต้มีหาดทรายเปนโขดใหญ่ยาว ปลายโขดเข้ามาทางฝั่งทิศตวันตก ปากคลองไชยามีไม้บัก หัวหาดยอดเปนโครงทำนองทุ่น เปนเครื่องหมายหัวหาด ต้นร่องทางเข้าที่เรือจอดในดอนซึ่งชาวเมืองเรียกว่ากะเซ็ดนั้น หาดกะเซ็ดที่พ้นน้ำ แลเห็นเปนหาดทรายประมาณ ๖๐ เส้น เปนหาดดอนใต้น้ำขึ้นไปประมาณ ๑๒๐ เส้นเศษ ถึงร่องเกาะปราบ ปากน้ำกาญจนดิฐ แลเห็นเกาะปราบ ปากน้ำเมืองกาญจนดิฐ แลเห็นเกาะปราบอยู่ไกล ๆ แลเห็นเขาฝั่งเมืองกาญจนดิฐซับซ้อนกันอยู่แต่ไกลเปนอันมาก ข้างทิศเหนือแลเห็นแหลมซุยหรือแหลมทรายเปนแนวไม้ยื่นออกไป ข้างทิศตวันออกเฉียงเหนือของปากคลองไชยา พ้นแหลมออกมาแลเห็นเปนทเลกว้างไป แต่ทิศเหนือนั้นเปนกะเซ็ดเปนโขดทรายดอนขึ้นออกไปประมาณ ๑๒๐ เส้น เวลาน้ำลงขอด โขดนั้นจึงผุดขึ้นแลเห็นได้ ที่เรือจอดนั้นเปนที่น้ำลึกพ้นดอนกะเซ็ดเข้ามา ที่ร่องข้ามกะเซ็ดเข้ามาทางทิศตวันออกตรงไปจนพ้นกะเซ็ด ตัวร่องกว้างบ้างแคบบ้าง อย่างกว้างประมาณ

๕—๖ เส้น อย่างแคบประมาณ ๒—๓ เส้น มีไม้ปักเปนที่สังเกตร่อง ข้างละ ๑๒ ต้น แต่เสาเปนอันตรายเสียบ้าง ที่ปากร่องนั้นมีโป๊ะ ๆ หนึ่ง เปนที่สังเกตปากร่อง โป๊ะต้องอยู่ข้างเหนือ ในร่องนั้นที่ดอนที่สุด ที่ปากร่องน้ำลงที่สุดประมาณ ๗ ศอก แล้วลึกเข้ามา ๑๐ ศอกบ้าง ๓ วาบ้าง จนถึงน้ำ ๔ วา ๕ วา ในที่เรือจอดนี้

ร่องกะเซ็ดนี้แต่ก่อนมาไม่มีผู้ใดทราบว่ามีร่องข้ามกะเซ็ดเข้ามาจอดเรือข้างในกะเซ็ดได้ เรือใหญ่ ๆ ที่เปนเรือราชการ เรือค้าขายจะมาเมืองไชยา ต้องจอดนอกกะเซ็ดพ้นแหลมทรายไปไกลมาก เพราะคิดว่าไม่มีร่องเข้า ด้วยพระยาไชยาแต่ก่อนปกปิดร่องไว้ ต่อมาเมื่อพระยาไชยา (ขำ) คนนี้มาว่าราชการ จึงได้คิดปักเสาแลนำเรือกลไฟแลเรือราชการที่ใหญ่ ๆ ข้ามกะเซ็ดเข้ามาจอดข้างในได้เปนที่สดวก ถึงในแผนที่ก็หามีร่องไม่ เปนความชอบของพระยาไชยา (ขำ) คนนี้ได้อย่างหนึ่ง

ที่ปากคลองไชยานั้น มีหาดทรายเปนโขด แลมีแหลมเปนหาดทรายข้างทิศตวันออก มีศาลาที่แหลมนั้นหลังหนึ่ง ๓ ห้องเฉลียงรอบหลังคามุงกระเบื้อง เปนชายคาหลบอย่างแบบศาลามอญ เปนของพระครูกาแก้วองค์เก่าสร้าง ที่ปากคลองไชยานั้น เลี้ยวเข้าไปทางทิศเหนือเรียกว่าคลองพุมเรียง ปากคลองกว้าง ๒ เส้น มีต้นตาตุ่มต้นกงกางสองฟากน้ำ เข้าไปประมาณ ๕ เส้นมีคลองแยกเข้าไปเมือง

เลี้ยวไปทิศตวันตก ตัวคลองพุมเรียงนั้นตรงไปออกทเลที่เขากะส่ง คลองที่เลี้ยวเข้าไปเมืองนั้น ปากคลองกว้างประมาณ ๑๕ วา มีด่านที่นั้นเปนกระโจมแลเรือนชาวด่าน ที่ตรงด่านออกมามีไม้ปักเปนรั้วกั้นตลอดคลอง มีร่องเรือเข้าออกอยู่ข้างแง้มด่านออกมาฝั่งเหนือประมาณ ๖ วา แต่ปากคลองแยกเข้าไปถึงเมือง ท่าบ้านเจ้าเมืองประมาณ ๑๐ เส้น ลำคลองนั้นเลยไปเปนดอน มีลำคลองต่อไปประมาณ ๖๐ เส้น

ที่ท่าบ้านพระยาไชยานั้น มีบันไดไม้เหนือตะพานขึ้นไปมีโรงจากโรง ๑ ยาวประมาณ ๑๐ วา กว้าง ๔ วา มีเฉลียงรอบเปนโรงโกเดานที่เก็บสินค้าสำหรับบันทุก มีถนนขึ้นไปทางทิศใต้ แล้วเลี้ยวขึ้นไปทางตวันตกทางประมาณ ๒ เส้นเศษ ที่บ้านพระยาไชยานั้น มีรั้วกำแพงบ้านทำด้วยไม้กระดาน ยาวประมาณ ๑๕ วา ประตูบ้านมีหลังคามุงจากอย่างบันหยา มีกระดาษอักษรจีนบีดหลังประตู หลังคาประตูบ้านยาวประมาณ ๔ วา กว้าง ๑๐ ศอก ที่ตัวบ้านนั้นเปนเรือนไทย ยกพื้นชั้นเดียวสูงประมาณ ๓ ศอก ๓ หลัง ข้างนอกซ้ายขวาข้างละหลัง มีหลังขวางข้างในหลังหนึ่ง มีชลาพื้นกระดาน ข้างหน้ามีลูกกรง มีประตูนอกชาน ตัวเรือนหลังละ ๕ ห้อง ขื่อ ๙ ศอก หลังคามุงจากฝากระดาน เปนรูปเรือนไทยยังไม่มีห้องนั่ง ตัวบ้านหันหน้าไปข้างทิศเหนือ ข้างนอกรั้วบ้านตรงหน้าบ้านมีสนามหญ้ายาวตลอดรั้วบ้าน กว้างประมาณ ๑๐ วา มีเรือนยกพื้นสูงประมาณ ๑ ศอก เปนเรือนยาว ๕ ห้อง ๆ ละ ๘ ศอก ขื่อ ๔ วา

๒ ศอก มีฝา ๓ ด้าน มีห้องข้าง ๆ ๒ ห้อง เฉลี่ยง ๘ ศอก ยกพื้นรอบ หลังคามุงจากเปนบั้นหยา หันหน้าไปทิศใต้ตรงบ้าน มีลูกกรงเหล็กเฉลี่ยง ด้านหน้าด้านหลัง แล้วมีเรือนอีก ๒ หลัง ปลูกขวางเรือนหลังใหญ่นั้น ติดกับเฉลี่ยง เปนเรือน ๓ ห้อง ขื่อ ๖ ศอกเศษ มีฝาแลกั้นห้อง ข้างด้านเหนือ ๒ ห้อง เหมือนกันทั้งสองหลัง เฉลี่ยงเรือนใหญ่ชักติด เรือน ๒ ข้าง เรือนหมู่นี้ พระยาไชยาเรียกว่าสเตชัน เปนของสำหรับ รับคนที่จะไปมาอาศัย แลเปนหอนั่งด้วย เรือนหมู่นี้ปลูกที่เลนลุ่ม ริมลานหน้าบ้านที่เปนสนามหญ้าต่อไปข้างหลังเรือนทิศเหนือนั้น เปนป่าจาก ไปตลอดริมคลอง ที่หน้าเรือนทิศใต้ริมเฉลี่ยงนั้น มีต้นไม้ปลูกเปนหย่อม แลมีกระถางต้นไม้โครตนเปนอันมาก ที่ตรงหน้าเรือนผ่านสนามหญ้า เข้าไปถึงประตูบ้านที่อยู่ ที่ไม้กระดานทอดเปนตะพานทางเดิน ๒ ข้าง มีต้นมะลิเปนพุ่มปลูกกระถาง ก่อเปนระยะ ๒ ข้างทางไปเปนคู่ ห่าง ประมาณ ๓ วาจนถึงประตูบ้าน ที่เรือนสเตชันนั้น ตกแต่งผนังเปน เครื่องเจ็ก เก้าอี้ เครื่องใช้ เครื่องฝรั่ง ดูเปนที่คนพักสบาย ข้างรั้วบ้าน ทิศตวันตก มีเรือนจากหลังคาบั้นหยายกพื้นหลัง ๑ กว้างประมาณ ๖ วา ยาวประมาณ ๘ วา มีรั้วข้างหน้า เปนศาลากลางที่ชำระความ ข้าง ทิศเหนือไกลรั้วบ้านไปประมาณ ๑๕ วา มีโรง ๒ หลังยาวประมาณ ๑๕ วา ขื่อ ๓ วา เปนโรงงานสำหรับทำการต่าง ๆ แลมีบ้านเรือนโรงบ่าวไพร่ แลราษฎรอยู่ตามรอบบ้านหลายหลัง มีต้นหมากต้นมะพร้าว แลมีต้นไม้

แน่นหนาตลอดไป แล้วมีถนนตรงไปจากสนามหญ้าทางตวันตก เปน
ถนนพระยาไชยาคนนี้ได้ทำตัดใหม่ไว้กว้างประมาณ ๘ ศอก ตรงไป
หน่อยหนึ่งมีวัด ๆ หนึ่ง มีโบสถ์ก่ออิฐมุงกระเบื้อง ช่อฟ้าใบระกากว้าง
ประมาณ ๔ วา ยาว ๖ วา ข้างในมีพระประธาน หน้าตักกว้าง ๔ ศอก
หันหน้าโบสถ์ไปด้านตวันออก มีกำแพงแก้วแลพัทธเสมาล้อมรอบโบสถ์
เสมาไชยหน้าโบสถ์นั้น มีพาไลมุงกระเบื้องออกมาจากหน้าโบสถ์ ตัวเสมา
อยู่ในร่ม ข้างหลังโบสถ์เปนกุฏิพระต่อไป รั้ววัดเปนไม้บั๊กห่างๆเปนขอบสูง
ประมาณ๔ศอก ประตูเปนคอกแลล้อมประตูก่ออิฐ วัดนี้ชื่อวัดสมุหนิมิตร
เปนของสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ปฏิสังขรณ์ ตรงวัดข้ามถนนทิศเหนือ
มีพระเจดีย์ มีฐานก่อสูงประมาณ ๕ ศอก สูงทั้งพระเจดีย์ด้วยประมาณ
๕ วา มีศาลาคดเล็ก ๆ ๔ มุม มีกำแพงแก้วชักติดกันรอบ พระเจดีย์
องค์นี้เปนของพระครูกาแก้วองค์เก่าสร้าง ต่อถนนไปอีกมีตะพาน
ข้ามคูไป ถนนเลี้ยวไปข้างทิศเหนือ ข้างฟากถนนข้างตวันตกมีลานกว้าง
มีโรง ๆ หนึ่งกว้างประมาณ ๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา มีอิฐเต็มในนั้น
เปนของเจ้าพระยาสุรวงศ์จะให้สร้างเกาวเมนต์เฮาส์ แลมีโรงอีกโรงหนึ่ง
ยาวประมาณ ๘ วา กว้าง ๔ วา เปนโรงเบิกมาดทำเรือ ต่อถนนไป
มีบ้านมีเรือนโรงกรมการแลราษฎรตลอดไปทั้งสองฟากถนน ที่เปนหมาก
เปนมะพร้าวบ้าง ที่โรงเรือนมีหน้าถังขายของเปนเครื่องชำ ผ้านุ่งผ้าห่ม
แลเครื่องใช้สอยบ้าง เปนสินค้าบ้าง มีรายไปเปนแห่ง ๆ ทางประมาณ

๗ เส้น ๘ เส้น มีวัด ๆ หนึ่งข้างฟากถนนทิศเหนือ ชื่อว่าวัดโพธาราม มีรั้วไม้เปนเขื่อน แลมีโบสถ์ผนังปูนชำรุดมุงหลังคาจาก กว้างประมาณ ๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา หน้าโบสถ์หันไปทิศตวันออก มีหมู่กุฏิพระอยู่ข้างมุมหลังโบสถ์ทิศตวันตกเฉียงเหนือ ในโบสถ์นั้นมีพระประธานหน้าตัก ๓ ศอก นั่งอยู่บนฐานปูนเตี้ยแต่กว้าง มีพระพุทธรูปใหญ่น้อยตั้งอยู่เปนอันมาก มีพระหล่ออย่างเก่า ๆ แลชำรุดมาก แลมียานุมาศอย่างเก่า ๆ อยู่ ๒ อัน สลักบีดทองล่องชาด มีคานหามสำหรับหามด้วย ชำรุดสลักหักพัง ได้สอบถามพระครูกาแก้วก็ไม่ได้ความว่ามาแต่ไหน ทราบว่าเปนของเก่าตั้งแต่พระครูกาแก้วเกิดมาก็เห็นอยู่ดังนี้ เปนของเคยใช้สำหรับแห่พระ แห่บวชนาคบ้าง เมื่อพระครกาแก้วคนนี้บวชก็ได้เคยแห่ยานุมาศอันนี้ ตัวพระครูกาแก้วนั้นบัดนี้อายุถึง ๗๐ ปีแล้ว

ต่อวัดนี้ไปก็เปนบ้านโรงเรือนราษฎรขายของสินค้ารายไปเหมือนที่ว่ามาแล้วนั้น ตั้งแต่ต้นถนนจนหมดหมู่บ้าน ทางประมาณ ๔๐ เส้น เปนลานหญ้าแลต้นไม้ป่า มีศาลามุงจากอยู่กลางหลัง ๑ เปนที่คนเดินทางพักแล้วถนนนั้นต่อไปออกทุ่งอีก ประมาณ ๕๐ เส้น รวมถนนนี้เปนประมาณ ๙๐ เส้น

จำนวนคนแลหมู่บ้าน

หมู่บ้านโรงเรือนราษฎรที่เปนหย่อมเปนหมู่ ในจังหวัดบ้านผู้ว่าราชการประมาณ ๒๐๐ หลัง จำนวนคนประมาณ ๑๐๐๐ เศษ จำนวนบ้าน

โรงเรือนซึ่งตั้งอยู่สองข้างถนน เปนที่ซับซ้อนตลอดไปเปนประมาณ ๕๐๐
หลัง คนประมาณ ๒๐๐๐ คน บ้านโรงเรือนที่ตั้งอยู่นอกเมืองไปเปน
หย่อมเปนหมู่ตามสวนป่า รวมบ้านโรงเรือนตลอดเขตร์เมืองไชยา
ประมาณ ๙๐๐๐ หลัง เปนคนประมาณ ๕๐๐๐๐ ถ้าจะแบ่งคนเปน
ชาติจะเปนไทยสัก ๓๐๐๐๐ จะเปนจีน ๓๐๐ เศษ จะเปนแขกสัก ๑๗๐๐ คน
คนไทยเปนส่วยทองส่วยดีบุกส่วยรังนกบ้าง ที่ส่วยทองส่วยดีบุกเก็บเงิน
ปี ๑ คนละ ๗ บาท ส่วยรังนกนั้นเกณฑ์ไปเผ้ารังนกที่เขาโคตาหลำ
เกาะอ่างทอง จีนเปนจีนผูกปี ๓ ปี ๕ บาท แขกไม่มีส่วยเปนแต่
สำหรับเกณฑ์ราชการ เปนแขกพืชพรรณ์สำหรับบ้านเมืองมาแต่ครั้ง
เจ้าเมืองเปนแขก แขกเหล่านี้พูดแขกไม่เปน เกือบจะไม่เปนแขก
เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองมีตำแหน่งชื่อว่า พระยาวิชิตภักดี ชื่อตัวชื่อขำ
มีผู้ช่วยคนหนึ่ง เปนที่หลวงราชานุกิจ ชื่อตัวชื่อกลิ่น เปนน้องพระยา
ไชยาคนนี้ แต่ปลัดยกรบัตรเปนคนในเมืองนี้ ยังไม่ได้รับสัญญาบัตร
เปนแต่ว่าที่ไปก่อน แลกรมการผู้น้อยอีกหลายคน ตัวพระยาไชยาคนนี้
กิริยาท่าทางน้ำใจค่อยไปทางศิวิไลย แลเปนคนรู้จักการค้าขายมาก
เพราะได้ภรรยาบุตรจีน ที่จะชักนำให้น้ำใจเปนมอร์แชนต์ได้ ผู้ช่วย
นั้นเปนคนหนุ่ม ได้เปนคนนำเรือเข้าร่องกะเซ็ด ปลัดยกรบัตรนั้นเปน
คนไม่สู้ตื่นไม่สู้บ้า ราษฎรในเมืองไชยานี้ ในเมืองไม่สู้หนาแน่นมีคน
เดินถนนห่าง ๆ

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำนา ทำสวน ทำปลา ตัดมาดเรือตัดไม้ทำกระดาน หาซื้อขายสินค้าของ ทอผ้า เลี้ยงหมู พวกจีนทำสวนทำปลาตั้งค้าขายรับสินค้าส่งออกทำภาษี พวกแขกหากินเหมือนไทยยกไว้เสียแต่เลี้ยงหมู สินค้าใหญ่ที่ออกจากเมืองไชยา มาดเรือ กระดาน ไม้เคี่ยม ไต้ หวาย กระแชง เข้า เขาหนังโคกระบือ สุกร ผ้าพัน ในท้องตลาดก็ขายของต่าง ๆ ที่ว่ามาแล้ว ที่เปนผ้านุ่งผ้าห่มผ้าพันผ้าตาผ้ารัวเดผ้าขาวม้า สิ่งของเครื่องใช้สอยต่าง ๆ มีบ้าง ร้านชำเปนของมาแต่เมืองอื่น ๆ แลเมืองต่างประเทศ จำนวนราคาสิ่งของสินค้าออกจากเมืองไชยา มาดหมูกุแลใหญ่น้อย ปีหนึ่งรวม ๓๐๐ หรือ ๔๐๐ ตั้งแต่ ๗ ศอกถึง ๔ วา ๒ ศอก ราคาตั้งแต่ถึงตำลึงไปถึง ๕ ตำลึง ด้ายไหมกระแชง เตยปีหนึ่งซื้อออกประมาณ ๓๐๐๐ บาท สุกรบันทุกไปสิงคโปร์ประมาณปีละ ๓๐๐ หาบ ราคาหาบละ ๑๑ บาท กระดานไม้เคี่ยมประมาณ ๒๐๐๐ หรือ ๓๐๐๐ ตั้งแต่ ๕ วา ราคาแผ่นละ ๕ สลึง ผ้ายก ผ้าไหม ผ้าพัน ผ้าอาบ ผ้าขาวม้า ประมาณปีละ ๒๐๐๐ บาท เข้าราคาเกวียนละ ๕ ตำลึง เขาหนังหาบละ ๓ ตำลึง ราคาสิ่งของที่ขายในตลาด ผ้านุ่งผ้าห่มผ้ายกทองผ้ายกไหม ผ้าม่วงไม่มี เปนของทำจำเพาะผู้สั่งผู้ต้องการ แลของทำที่บ้านผู้ว่าราชการแลผู้ใหญ่ ผ้าด้ายแกมไหมราคาผืนละ ๓ บาท ๒ สลึง ผ้าพันราคาอย่างดี ผืนละ ๖ สลึงหรือ ๗ สลึง ผ้าพันอย่างเลวกุดีละ ๑๘ บาท ๒๐ บาท ๒๔ บาท ผ้าขาวม้าอย่างกว้างกุดีละ ๒๐ บาท

ผ้าขาวม้าอย่างแคบกุลีละ ๑๐ บาท ภาษีอากรตามธรรมเนียม เรือคอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่ง เปนเรือแต่ก่อนก็เสียใช้ไม่ได้ ในปีหนึ่งเรือค้าขายเปนเรือแซกจีนบักษ์ใต้ปีหนึ่งประมาณ ๔ ลำ ๕ ลำ ที่เปนเรือฉลอมมีเสาใบ บันทุกมาดเรือเข้าไปกรุงเทพ ฯ ปีหนึ่งประมาณ ๕ ลำ ๖ ลำ เรือเล็ก ๆ ที่ราษฎรใช้สอยแลจับปลาต่าง ๆ เรือสำปั้นนี บ้าง เรือราวกระแชงบ้าง เปนเรือแจวเล็ก ๆ ผู้ว่าราชการมีเรือค้าขายอยู่ลำหนึ่ง เปนเรือทำนองจีน เสาใบเปนจีนเปนเรือเท้ง จุสินค้า ๒๕๐๐ หาบ ได้เคยค้าขายที่เมืองสิงคโปร์ ปีหนึ่ง ๓ เที่ยว ๔ เที่ยว มีกำไรมาก ยังต่ออีกลำหนึ่งยังไม่แล้ว เรือเล็กที่ใช้สอยเปนเรือเก๋งสำปั้นนี ๘ แจว ๖ แจว ๘ แจวบ้าง มีประทุนบ้างผูกราวกระแชงบ้าง เปนเรือญวนใหญ่บ้าง พระยาไชยามีเรือโบต ๖ กรรเชียงอีกลำหนึ่ง แลมีแคร่ ๑ เกี้ยวจีนโถง ๑ เก้าอี้หาม ๑ ช้างสำหรับเมืองนั้นมีน้อยประมาณ ๒๐ ตัว แต่เปนของพระยาไชยาซื้อบ้าง ออกไปจับเอาเองบ้าง มีกูบมีสัปคับอยู่บ้าง

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองไชยานี้ ใช้เงินบาทอัฐเปนพื้น ถ้าจะใช้เงินเหรียญแมกสิกันก็ได้ เงินยำไปก็ได้ เบี้ยตะกั่วเมืองไชยาไม่มี ใช้อัฐกรุงเทพ ฯ

อาหาร

เข้าปลาหมูเป็ดไก่ ผักสดผักป่า ผลไม้ทุเรียน ตางสาด มะม่วง ละมุดใหญ่ มะปริง สะท้อน สัปรด ขนุน หมาก มะพร้าว

ความ

ถ้อยความในเมืองไชยานี้มีตามธรรมเนียม มักมีผู้ร้ายมาแต่เมืองอื่น มีบ้านดอนเปนต้น เพราะเมืองไชยากับเมืองบ้านดอนมักมีผู้ร้ายเดินไปมาถึงกัน ถ้าเกิดผู้ร้ายขึ้นเมืองไชยาก็มักโทษเอาว่าผู้ร้ายมาจากเมืองกาญจนดิฐ ถ้าผู้ร้ายเกิดขึ้นในเมืองกาญจนดิฐ มักโทษว่าผู้ร้ายมาจากเมืองไชยา เปนดังนี้อยู่เนือง ๆ พระยาไชยาจับผู้ร้ายที่มาแต่เมืองอื่นได้ไว้หลายสิบคนแล้ว ได้ใช้ถากถางถนนบำรุงบ้านเมืองอยู่เสมอ

ความร้อนเย็น

ราษฎรมีความสุขสบาย โคกระบือไม่เปนอันตราย ไม่มีโรคอย่างที่ว่ามาแล้ว เพราะโรคนั้นไม่มีมาถึงเมืองนี้ ในบ้านการค้าขายบริบูรณ์อยู่

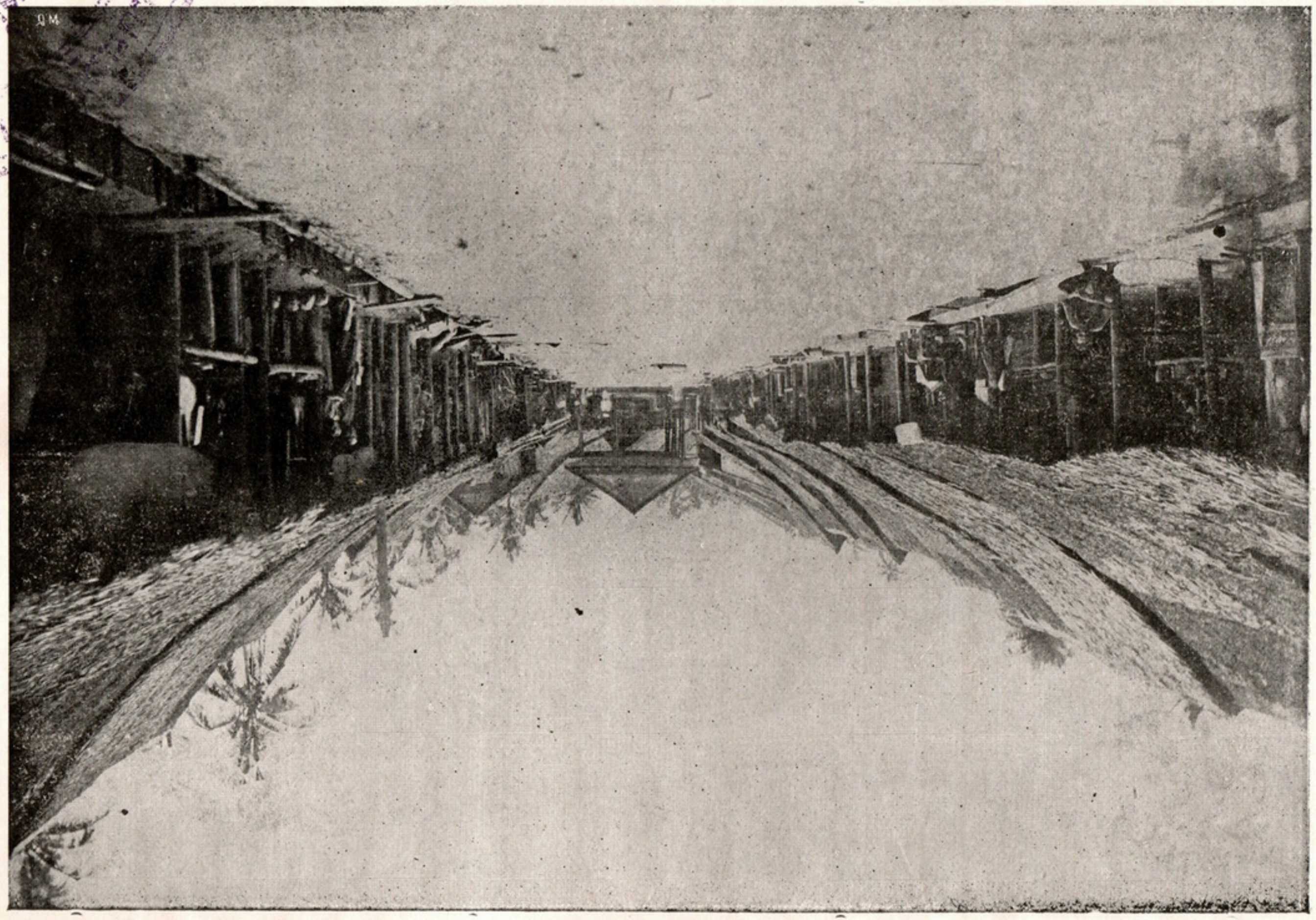

เมืองกาญจนดิฐี

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑล ทอดสมอปากอ่าวเมืองไชยาด้านตวันออก น้ำลึก ๕ วา ห่างฝั่งประมาณ ๖๐ เส้นเศษ ไม่แลเห็นปากคลองบ้านดอน คือ เมืองกาญจนดิฐี เห็นแต่เกาะปราบที่เปนอ่าวจะเข้าคลอง ข้างทิศตวันออกเฉียงใต้ แลเห็นเขาฝั่งเมืองกาญจนดิฐีซับซ้อนเปนอันมาก ปากคลองอยู่อีกแห่งหนึ่งอยู่ข้างทิศใต้ แลเห็นแนวไม้แลเขาฝั่งไกลลิบ ที่คลองนี้เรียกว่าคลองพันคูหา เปนคลองเขตรแดนเมืองไชยากับเมืองกาญจนดิฐี ข้างแม้มคลองฝั่งตวันตกเปนเขตรแดนเมืองไชยา ข้างแม้มตวันออกเปนเขตร์แดนเมืองกาญจนดิฐี เปนทางไปเมืองกาญจนดิฐีได้ ใกล้กว่า จอดเรือที่เกาะปราบปากอ่าวกาญจนดิฐีนั้น คิดระยะตั้งแต่เรือจอดที่กะเซ็ดไชยามาถึงปากคลองพันคูหา ประมาณ ๑๕๐ เส้น ที่ปากคลองนั้นเปนชายเลนยาวออกมาทั้งสองข้าง พ้นชายไม้ประมาณ ๒๐ เส้น ปากคลองกว้างประมาณ ๓ เส้น แล้วเปนชายไม้ลำภูจากสองข้างทางเข้ามาประมาณ ๒๐ เส้น ถึงคลองแยกทางหนึ่งทิศตวันออกที่จะไปกาญจนดิฐีเรียกว่าคลองบางชาแก้วปากคลองกว้างประมาณ ๑ เส้น ตัวคลองพันคูหานั้น เลยไปข้างทิศใต้ไปท่าข้าม ในคลองแยกบางชาแก้วนั้นเข้ามาอีกหน่อยหนึ่ง ข้างฝั่งใต้มีคลองแยกไปออกทะเลอีกคลองหนึ่ง เรียกว่าคลองลิว ถัดขึ้นมาข้างฝั่งเหนือ มีคลองแยกอีกทางหนึ่ง ชื่อ

คลองบางขยาก ไปออกคลองพันคูหา ถัดขึ้นมาทางฝั่งใต้มีคลองแยก
ออกทเลอีกคลองหนึ่ง เรียกว่าคลองบางขนาก ตั้งแต่นั้นมาขึ้นลำน้ำ
คลองบางชาแก้ว กว้างออกมาประมาณ ๒ เส้นเศษ ๓ เส้น น้ำจืด
สนิทมาตั้งแต่ต้นคลองชาแก้ว แลมีบ้านราษฎรตั้งอยู่ตามลำน้ำเปนหมู่
หย่อมห่าง ๆ กัน มีสวนหมากสวนมะพร้าวรายเรียงมาบ้าง แล้วมา
เปนที่เปล่า มีชายไม้ริมคลอง ข้างในเปนทุ่งบ้าง เปนไร่เข้าทุ่งบ้าง
ที่ใกล้จะถึงเมืองฝั่งตวันออกมีสวนมะพร้าวหมู่บ้าน มีศาลเจ้าใต้ต้นลำภู
๒ หลัง ข้างฝั่งตวันออกที่ปลายแหลม มีแม่น้ำแยกย้อนไปข้างทิศ
เหนือไปออกปากน้ำกาญจนดิฐที่เกาะปราบ แม่น้ำเลยขึ้นไปทางทิศใต้
ไปบรรจบท่าข้าม ที่แม่น้ำ ๓ แยกตรงนี้ กว้างประมาณ ๑๕ เส้น
ฝั่งตวันออกมีสวนมะพร้าวแลหมู่บ้านราษฎรปลูกริมน้ำ เปนโรงเรือน
จากซับซ้อนกันเปนอันมาก ยืนยาวตามลำน้ำประมาณ ๕๐ เส้นเศษ
เปนหมู่บ้านดอนเมืองกาญจนดิฐ บ้านผู้ว่าราชการนั้นตั้งอยู่เหนือน้ำ เหนือ
หมู่บ้านคนทิศใต้ เหนือบ้านผู้ว่าราชการขึ้นไปหน่อย มีเกาะกลางน้ำ
ชื่อว่าเกาะกลาง ถัดขึ้นไปมีเกาะอีกเกาะหนึ่งชื่อว่าเกาะสมอ ข้างฝั่ง
ตวันตกตรงหน้าบ้านเจ้าเมือง มีวัด ๆ หนึ่งชื่อวัดคงคานาม มีโรงอุโบสถ
หลังหนึ่ง มีพระเจดีย์หลังหนึ่งสูงประมาณ ๖ วา ๗ วา ที่บ้านผู้ว่า
ราชการมีแพแฝดหลังหนึ่งแต่งเครื่องจีน หลังแพมีตะพาน ขึ้นหลังแพ
เปนตึกเปนบ้านผู้ว่าราชการเมือง มีกำแพงรั้วไม้กระดานสูงประมาณ
๖ ศอก ยาวประมาณ ๒๐ วา ประตูปิด เพราะพระยากาญจนดิฐ(๑) เข้าไป

---

(๑) พระยากาญจนดิฐ พุ่ม บุตรเจ้าพระยานครน้อย

กรุงเทพ ฯ ข้างในบ้านนั้นมีหอนั่งแลเรือนหลังคาจาก ริมบ้านผู้ว่า
ราชการเมือง ทิศใต้มีบ้านผู้ช่วย รั้วบ้านติดกันกับบ้านพระยากาญจนดิฐ
เปนรั้วไม้ไผ่ขัดแตะ มีเรือนจากอยู่ ๓ หลัง ฝากระแชงอ่อนหลังหนึ่ง
ขื่อประมาณ ๖ ศอก เฉลียงร่วมในรั้วบ้านนั้นมีหญ้ารกเต็มไป มีถนนเล็ก
จำเพาะเดินได้คนเดียวเท่านั้น ที่ตรงหน้าบ้านมีโรงเปนศาลาริมน้ำอยู่ ๒ หลัง
คามุงจาก กว้างยาวประมาณ ๒ วา ๔ วา มีพื้นฟากไม้เหลาชะโอน
เปนที่สำหรับนั่งเล่นแลว่าความ แล้วมีถนนตกไปข้างทิศใต้ มีหนทาง
เดินไปข้างทิศใต้ แล้วมีหมู่บ้านคนข้างริมน้ำ แลมีตะพานข้ามคูน้ำเข้า
ทุ่งแห่งหนึ่ง หนทางนั้นเปนลุ่ม ๆ ดอน ๆ เปนน้ำเปนโคลนบ้างไป
ประมาณ ๑๕ เส้นถึงปากถนน ตลอดถนนกว้างประมาณ ๑๐ ศอก
มีโรงเรือนราษฎรขายของขายสินค้าทั้งสองฟาก มีเสาโคมปักตลอดทุก
หน้าโรงหน้าบ้าน เพราะเมื่อเดือนก่อนนั้นเกิดอหิวาตะกะโรค ราษฎรจุด
โคมบูชากันความไข้ ไปอีกหน่อยหนึ่งมีศาลเจ้าจีนก่อตึกมุงกระเบื้อง
แห่งหนึ่ง อยู่ข้างฟากถนนทิศตวันออก แล้วไปอีกหน่อยหนึ่งถึงตึก
กงษีซึ่งเปนโรงภาษีฝิ่น อยู่ข้างฟากถนนทิศตวันตก ตึกนั้นอยู่ริมน้ำ
ข้าง ๑ อยู่ริมถนนข้าง ๑ เปนตึก ๒ ชั้น ๕ ห้อง ขื่อ ๑๐ ศอกเฉลี่ย
รอบ เฉลี่ยด้านตวันออกโปร่งเสาลอย ตึกนี้ทำเปนทำนองจีน ถัด
ตึกกงษีไปตามถนนนั้นเปนเรือนโรงตลาดตลอดไป จนถึงโรงบ่อนเก่าเปน
โรงจากยาวประมาณ ๔—๕ วา เปนที่สุดถนนตลาดใหญ่ ถนนนี้ยาว
ประมาณ ๑๕ วา ถัดถนนใหญ่นี้ขึ้นไปข้างเหนือ มีลานทรายกว้าง

มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดพระโยก มีโรงอุโบสถโรงหนึ่งเปนโรงจากเตี้ย ๆ ฝากระดานหลังคาจาก มีพระประธานหน้าตัก ๕ ศอกนั่งอยู่กับแท่นปูน เตี้ย ๆ มีพระเล็ก ๆ บ้าง แล้วมีคอกไม้กันล้อมรอบโรงโบสถ์นั้น หมู่กุฎี ห่างโบสถ์มาข้างริมถนนเหมือนกับเรือนราษฎรตามธรรมเนียม วัดนี้เปนวัดถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ที่ปลายถนนใหญ่หน้าโรงโปเก่านั้น มีตรอกเลียวไปข้างริมน้ำทิศตวันตก ที่มุมปากตรอกที่จะเลียวแง้มใต้นั้น มีติกหมู่หนึ่งเปนโรงอากรสุรา กว้างประมาณ ๔ วายาวประมาณ ๖ วา เปนติกจีน ๓ ห้อง ๆ กลางเปนประตูเข้าสองข้าง ฝาหน้าถังหลังคามุงกระเบื้อง ที่ในตรอกนั้นข้างแง้มเหนือมีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของติดกันไป ข้างแง้มใต้มีวัดร้างวัดหนึ่ง รั้วเปนคอกไม้มีโรงอุโบสถเรียกว่าวัดร้าง ตรอกนั้นกว้างประมาณ ๔ ศอก แล้วเลียวไปข้างทิศเหนือ มีโรงเรือนราษฎรเปนตลาดเก็บของสินค้าต่าง ๆ ที่มุมตรอกจะเลียวไปมีโรงเจ้าภาษีหมู เปนโรงจากอยู่ข้างทิศตวันออก ถัดไปมีศาลเจ้ากวนอูอีกหลังหนึ่ง เปนติกหลังคามุงกระเบื้อง กว้างยาวประมาณ ๕—๖ วา ปลูกลึกเข้าไปเกือบถึงใกล้วัดพระโยก ถัดไปมีติกหลังหนึ่งเปนติกจีนปั้น ยังเปนพ่อค้าตั้งค้าขายใหญ่มาแต่เดิม ต่อไปตามตรอกมีคูน้ำเข้าทุ่ง ๒ แห่ง มีตะพานข้าม ตามตรอกนี้ยืนไปเปนทาง ๑๕ วาแล้วถึงสวนมะพร้าว ถัดอ้อมไปเข้าหลังบ้านพระปลัดได้ ที่บ้านพระปลัดนั้นมีรั้วไม้เปนง่าม เอาไม้ลำใหญ่พาด หลังบ้านเปนป่าหญ้ารก ตัวหมู่เรือนตั้งอยู่ริมน้ำ มีโรงจาก ๒ โรงแฝด มีโรงขวางติดกันกับ ๒ โรงนั้น

ทิศตวันตกอีกโรงหนึ่ง ตัวโรงหลังใต้นั้นยกพื้นสูงประมาณ ๕ ศอก ฝากระแชงเบื้อ ข้างด้านตวันออกแหวะช่องบันไดขึ้น ฝาชั้นในเอามุ้งกัน ใต้ถุนโรงนั้นโปร่ง มีภมรเชียวสุนัขเครื่องกลิ้งหลายอัน มีท่อนไม้สำหรับกลิ้งหลายท่อน โรงด้านเหนือไม่มีพื้น มีเครื่องจักรไทยเปนโปเล่สำหรับหมุนเครื่องกลิ้งทั้งปวง ที่หัวโรงด้านตวันออกนั้นมีร้านยกพื้นประมาณศอกหนึ่ง มีไม้บุ่มรูปต่าง ๆ ตั้งเรียงราย เปนโคนไม้เปนโพรงเปนตอหลายอย่าง ริมชายคาโรงที่ตรงยกพื้น มีร้านไม้เลอยด้วยบรเพ็ชร์ ที่หว่างเฉลียงโรงที่ต่อกันนั้น มีร้านยกพื้นสูงประมาณศอก ๑ อีกแห่งหนึ่ง ตั้งเตาใหญ่หลอมแร่แปรธาตุต่าง ๆ ที่ริมรั้วตรงหมู่เรือนออกไปทิศตวันออกนั้น มีร้านไม้ยกพื้นกระดาน เปน ๒ ชั้น ๆ ที่ ๑ สูงประมาณ ๓ ศอก ชั้นที่ ๒ สูงประมาณ ๑๐ ศอก กว้างประมาณ ๔ ศอก ยาวประมาณ ๘ ศอก อยู่ในเชิงพุ่มไม้ล้อมรอบรกรุงรัง สำหรับขึ้นไปตากอากาศ แล้วอ้อมไปริมตลิ่งเปนที่ลงเรือ มีไม้ปัก ๒—๓ อัน ไม่มีตะพาน

จำนวนคนแลบ้าน

ตำบลบ้านตั้งแต่ปากคลองพันคูหาฝั่งตวันออก ซึ่งเปนเขตร์แดนเมืองกาญจนดิฐ เปนระยะเข้ามาจนถึงเมืองกาญจนดิฐมีหมู่บ้านหลายแห่ง หมู่บ้านโรงเรือนราษฎรตามริมลำน้ำที่ตั้งหมู่บ้านเมืองกาญจนดิฐ ตั้งแต่บ้านพระปลัดขึ้นไปถึงบ้านผู้ว่าราชการเมืองติดกันแน่นหนา เปนหมู่

ตลาดด้วยประมาณ ๖๐๐ หลัง คนประมาณ ๒๐๐๐ คน หมู่บ้านตาม
ริมลำน้ำ แลสวนป่าที่ตั้งเปนหมู่เปนหย่อมอีก รวมหมู่บ้านโรงเรือน
ในแขวงเมืองกาญจนดิฐ ประมาณ ๗๐๐๐ หลัง คนประมาณ ๔๐๐๐๐ คน
ถ้าจะแบ่งเปนชาติจะเปนไทยสัก ๓๐๐๐๐ คนเศษ เปนจีนประมาณ ๑๐๐๐
คนเศษ แขกประมาณ ๒๐๐ คนเศษ จึงรวมเปนคนประมาณ ๔๐๐๐๐ คน
คนไทยเปนคนส่วยทอง ส่วยดีบุก ปีหนึ่งเก็บคนละ ๗ บาท จีนเปน
จีนผูกปี้ แขกเกณฑ์ราชการเปนคราว ๆ ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้อยู่เมือง
เข้าไปณกรุงเทพ ฯ อยู่แต่พระศรีสุพรรณดิฐปลัด(๑) กลับหลวงพิพิธ
สุพรรณภูมิผู้ช่วย(๒) พระปลัดนั้นอายุประมาณ ๕๐ ปีเศษ เปนคนอย่าง
เก่าเน่าเต็มที แลน่าที่จะเปนช่างอย่างเชาเล่นแร่แปรธาตุเปนต้น แล
เปนคนไม่ถูกกันกับผู้ว่าราชการเมืองด้วย หลวงพิพิธผู้ช่วยนั้น เปนบุตร
พระยากาญจนดิฐทุกวันนี้ เปนหลานเจ้าพระยานครน้อย อายุ ๓๑ ปี
หน้าตาท่าทางเปนคนบ้า แลทำนองชาวนคร พลเมืองราษฎรในท้องตลาด
เห็นแต่พวกจีนกลุ้มไปเปนอันมาก คนไทยอยู่ตามร้านแลเดินบ้างห่าง ๆ
มีพวกจีนที่เปนพ่อค้าพอมีเงินทองบ้างอยู่หลายคน คือ จีนหลงเปนหลวง
ประเทศสมบัติ จีนอะไรอีกคนหนึ่ง ที่เปนขุนสุนทรพานิช จีนบั๋นยัง จีน
ม้าจิ๋ว จีนเอ้ย จีนกุยเกี่ยง ราษฎรเห็นเปนคนบริบูรณ์แต่จีน

---

(๑) พระยาศรีสุพรรณดิษฐ (เสม) น้องพระยากาญจนดิฐ (พุ่ม)

(๒) หลวงพิพิธสุพรรณภูมิ ชื่อจำเริญ ต่อมาเลื่อนเปนพระยากาญจนดิฐบดี ผู้ว่าราชการเมืองกาญจนดิฐ

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำนาเปนใหญ่ ตัดมาด ตัดกระดาน ทำปลา ทำไต้ ทำหวาย ทำสวนบ้าง ตั้งค้าขายสินค้าขายของทอผ้า พวกจีนตั้งค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า แลค้าเรือตั้งต่อเรือ ทำเหมืองดีบุก ทำภาษี พวกแขกหากินเหมือนไทย สินค้าใหญ่ในเมืองกาญจนดิฐ เข้า เปนใหญ่ มาดเรือ กระดาน ไม้เคี่ยม ไต้ หวาย ดีบุก น้ำมันยาง เขาหนังโคกระบือ สุกร กระแชงเตย เสื่อ กระสอบ สินค้าที่ขายในตลาด ผ้านุ่ง ผ้าห่ม ผักปลา แลผลไม้เปนต้น ราคาสินค้าออก เข้าเกวียนละ ๕ ตำลึง ๖ ตำลึงบ้าง มาดเรือยาวตั้งแต่ ๗ ศอกจน ๔ วา ราคาตั้งแต่ ๒ บาทจนถึง ๔ ตำลึง ออกปีหนึ่งประมาณ ๒๔๐๐ ลำ กระดานไม้เคี่ยมยาวตั้งแต่ ๕ วา ๒ ศอก ถึง ๗ วา ราคาแผ่นหนึ่งตั้งแต่ ๑๐ สลึง ถึง ๓ บาท ๒ สลึง ออกปีหนึ่ง ๓๐๐๐—๔๐๐๐ แผ่น ไต้ หวาย น้ำมันยาง ปีหนึ่งเปนเงินประมาณ ๒๐๐ ชั่ง เขาหนังโคกระบือ ปีหนึ่งประมาณ ๒๐๐—๓๐๐ หาบ ๆ ละ ๑๒ บาท สุกรปีหนึ่งออกประมาณ ๑๐๐ หาบ ๆ ละ ๑๐ บาท ๓ ตำลึง ราคาสินค้าขายในตลาด ผ้ายกไหมราคาผืนละ ๑๐ บาท ๓ ตำลึง ผ้าพื้นอย่างดีราคาผืนละ ๖ สลึงถึง ๒ บาท ผ้าขาวม้ากุลีละ ๑๘ บาทถึง ๒๔ บาท ภาษีอากรมีตามธรรมเนียม มีเหมืองดีบุกอยู่แห่งหนึ่ง ชนไปทางปลายน้ำท่าทอง ทำดีบุกได้ปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ หาบ ถ่านศิลานั้นในเมืองกาญจนดิฐไม่มี มีอยู่ในแขวงเมืองนครนอกเขา แต่เอาลงมาทางเมืองนครไม่ได้ ต้องเอาลงมาทางเมืองกาญจนดิฐ อนึ่ง

ลำน้ำในเมืองกาญจนดิฐนี้ เปนท่าสินค้าร่วมแม่น้ำหลวงแขวงเมืองนคร
สินค้าเหนือตกลงมา เรือค้าขายเปนเรือแขกเรือจีนใหญ่มีเปนอันมาก
ปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ ลำ เรือเล็ก ๆ อีกเปนอันมาก เรือเคาเวอนเมนต์
ไม่มี ๆ เรือกลไฟผู้ว่าราชการเมืองอยู่ลำหนึ่ง ยาวประมาณ ๗ วา มีเรือ
ยอตเลว ๆ ของผู้ช่วยลำหนึ่ง เรือเล็กที่ใช้เปนเรือแจว เปนเรือไม้ขุด
เปนเรือโบตบ้าง มีช้างในพื้นเมืองประมาณ ๔๐ ช้าง เปนช้างของ
ผู้ว่าราชการเมืองบ้าง ราษฎรบ้าง

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองกาญจนดิฐ ใช้เงินบาทอัฐก็ได้ ใช้เงิน
เหรียญแมกสิกันก็ได้ เงินยำไปที่เรียกว่ารูเบียก็ใช้ได้ ในเมืองใช้เบี้ย
ดีบุกเปนเบี้ยแทนอัฐ เปนรูปกลมมีรูกลางคล้ายแปะจีน กว้างกลม
นิ้ว ๑ กับ ๓ กระเบียดใหญ่ รูกลางกว้าง ๓ กระเบียดเล็ก หน้าหนึ่งมี
อักษรไทยเปน ๔ มุม แยกอักษรเปน ๔ ทิศ อ่านว่ากาญจนดิฐ หน้าหนึ่ง
มีอักษรจีน ๔ ตัว แถมีอักษรจีนตีกดประจำอีก ๒ ตัว ใช้ ๑๐ อัน
เปนก้อน ๓ ก้อนเปนยำไป ๖ ก้อนครึ่งเปนเหรียญแมกสิกัน

อาหาร

เข้าปลาหมูเป็ดไก่ ผักสด ผักบ่า ขนุน จำปาดะ ทุเรียน ดางสำด
มังคุด เงาะ ลูกกระ มะปริง ส้มแก้ว ส้มส้า ส้มเปลือกบาง ละมุด
ใหญ่ มะม่วงแก้ว มะพร้าว หมาก

ความร้อนเย็น

ราษฎรมีความสุขสบาย แต่ว่าไม่สู้เปนปกติเพราะโคกระบือเกิด โรคล้มตายบ้าง โรคประจุบันอย่างนี้ลงเปนฝูง ๆ หมู่ ๆ ไม่ทั่วกันไป ถ้าถูกหมู่ไหนก็หมดหมู่นั้น การสินค้า ๆ ขายเรือแพเปนการเจริญอยู่ ภาษีอากรบริบูรณ์ เมื่อครึ่งเดือนก่อนมาเกิดไข้หิวาตะกะโรค ผู้คนล้มตายชุกชุม แต่ไม่มากนัก เวลานี้เรียบร้อยแล้ว

เมืองหลังสวน

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑล ทอดสมอปากอ่าวเมืองหลังหลวนทิศใต้ น้ำลึก ประมาณ ๑๐ ศอก ห่างฝั่งประมาณ ๓๐ เส้น แลเห็นมีหาดทรายต้นไม้สูง มีต้นยางเปนต้น แลมีหาดทรายเปนแหลมออกมาประมาณ ๒๐ เส้น เปนปากลำน้ำหลังสวนเข้าไปทางทิศตวันตก แลเห็นเขาใกล้น้ำหลายลูก ที่ไกลไปมีมาก นอกเรือจอดทิศใต้นั้น มีศิลาใต้น้ำหลายแห่ง ที่ปากน้ำกว้างประมาณ ๕ เส้น ข้างฝั่งเหนือมีโรงพักปากน้ำเปนหลังคาจาก แลหมู่บ้านด่าน หลังด่านมีวัด ๆ หนึ่งชื่อวัดปากน้ำ ต่อเข้าไปสองฟากแม่น้ำมีต้นไม้บนฝั่ง แลไม้ชายเพียอยเปนต้น คือลำภูจากหมากมะพร้าว แลต้นไม้อื่น ๆ ฝั่งใต้มีเขาตกน้ำแห่งหนึ่งชื่อเขาตลิ่งตั้ง เข้าไปอีกเลียวหนึ่งมีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดท่าพร้าว แลมีหมู่บ้านคนด้วย แล้วถึงบ้านบางกามีคลอง ๆ หนึ่ง กว้างประมาณ ๘ ศอก เรียกว่าคลองบางกา ข้างฝั่งเหนือมีเขาทัพมอญแลวัดท่ามะปริง แลถัดเข้าไปมีศาลเจ้า ๆ หนึ่ง หลังคามุงจากเปนศาลเจ้าเสื่อเมือง คนชาวเมืองนับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ ถัดขึ้นไปอีกสองเลียว มีเกาะกลางน้ำ บนตลิ่งฝั่งเหนือ มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดแหลมทราย ฝั่งใต้มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดดอนยางแล้วถึงบางยิโร มีบ้านราษฎรแลโรงเตาสุราแลสวนหมากมะพร้าวทุเรียน ถัดขึ้นไปถึงปากคลองบางลำภู แล้วถึงเขาเบญจา

ขึ้นไปทางฝั่งใต้ถึงวัดโตนด แล้ววัดด่านเปนที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา
แล้วมีบ้านด่านซึ่งเปนทางมาจากเมืองชุมพร ถัดขึ้นไปทางฝั่งเหนือถึง
เขาเซ ที่ตำบลนั้นเรียกว่าบ่อเงินบ่อทอง ต้นเขาลงมาถึงน้ำเปนศิลา
แดงสองชวาก ที่ตรงชวากนั้นน้ำเชี่ยว เวลาน้ำลดลึกประมาณ ๔—๕ วา
ข้างใต้น้ำเรียกว่าบ่อทอง ชวากเหนือน้ำเรียกว่าบ่อเงิน แล้วเลี้ยวขึ้นไป
เปนข้อศอก ริมน้ำข้างฝั่งเหนือน้ำวนเชี่ยว เพราะมีตะพานหินของเก่าอยู่
ใต้น้ำเรียกว่าตะพานนาง ถัดขึ้นไปเลี้ยวเปนข้อศอก อีกแห่งหนึ่งติดฝั่งใต้ชัน
น้ำวนเชี่ยวจัด ถัดขึ้นไปถึงวัดบางขันเงิน แล้วถึงคลองบางขันเงิน ถึงตะพานบ้านผู้ว่าราชการเมือง ขึ้นไปอีกครึ่งเลี้ยวข้างฝั่งเหนือ
มีบ้านเรือนเปนโรงเตาหลอมดีบุก ขึ้นไปอีกสองเลี้ยวข้างฝั่งใต้ถึงเขาเอ็น
มีถ้ำเปนชวากเข้าไป ต้องเดินเลี้ยวซ้ายเข้าไปประมาณ ๑ เส้น ในถ้ำ
นั้นเวิ้งสูงประมาณ ๔—๕ เส้น กว้างประมาณ ๕ วา ๒ ศอก ในถ้ำ
นั้นมีฐานปูนมีพระพุทธรูปหน้าตัก ๑—๒ ศอก ที่ริมเชิงเขามีเรือนอยู่ ๓ หลัง
แลมีกระท่อมเหมือนปะทุนเรือ อย่างนี้เห็นมีชุมแทบจะทุกวัด ที่จะเปน
ที่จงกรม ต่อขึ้นไปจากเขาเอ็นนี้ มีลำน้ำปลายไปถึงเขาแดนเมืองระนอง
ลำน้ำสูงขึ้นไปทุกที่เปนลำธารน้ำไหลมาจากเขา มีเขาริมน้ำแลแก่งเปน
อันมาก ระยะทางเดินไปถึงปลายน้ำประมาณ ๓ วัน

อนึ่งลำน้ำเมืองหลังสวนนี้ ตั้งแต่พ้นปากอ่าวเข้ามาแล้ว ลำน้ำ
กว้างบ้างแคบบ้าง ที่กว้างประมาณ ๒ เส้น น้ำจืดสนิท แต่เวลานี้
น้ำเหนือลงมากขุ่นเปนน้ำอาบวัว อาบกินไม่ดี เพราะเปนน้ำล้างแร่

สองฝั่งลำน้ำนั้นมีสวนเรียงรายขึ้นมาทั้งสองฟาก ตั้งแต่บางยิโรขึ้นไป มีสวนแน่นหนาทั้งสองฝั่ง เปนสวนทุเรียนหมาก มะพร้าว ตางสาดเปนต้น สวนทุเรียนหมากเปนใหญ่มีโดยมาก ลำน้ำเมืองหลังสวนนี้ดูงามด้วยต้นผลไม้ แลเห็นเขากั้นลำน้ำเปนตอน ๆ เขาที่ริมน้ำแลตกน้ำมีหลายแห่ง คิดระยะทางลำน้ำตั้งแต่ปากอ่าวขึ้นมาถึงหมู่บ้านบางยิโรทวนน้ำประมาณ ๒ โมง ตั้งแต่บางยิโรถึงบางขันเงินท่าบ้านผู้ว่าราชการเมือง ประมาณชั่วโมงครึ่ง ที่บางยิโรนั้นหมู่บ้านมาก เพราะเปนที่ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวนต่าง ๆ ตั้งบ้านเปนหมู่เมืองอยู่ที่นั้น แต่เดิมในหมู่บ้านนั้นมีตรอกสองข้างกว้างประมาณ ๓ ศอก ข้างทิศตวันตกไปประมาณเส้นเศษ มีตลาดร้านชำบ้างเล็กน้อยแล้วมีโรงกงษีเตาสุรา ตรอกข้างตวันออกยาวประมาณ ๒ เส้น มีร้านชำขายของบ้าง แล้วมีศาลเจ้าจีนศาลหนึ่งเปนโรงจาก ระหว่างกลางตรอกแลหมู่บ้านนั้นมีถนนใหญ่ แลมีท่าน้ำทางขึ้นตัดเดินบกไปบางขันเงินได้ ถนนนี้ยืนขึ้นไปทางทิศใต้ พระยาจางวาง(๑) บิดาพระหลังสวนคนนี้ เปนผู้ทำออกเงินจ้างมิได้เปนการเกณฑ์ เปนถนนกว้าง ๘ วา ยืนยาวขึ้นไป ๕๓ เส้น ถึงบ้านผู้ว่าราชการเมือง สองฟากถนนนั้นเปนสวนขึ้นไปตลอดทาง มีรั้วไม้กั้นสวนตามเจ้าของจะทำ เปนสวนผลไม้บ้าง สวนผักบ้าง เปนเรือนเปนโรงราษฎรเจ้าของสวนตั้งราย ๆ ไปเปนแห่ง ๆ จนตลอดถึงบ้านผู้ว่าราชการเมือง ทางอีกประมาณสัก ๑๐

---

(๑) คือพระยาดำรงสุจริต มหิศรภักดี (คอซูเจียง) ต้นสกุลณระนอง จางวางเมืองระนอง

เส้น มีสวนทุเรียนหนาแน่น แลมีทางเข้าไปสวนผักของพระหลังสวน ที่เปนสวนผลไม้ดอกไม้แลผักต่าง ๆ สิ่งละเล็กน้อย นอกจากสวนใหญ่ คือ สวนทุเรียนหมากเปนต้น ที่สวนนั้นผลไม้มีเปน ส้ม ทุเรียน ลางสาด ละมุด มังคุด เขาแพะ มะพร้าวหมูสิ่ เปนอย่างละเล็กน้อย เปนผักต่าง ๆ มีทุกชนิดอย่างละเล็กน้อย ไม้ดอก คือ จำปา จำปี มะลิ กะดังงาจีน ชมนาด กุหลาบ ยี่หุบ กะดังงาไทย ฝอยฝา มนทา กานพลู อย่างละต้นสองต้นปลูกชำปนกันไปไม่เปนสวนแต่ง มีโรงที่พักกลางสวนโรงหนึ่ง ที่ตัวถนนใหญ่นั้นมีโรงเรือนราษฎรตั้งอยู่ฟากถนน เปนตลาดร้านเช่าขายของผ้านุ่งผ้าห่ม เครื่องใช้สอยบ้าง ของสดของคาวบ้าง เปนโรงเก็บขายสินค้าบ้าง แต่ไม่คึกคื้นไม่สนุก เพราะเปนตลาดซึ่งตั้งใหม่คนยังไม่ติด ฟากถนนทิศตวันออกมีบ้านหลวงปลัด ยังทำไม่แล้ว มีกำแพงก่ออิฐถือปูนสูงประมาณ ๓ ศอกเศษ กว้างประมาณเส้นเศษ กลางบ้านมีเสาก่อกำแพงก่ออิฐแลรากติกกำลังทำยังไม่แล้ว ถัดไปมีโรงทำงานเก็บอิฐเก็บปูน เปนโรงใหญ่น้อยต่าง ๆ แล้วถึงกำแพงบ้านพระจรูญผู้ว่าราชการ

บ้านพระหลังสวนนี้ มีกำแพงข้างทิศตวันออกเฉียงเหนือยาวประมาณ ๔ เส้น สูงประมาณ ๖ ศอก มีประตูตรงหน้าติก กว้างประมาณ ๖ ศอก ข้างประตูมีติกชั้นเดียวพื้นระเบียงปูกระเบื้องหน้าวัว ในประธานปูพื้นกระดานยี่ ๓ วา มีเฉลียงหน้าเดียว หลังคามุงกระเบื้องสงขลา หันหน้าเข้าไปในบ้านยังไม่แล้ว ข้างตวันออกมีโรงยาวหลังคามุงจาก สำหรับทหาร

ชื่อ ๖ ศอกมีเฉลียงด้านหน้า หันหลังเข้ากำแพง หลังติกต่อกำแพงถึงมุม
ด้านเหนือทิศตวันตก กำแพงต่ำ เพราะที่ข้างนอกบ้านด้านตวันตกนั้น
พื้นดินต่ำลงไปจนถึงริมคลอง แล้วมีถนนไปลงฝั่งน้ำ มีตะพานหันลงคลอง
บางขันเงินแห่งหนึ่ง ในบ้านมีสระน้ำแลมีติกเล็กหลังหนึ่งเปนที่เก็บน้ำ
ที่ปากสระตั้งสูบสำหรับสูบน้ำขึ้นมาจากสระสูบหนึ่ง ถัดสระน้ำนั้นไป มีโรง
หลังคาจากยกพื้นเฉลียงสามด้านหันหน้าไปหาติกใหญ่ เปิดโถงเปนที่
กรมการพัก ชื่อ ๖ ศอก ขุดพื้นดินเปนบันไดลงไปออกประตูตรงหน้าติก
ถัดประตูไปถึงมุมกำแพงด้านตวันตกเฉียงใต้ มีติกหลังคาตัด ๓ ห้อง
เปนที่สำหรับไว้เครื่องเหล็กแลเครื่องกลิ้งต่าง ๆ ถัดติกโรงกลิ้งไปในสวน
ข้างบ้าน มีสวนทุเรียนแลผลไม้ต่าง ๆ เปนต้น ถัดไปมีกำแพงกั้นเปนคอก
สี่เหลี่ยมกว้างยาวประมาณ ๕ วา สูง ๒ ศอก เปนคอกเลี้ยงหมู กำแพง
ด้านตวันตกเฉียงใต้นั้น ยาวออกไปจนหลังบ้านจดกำแพงด้านตวันออก
ยาวประมาณ ๓ เส้น กำแพงด้านหลังทิศตวันออกเฉียงใต้มีสระน้ำตั้งสูบ
ตามกำแพงนั้นปลูกเลอยเปนต้น ตัวติกผู้ว่าราชการเปน ๒ ชั้นทำเปนติกฝรั่ง
หลังคามุงกระเบื้องสงขลาชื่อยาว ๕ วา ๒ ศอก ๓ ห้องมีเฉลียงรอบ เฉลียง
กว้าง ๖ ศอก มีมุข ๒ ด้าน ๆ ข้างตวันตกเฉียงเหนือด้านหนึ่ง ด้านข้าง
ตวันออกเฉียงใต้ด้านหนึ่ง มุขยาวออกมาจากเฉลียงข้างละ ๕ วา ด้านหน้า
หันหนาลงแม่น้ำ ด้านหลังมีชลาออกไปเท่ากับมุข แล้วมีชลาเล็กเปน
ตะพานเดินถึงติกครัว ในติกนั้นกั้นด้านเหนือด้านใต้ถึงเฉลียงทั้งสองข้าง
เปนห้องนอน ๒ ชั้นทั้ง ๒ ข้าง แลมีห้องเล็กมีบันไดลงชั้นล่างทั้ง ๒ ข้าง

แต่ข้างเหนือนั้นมีบันไดลงข้างนอกอีกบันไดหนึ่ง ห้องกลางเบิดตลอดยาว
ตั้งแต่มุขตวันออกถึงตวันตกเปนห้องรับแขก พื้นปูกระดานปูเสื่อ ชั้นล่าง
นั้นกั้นห้องเหมือนชั้นบน เว้นแต่มีฝาผ้ากั้นตรงมุขด้านตวันออกเปนห้อง
กินเข้า สองข้างเปนห้องนอนเหมือนกันข้างหลังเปนเฉลียงเบิดโปร่ง มีทาง
เดินใต้ดาดฟ้าไปจดติกครัว พื้นกระเบื้องหน้าวัว ด้านตวันตกมีประตูบานไม้
สลักบิดทองอย่างจีน มีกระดานป้ายอักษรคอเซ่อ ตรงเฉลียงนั้นเบิดโปร่ง
เดินตลอดถึงกัน ที่ใต้มุขเบิดเปนทางรถ ในติกนั้นตกแต่งเปนเครื่องเรือน
อย่างฝรั่งทั้งสิ้น ที่ติกครัวนั้นหลังคาติดกับชลาทางเดินของติกใหญ่เปนติก
ชั้นเดียว ๓ ห้อง หลังคามุงกระเบื้องสงชลา ห้องกลางเบิดโถง หลังติก
มีประตูออกไปหลังบ้าน ห้องซ้ายห้องขวากั้นเปนห้องทำครัว ขื่อ ๓ วา
ยาว ๑๘ วา เท่ากับติกใหญ่ พื้นปูกระเบื้องหน้าวัว มีกำแพงชั้นในตั้งแต่
มุมติกครัวถึงติกใหญ่ มีประตูเข้าออกทั้ง ๒ ข้าง ที่ชลาในกำแพงชั้นใน
ปูกระเบื้องสงชลาอย่างเล็ก ชลาด้านเหนือหน้าห้องครัวมีบ่อน้ำ ตั้งเครื่อง
สูบน้ำมีท่อเข้าไปในครัวนอกกำแพงชั้นใน มีกำแพงชักตั้งแต่ติกครัวออกไป
จดกำแพงชั้นนอกทั้งสองข้างกับที่เปนส่วนใน มีประตูเข้าออกได้เหมือนกัน
ในหว่างชั้นในนั้นปลูกต้นผลไม้ต่าง ๆ มีทุเรียนเปนใหญ่แลผลไม้ต่าง
ประเทศเปนอันมาก มีเรือนบันหยาหลังคาจากหลังหนึ่งด้านใต้หว่างครัว
หว่างติกใหญ่ มีโรงจากโรงหนึ่งเปนที่หุงเข้า ตรงติกใหญ่นั้นมีติก
หลังหนึ่ง ๒ ชั้นหลังคามุงกระเบื้องสงชลา ขื่อ ๓ วาเฉลียงรอบ บัดนี้

หลวงปลัดอาศัยอยู่ มีโต๊ะบิลเลียดเปนที่เล่นที่นั้นด้วย ในเมืองหลังสวนนี้มีสวนเปนอันมาก เพราะที่ดินดีหน้าแล้งขุดลงไปสักคืบหนึ่งที่ดินก็ชื้น พื้นดินถูกแดดไม่เปนระแหง ตามตลิ่งริมแม่น้ำมักเปน ๒ ชั้น ๆ ริมน้ำเปนที่ลุ่มทำนาได้ ชั้นบนข้างในเปนตลิ่งสูงน้ำไม่ท่วมเปนที่ทำสวน มักจะเปนอย่างนี้หลายแห่ง บนเนินเขาเปนที่คนทำไร่เข้า หมู่บ้านนั้นตั้งอยู่ตามสวนเปนหมู่ ๆ ย่อม ๆ ตั้งอยู่ไกล ๆ กัน

จำนวนคนแลบ้าน

บ้านโรงเรียนราษฎรที่ปากน้ำประมาณ ๒๐ หลัง มีคนประมาณ ๕๐ คน ที่ตำบลบ้านท่าพร้าวประมาณ ๑๕ หลัง คนประมาณ ๓๐ คน ตำบลบ้านบางยิโรประมาณ ๑๕๐ หลัง คนประมาณ ๑๐๐๐ คน ตำบลบ้านด่านประมาณ ๗—๘ หลัง คนประมาณ ๓๐ คน ตำบลตลาดริมบ้านบางขันเงินประมาณ ๘๐ หลัง คนประมาณ ๒๐๐ คน ตำบลบ้านหมู่หย่อมซึ่งตั้งอยู่ตามลำน้ำแลในสวนในป่าต่าง ๆ อีกมาก รวมบ้านโรงเรือนราษฎรในเขตร์แขวงเมืองหลังสวนเห็นจะเปนประมาณ ๕๐๐๐ หลัง เปนคนประมาณ ๒๐๐๐๐ คน ถ้าจะแบ่งคนเปนชาติ จะเปนไทยประมาณสัก ๑๕๐๐๐ คนเศษ จะเปนจีนประมาณสัน ๒๐๐๐ คนเศษ แขกจะเปนสัก ๑๐๐๐ คนเศษ คนไทยเปนคนส่วยทองส่วยดีบุกบีหนึ่งเก็บคนละ ๗ บาท จีนเปนจีนผูกบี้ เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองเปนจีน ชื่อตัวชื่อซิมเต็ก เปนที่พระจรูญราชโภคากร เปนบุตร์พระยารัตนเศรษฐีพระยา

จางวางเมื่องระนองที่ถึงแก่กรรม มีปลัดคนหนึ่งชื่อหนู เปนที่หลวงสโมสรราชกิจ เปนบุตร์พระนรินทรราชเสนี (๑) แต่เมื่อครั้งยังเปนจ่าเขมงสัตยาวุธ ออกไปราชการเมื่องไชยามีภรรยามีบุตร์อยู่หัวเมื่อง มียกกระบัตร์อีกคนหนึ่ง แต่ผู้ช่วยนั้นพระยารัตนเศรษฐีว่าเปนคนเบียดเบียพราษฎรแล้วหลบตัวไปอยู่เมื่องชุมพร ตัวพระหลังส่วนนั้นเปนคนหนุ่มก็จริง แต่เปนคนฉลาดเรียบร้อยที่จะจัดการบ้านเมื่องแลรู้ทางศิวิลัยอยู่บ้าง ก็อาจที่จะจัดการให้เรียบร้อย แลเปนคนมีเงินเปนเศรษฐี มีผลประโยชน์พอที่จะไม่เบียดเบียพเงินทองของผู้อื่นมีราษฎรเปนต้น เปนคนอารีเผื่อแผ่แก่ราษฎร แลเปนคนเฉย ๆ ไม่เปนคนดุ หลวงปลัดนั้นเปนหนุ่มหน้าตาดี พระหลังส่วนรักใคร่สนิท หลวงยกระบัตร์หน้าตาเปนคนพื้นเมื่องแลที่จะเปนคนซื่อ เปนคนใช้สอยของพระหลังส่วน กรมการอื่น ๆ แลคนใช้สอยเปนคนไทยทั้งสิ้น เพราะเปนเมื่องเหลวมาแต่ก่อน พึ่งจะจัดการดีเจริญขึ้นยังไม่บริบูรณ์ ไม่ใคร่จะมีคนเดินตามถนน

ผลประโยชน์ในการหากิน

คนไทยทำสวนเปนใหญ่ แลทำไร่เข้า แลทำปลาบ้าง ตัดหวาย ทำไต้ ทำน้ำมันยาง ซื้อขายสินค้าบ้างขายของบ้าง จีนทำเหมื่องดีบุกทำภาษีตั้งค้าขายรับส่งสินค้าขายของบ้าง จำนวนสินค้าทุเรียนกวนทุเรียนสดขนุนไต้หวายน้ำมันยางหมากมะพร้าวดีบุก สิ่งของที่ขายในเมื่อง ผ้าพื้นของสด

---

(๑) พระนรินทรราชเสนี ปั้น ภายหลังได้เปนพระยาเทพประชุน

ของคาวแลผลไม้หลายอย่าง จำนวนสินค้าออก ทุเรียนกวน ขนุนกวน
ปีหนึ่งประมาณ ๓๐—๕๐ ชั่ง ไต้หวายน้ำมันยางปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ ชั่ง
หมากปีหนึ่งประมาณ ๒๐๐ ชั่ง ดิบกปีหนึ่งประมาณ ๓๐๐ ชั่ง ราคาของ
ขายในเมืองผ้าพื้นกุลีหนึ่งประมาณ ๓๐—๕๐ บาท ผลไม้หมากดิบ ๑๐๐๐๐
ประมาณ ๒๐—๓๐ บาท ทุเรียนสุกร้อยละ ๖ สลึงถึง ๒ บาท ลางสาด
กระบุงละเพื่องหนึ่งสลึงหนึ่ง มังคุด ๑๐๐ ละเพื่องหนึ่งสลึงหนึ่ง สตอดอง
ไหละเพื่อง ผลไม้หลายอย่างไม่ใคร่มีราคา

ภาษีอากรมีตามธรรมเนียม มีเหมืองดีบุก ๔ ตำบลต่อเขาแดนเมือง
ระนอง เรือคอเวอนเมนต์ไม่มีๆ แต่เรือค้าขายของพระหลังส่วนเอง
เปนเรือสกูนเนอเสาครึ่ง มักจะต้องไปบันทุกเข้าเมืองชุมพรเมืองย่างกุ้ง
แลในกรุงเทพฯ ออกไปจำหน่ายขายที่เมืองหลังส่วน เพราะเข้าพื้นเมือง
ไม่มีพอ แลพระหลังส่วนมีเรือกลไฟเล็กอีกลำหนึ่ง ยาวประมาณ ๖ วา
เรือที่ใช้สอยนั้นเปนเรือมาดสำปั้นกลาย กำลังแคบเปลี่ยนำมีเก๋งเสาโปร่ง
๒—๓ ลำ เปนของสำหรับขึ้นเมืองระนอง ถ้าไม่เปนเรือเล็กก็ขึ้นไม่ได้
เรือราษฎรค้าขายในเมืองหลังส่วนเปนเรือจีนอย่างใหญ่อยู่ ๓ ลำ เปนเรือ
เสาเรือใบเล็กๆ สำหรับบันทุกไต้ หวาย น้ำมันยาง ทุเรียน หมาก
ประมาณปีละ ๕๐—๖๐ ลำ พระหลังส่วนมีช้างอยู่สำหรับเมืองประมาณ
๑๑—๑๒ ช้าง มีรถม้าหลังหนึ่ง รถยี่ปุ่นคันลาก ๕—๖ หลัง บ้านเมือง
โคกระบือมีบริบูรณ์

จำนวนเงินที่ใช้กันในเมืองหลังสวนนี้

ใช้เงินบาทอัฐ เงินเหรียญแลเงินรูเบี้ยที่เรียกว่ายำไปก็ใช้ได้ เบี้ยตะกั่วไม่มีใช้ ๆ อัฐกรุงเทพ ฯ

อาหาร

มีผักปลาหมูเป็ดไก่ ผลไม้ ทุเรียน ขนุน มังคุด ลางสาด เงาะ มะม่วง ส้มโอ ส้มเกลี้ยง ส้มมะแป้น สับรส สท้อน หมาก มะพร้าว แต่ทุเรียนหมากเปนใหญ่

ความ

ถ้อยความไม่ใคร่จะมี เพราะผู้ว่าราชการเมืองใช้ชำระเปรียบเทียบสุดแต่ให้แล้วไปเปนพ้น ราษฎรต่างคนทำมาหากิน ตั้งบ้านห่าง ๆ เปนหย่อม ๆ ไกล ๆ กัน ที่ตามสวนเปนสวนใหญ่ ๆ ตั้งบ้านแต่โรงเดียว หย่อมเดียวก็ไม่มีอันตราย เพราะโจรผู้ร้ายที่สุดจนขะโมยก็ไม่ใคร่จะมี

การร้อนเย็น

ราษฎรตั้งแต่พระยารัตนเศรษฐีจางวางเมืองระนอง มาจัดการครั้งก่อน บ้านเมืองเรือกสวนไร่นา การค้าขายเจริญขึ้นโดยมาก ราษฎรตั้งหน้าทำมาค้าขาย เพราะเปนเมืองที่พึ่งจะรื้อบำรุงขึ้นใหม่ พระยารัตนเศรษฐีแลพระหลังสวนก็ตั้งหน้าแต่จะบำรุงบ้านเมือง แลราษฎรให้มีความสุข

ความเจริญขึ้นอย่างเดียว ได้ออกทุนสร้างถนนสร้างสวนสร้างตึกแถวโรง
เรือนตลาดในเมืองหลังสวน ล่วงไปประมาณ ๑๐,๐๐๐ เหรียญแล้ว แล
ถ้าพวกจีนพวกไทยจะตั้งการค้าขายขัดสนด้วยทุนจะทำการ ผู้ว่าราชการ
เมืองออกทุนให้ตั้งแต่ ๑๐๐ ถึง ๓๐๐—๕๐๐ เหรียญ ที่สุดจนกรมการที่
เห็นว่าซื่อสัตย์สุจริตต่อราชฎรแล้ว ขัดสนลงก็เจือจานให้บริบูรณ เว้น
แต่ถ้าผู้ว่าราชการเห็นว่ากรมการราษฎรคนใดเปนคนเกะกะก็ไม่เล่นด้วย ผู้
ที่ไม่สุจริตก็คิดหลีกเลี่ยงออกจากเมืองหลังสวนเองโดยมาก กรมการ
ราษฎรพากันรักใคร่พระหลังสวนคนนี้โดยมาก ถ้าจะคิดส่วนดูจะมีคน
รักใคร่สักสองส่วน ที่เกลียดชังสักส่วนหนึ่ง ที่ผู้เกลียดชังผู้ว่าราชการ
เขาว่าเปนคนเกะกะเคยมีชื่อมีผิดอ มาบัดนี้เมืองหลังสวนบ้านเมืองบริบูรณ์
ด้วยบ้านเรือน แลถนนตลาดผู้คนมากแน่นหนาขึ้น แลเรียบร้อยสอาด
ขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ผู้ว่าราชการจัดทหารสำหรับเมืองมีอยู่หมู่หนึ่ง เข้าเวร
ประจำเสมอ นายคนหนึ่งทหารไปรเวตยี่สิบสี่คน ทหารหมู่นี้ไม่ใช่เปน
เลขเกณฑ์ ใช้คนจ้างตามใจสมัค จ่ายเงินเดือนให้ นายคนหนึ่ง
เดือนละ ๘ เหรียญ ทหารเลวคนหนึ่งเดือนละ ๔ เหรียญ ทหารแต่งตัว
ใส่เสื้อกางเกงผ้าสีน้ำเงินขลิบเหลือง นายคาดกระบี่ฝรั่ง ทหารเลวถือ
ปืนสะไนเดอร์ปลายดาบมีคันชิบบัสตันพร้อม ฝึกหัดท่าทหารอย่างยุโรป
บอกคำอังกฤษ พอทำได้เปนท่าทางเรียบร้อย เครื่องทหารแลอาวุธ
เหล่านี้ เปนของพระหลังสวนจัดซื้อขึ้นทั้งสิ้น ทหารเหล่านี้สำหรับรักษา
เขตร์จังหวัดบ้านผู้ว่าราชการเมืองแลถนนตลาด แลเมื่อมีเหตุการขึ้น ก็

ได้ต่อสู้จับกุมทันที ทำให้ราษฎรมีความมั่นใจ และมีความสุขขึ้น
โคกระบือไม่เปนอันตรายมีความสุขสบาย มีโคกระบือบริบูรณ์เหลือทำ
ทำการ เพราะที่นาไม่ใคร่จะมี เข้าในเมืองไม่พอ อากาศสบายดี

เมืองชุมพร

ไชยภูมิ์

เรือสุริยมณฑลทอดสมอปากอ่าวเมืองชุมพรทิศเหนือ น้ำลึก ๘ ศอก ห่างฝั่งประมาณ ๒๐ เส้น แลเห็นแหลมสนมีตึกขาว ๆ แลมีเขาเรียกว่าเขามัทรีเขาหนึ่งแลดูยาวเตี้ย ไปหน้าเขามัทรีมีเกาะเขาหนึ่งเรียกว่าเขามัตโพน เขาเล็กไกลเข้าไปมีอีก ๒ เขาเรียกว่าเขามัดหวายเขามัดไต้ มีเกาะอีกเกาะหนึ่งชื่อว่าเกาะแรด เกาะมาตราอยู่ไกลข้างทิศตวันออกเฉียงใต้ ในเกาะมาตราเข้ามาเยื้องข้างตวันออกเกาะเสม็ด ข้างตวันออกเฉียงเหนือแลเห็นเกาะง่าม แลหมู่เกาะรังนกข้างเหนือหมู่เกาะปทิวไกล ๆ แลเห็นแหลมสนในเข้ามาแหลมนางลัก แล้วมีแนวฝั่งยื่นมาข้างฝั่งตวันตก เขาไกล ๆ ซับซ้อนมาบรรจบปากอ่าวชุมพรทิศใต้ ที่ปากอ่าวชุมพรนั้น ที่แหลมสนมีแหลมหาดทรายยาว ลำน้ำทิศใต้ออกไปข้างตวันตกปากอ่าวกว้างประมาณ ๓ เส้น ฝั่งลำน้ำทิศตวันออกมีตะพานเดินขึ้นไปบนฝั่งประมาณ ๒ เส้นถึงตึกท่านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ทำไว้เพื่อเปนที่พักข้าราชการเปนตึก ๒ ชั้นหลังคามุงกระเบื้อง ๓ ห้องขื่อ ๓ วา เฉลียงรอบ มีผนังแต่ในประธานเฉลียงตึก เสาลอย มีบันไดคั่นใหญ่ ๆ กว้าง ๓ วา มีบันไดก่ออิฐคั่นใหญ่ ๆ ข้างหน้าตึกยาว ๓ วา ข้างหลังตึกมีครัว ๔ ห้องขื่อ ๖ ศอก เฉลียงด้านเดียวกั้นห้อง ๒ ข้าง แล้วมีบ่อน้ำบ่อหนึ่งกันดินด้วยไม้กระดาน มีศาลาริมบ่อน้ำ ๒ ห้อง เฉลียงหน้าเดียวหลังหนึ่ง ถัดตึกนี้ไปมีบ้านด่าน

หมู่หนึ่งมีกระโจมด่านตั้งเปนที่สังเกต ถัดขึ้นไปเลียวหนึ่งมีคลองแยก
ข้างฝั่งใต้ทลุไปออกอ่าวสิว ราษฎรเรียกกันว่าคลองชุมพร ลำน้ำเลย
ขึ้นไปอีก ๓ เลียว มีคลองแยกไปข้างทิศเหนือ เรียกว่าคลองท่ายาง
ปากคลองกว้างประมาณ ๑๐ วา ปากคลองข้างแม้มตวันออกมีหมู่บ้าน
ราษฎรอยู่หมู่หนึ่ง อีกครึ่งเลียวถึงท้ายบ้านท่ายาง ฝั่งตวันออกที่บ้าน
ท่ายางนั้น มีโรงกงสีภาษีรังนกอยู่หมู่หนึ่ง แล้วมีถนนไปเปนตลาด
กว้างประมาณ ๔ ศอกเปนดินทรายขี้เป็ด มีโรงเรือนราษฎรค้าขายริม
ถนน ๒ ฟากแน่นหนาตลอดไป มีโรงเตาสุรา ๒ ข้างถนน แล้วถึงศาลเจ้า
จีน ยกเปนพื้นสูงประมาณ ๓ ศอก ตลาดขายของนั้นเปนร้านชำ ของ
เครื่องนุ่งเครื่องห่มเครื่องใช้สอยบ้าง มีร้านค้าขายเก็บสินค้าเสียเปนอัน
มาก คิดตั้งแต่โรงกงสีรังนกทางประมาณ ๑๑—๑๒ เส้น ถึงวัดแห่งหนึ่ง
ชื่อวัดโบสถ์ มีรั้วไม้เปนเขื่อนที่โบสถ์ฝากระดาน ๓ ด้าน ก่ออิฐด้านหนึ่ง
หลังคามุงจาก ข้างนอกโบสถ์เขียนเปนเรื่องรามเกียรติ ข้างในเขียน
เปนเรื่องประถมสมโพธิ์ ประตูหน้าต่างผิดกัน เปนลายบั้นบ้างลายสลักบ้าง
บานประตูสลักพื้นโบสถ์ปูกระเบื้องหน้าวัว มีแท่นรองพระประธานๆหน้าตัก
กว้างสองศอกคืบ มีพระพุทธรูปใหญ่เล็กเปนอันมาก รอบโบสถ์มีกำแพง
แก้วมีประตูเข้าเล็ก ๆ ๔ ทิศชำรุด ข้างโบสถ์ด้านเหนือมีโรงมุงกระเบื้อง
มีเสาบัวอยู่ข้างในเปนที่ฝังอิฐ ข้างโบสถ์ด้านใต้มีโรงหลังคาจาก มีธรรมาสน์
ตั้งกับพื้นทำนองการเปรียญ ถัดออกไปมีโรงเล็ก ๆ สองโรงมีแต่เสาตั้ง
ข้างในมีแต่กองอิฐที่เผาทรากศพแล้วเปนที่อศุภกรรมฐาน หลังโบสถ์ข้าง

ตวันตกมีกุฎี ๔-๕ หลัง ถัดวัดไปมีตรอกเดินตามทรอกหมู่บ้านตลาดไปอีกประมาณ ๓๐ วาถึงริมคลองลงเรือได้

อนึ่งในลำน้ำตั้งแต่ขึ้นมานั้น เรียกว่าลำท่าตะเภา ลำน้ำนี้ขึ้นไปประมาณทางสัก ๓ ชั่วโมงจึงถึงบ้านท่าตะเภา ซึ่งเปนบ้านผู้ว่าราชการเปนหมู่บ้านตั้งเมืองมีหมู่บ้านราษฎรเรียงรายเปนหย่อม ๆ ขึ้นไปทั้งสองฝั่ง ไม่มีตลาดเหมือนบ้านท่ายาง หมู่บ้านท่าตะเภาซึ่งเจ้าเมืองตั้งบ้านนั้น อยู่ข้างฝั่งเหนือไม่เปนทำเลที่ค้าขาย ต้องถือว่าที่เปนท่ายางเปนที่สำคัญของเมืองชุมพร ปลายน้ำท่าตะเภานี้หยั่งขึ้นไปถึงเขาแดน

จำนวนบ้านจำนวนคน

บ้านเรือนโรงราษฎร ที่ตำบลบ้านปากอ่าวมีประมาณ ๒๐ หลัง คนประมาณ ๑๐๐ เศษ ที่ตำบลบ้านท่ายางประมาณ ๓๐๐ หลัง คนประมาณ ๑๐๐๐ เศษ ที่ตำบลท่าตะเภาประมาณ ๑๐๐ หลังเศษ คนประมาณ ๖๐๐ คน หมู่บ้านที่เรียงรายตามลำน้ำตามป่าตามสวนตามนาประมาณสัก ๑๐๐๐ หลังเศษ คนประมาณ ๕๐๐๐ คน รวมบ้านโรงเรือนในเขตร์แขวงเมืองชุมพรจะเปนประมาณ ๕๐๐๐ หลัง จะเปนคนประมาณ ๒๐๐๐๐ เศษ ถ้าจะแบ่งคนเปนชาติ จะเปนไทยประมาณสัก ๑๐๐๐๐ คนเศษ จีนประมาณ ๖๐๐ เศษ แลอื่น ๆ อิกหลายเพศ จึงเปนประมาณ ๒๐๐๐๐ คนเศษ คนไทยเปนส่วยทองส่วยดีบุกส่วยรังนกส่วยเงินแดส่วยอื่น ๆ คนละ ๗ บาท จีนเปนจีนผูกปี เมืองชุมพรมีผู้ว่าราชการเมือง

คนหนึ่ง ชื่อพระยาเพ็ชร์กำแหง เปนคนชราอายุประมาณ ๗๐ ปีเศษ เปนคนงุ่มง่าม มียกกระบัตร์คนหนึ่ง ชื่อหลวงพหลภักดิ์เปนบุตร์พระยาชุมพรเดียวนี้ เปนคนตามธรรมเนียม หลวงปลัดนั้นไม่มีตัว ราษฎรที่บ้านท่ายางมีจีนโดยมาก ไทยก็มีมากดูแน่นหนาไม่เบาบาง

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำนา ตัดมาด ตัดหวาย ตัดไม้กระดาน ทำยาบุหรี่ ทำไต้ ทำน้ำมันยาง ทำปลา ทำสวน แลซื้อสินค้าขายสินค้าขายของ จนตั้งค้าขายส่งสินค้าขายของ ทำไร่บ้าง ทำภาษีบ้าง สินค้าใหญ่ในเมืองชุมพรเข้าหวายเปนต้น แลไต้น้ำมันยาง ยาสูบ สินค้าที่ขายในเมือง ผ้าม่วงผ้าพื้นผ้าขาวม้าเสื่อกระจูด กระสอบเขาหนังเครื่องสดเครื่องคาวผลไม้เปนต้น ราคาสินค้าออก เข้าเกวียนละ ๕ ตำลึง หวายตะค้า ๑๐๐ ละ ๒ บาท มาดเรือตั้งแต่ ๗ ศอกจนถึง ๔ วา ตั้งแต่ ๒ บาทจนถึง ๔ ตำลึง ไต้ ๑๐๐ ละ ๑๐ บาทจนถึง ๓ ตำลึง น้ำมันยางถังละ ๒ สลึงเฟื้องจนถึง ๕ สลึง ยาสูบหาบละ ๕—๖ ตำลึง สิ่งของขายในตลาด ผ้าม่วงผืน ๑ ราคาตั้งแต่ ๘ บาทถึง ๓ ตำลึง ผ้าพื้นผืน ๑ ราคาตั้งแต่ ๖ สลึงถึง ๒ บาท ผ้าขาวม้ากุลี ๑ ราคาตั้งแต่ ๑๕ บาทจนถึง ๒๐ บาท ภาษีอากรในเมืองชุมพรมีตามธรรมเนียม

อนึ่งที่เมืองชุมพรนี้ เปนเมืองท่าเรือราชการที่ท่าด่านปากน้ำ ต้องมีพันสำหรับส่งเรือไฟเปนอันมาก ยกส่วยให้เปนค่าพันปี ๑ ประมาณ ๒๐ ชั่งเศษ เรือคอเวอนเมนต์ไม่มี ๆ แต่เรือเก่า ๆ ชำรุดใช้ไม่ได้ มีเรือจีนเรือแขกค้าขายปีหนึ่งประมาณ ๒๐—๓๐ ลำ เรือย่อมเปนเรือฉลอม เรือปากใต้ปีหนึ่งประมาณ ๑๐๐ ลำ เรือเสาเรือใบเปนเรือมาดขนกราบบ้าง เรือฉลอมบ้าง เรือมาดแจวใหญ่แจวน้อยบ้าง เรือสำหรับรับรองของผู้ว่าราชการนั้นเปนเรือสำปั้นพายมีกัญญาหุ้มหลังคาแดง เหมือนสำหรับแห่พระ กัญญาค่อนอยู่ข้างท้ายแลเรือเบ็ดปะทุนเปนต้น

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองชุมพรนี้ ใช้เงินบาทอัฐเปนพื้น ถ้าจะใช้เงินเหรียญแมกสิกันก็ใช้ได้ เบี้ยตะกั่วในเมืองชุมพรไม่มีใช้ ใช้อัฐกรุงเทพ ฯ

อาหาร

เข้าปลาผักสดผักบ่า หมูเป็ดไก่ ผลไม้ส้มจุกอีกอย่างหนึ่งสมแป้นลางสาดขนุนสะท้อน หมาก มะพร้าว

ความร้อนเย็น

ราษฎรตั้งการค้าขายบริบูรณ์อยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน แต่รังนกปีนี้ราคาตก ฝนเมืองชุมพรชุกเข้างาม โคกระบือเปนปกติ แต่อากาศ

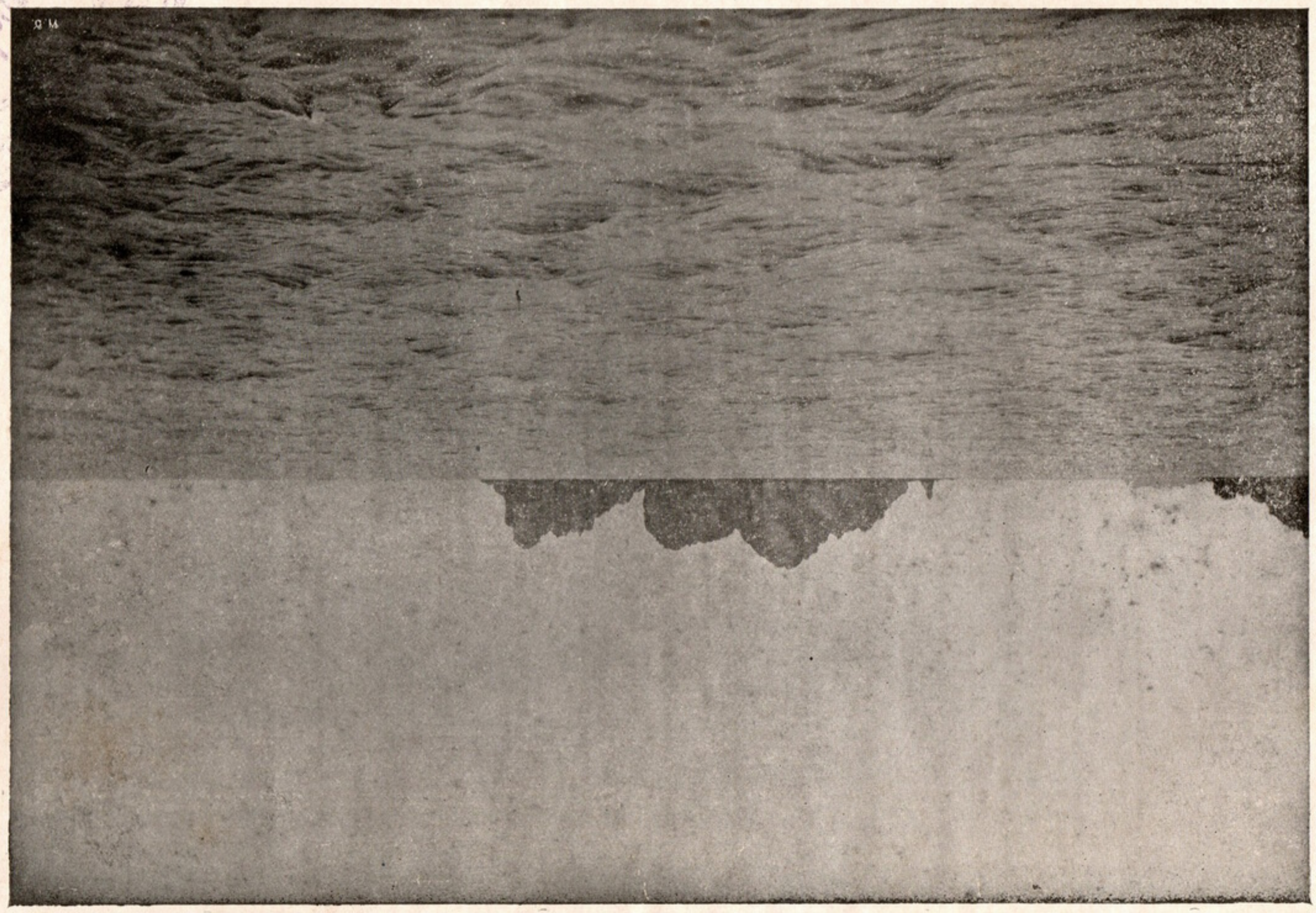

ՎՐԱՑԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉԱԿԱՆ

ที่ปากน้ำ เวลาลมพัทยาลงจัดเกิดความไข้ ที่นั้น แต่เหนือปากน้ำขึ้นไป ไม่มีความไข้

ตำบลเกาะง่าม

ขึ้นเมืองชุมพร

เรือสุริยมณฑล แล่นผ่านเกาะมาข้างทิศเหนือ ไกลจากเกาะประมาณ ๒๐ เส้นเศษ แลเห็นเกาะง่ามอยู่ตวันออกเฉียงเหนือของปากอ่าวเมืองชุมพร ห่างจากฝั่งประมาณ ๓๕๐ เส้น เกาะนี้ขึ้นเมืองชุมพร เปนเกาะเกิดรังนก ดูมาแต่ไกลเปนเขาติดกัน ๓ ยอดเปน ๓ ง่าม ดูใกล้เปนเขาติดกัน ๒ ลูก ๆ ใหญ่เปน ๒ ยอด ลูกเล็กเปนหน้าเพิงผาออกไปรับลมว่าว เขาหมู่นี้โดยรอบทั้งหมู่ประมาณ ๓๐ เส้น เปนเขาไม่มีต้นไม้ ตัวเขาเปนศิลาแดงศิลาดำ เปนร่องรอยร่องน้ำแลยอดแหลมบุ่มป่ำหลายแห่ง ตามซอกมีต้นไม้ไม่สู้ใหญ่ขึ้นเปนหย่อม ๆ ตามรอบเขาเปนพื้นกว้างเปนลาดที่แห่งใดก็มีบ้านโรงเรือน ตั้งเปนหย่อมมีหลายแห่งรอบเกาะ ตีนเขาลงในน้ำชัน มีหาดกรวดเปนแห่ง ๆ เขานี้ดูตามเรือที่แล่นงามนัก เหมือนเขาจีนที่ก่อในกระถาง ๆ หนึ่งควรดูควรชมได้ ที่ว่าเกาะนิดหนึ่งเท่านั้น ทำเงินได้ถึงปีหนึ่ง ๑,๐๐๐ ชั่งเศษ ต้องถือว่าเปนเกาะที่อย่างเล็กได้เงินมากที่สุด ลักษณะที่เกี่ยวข้องแก่การทำรังนกในเกาะนี้นั้นมีถ้ำเปนปล่องที่นกนางแอ่นอาศัยทำรังอยู่นั้นประมาณ ๑๕ ปล่อง เปนปล่องใหญ่ประมาณ ๔—๕ วา ๓ ปล่อง เปนปล่องเล็กประมาณ ๔ ศอกจนถึง ๘ ศอก

๑๑ แห่ง ในถ้ำนั้นมืดสนิทมาก ข้างในถ้ำนั้นเป็นครุคระซอกเล็กซอกน้อย นกนางแอ่นเข้าไปอาศัยแล้วคาย น้ำลายติดกับศิลาตามปุ่มปำเป็นหมู่ ๆ ตัว รังนั้นที่อย่างใหญ่เต็มคราบ นกทำรังได้ประมาณ ๓๐ วัน รังใหญ่ยาว ประมาณ ๔—๕ นิ้วเป็นกาบหอย ที่อย่าง ๑๕ วันแคบประมาณ ๓ นิ้วแล บางลง ที่ทำน้อยวันยิ่งแคบยิ่งบางลง กำหนดนกจะมาอาศัยทำรัง ที่เกาะนั้น ฤดูหนาวตั้งแต่เดือนยี่จนถึงเดือน ๙ พอลูกนกบินได้ แล้วก็พากันไปจากเกาะเขานี้ ไปอาศัยที่อื่น ๆ จนถึงฤดูหนาวใหม่จึง กลับมารัง ถ่ายฟองต่อไปอีก เวลาที่นกอาศัยอยู่ถ้ำนั้น เวลาเช้า ก็พากันไปเที่ยวหากินบินขึ้นจากปล่องเป็นหมู่กลุ้มขึ้นไปสูงเหมือนลำตาล แล้วจึงบินแผ่ร่อนปีกหางกระจายกันไปทั้งสิ้น ครั้นเวลาบ่ายก็กลับมา ยังเขาพร้อมกัน พากันลงทางปล่องไปอาศัยนอนในถ้ำนั้น วิธีคนที่ จะทำรังนกนั้น ตั้งแต่ฤดูเดือน ๔—๕ นั้น ลงแซะรังนกเป็นครั้งที่ ๑ ต้อง ไปแซะทุก ๆ วัน ติดกันประมาณ ๓๐ วันแล้วเลิกหยุดพัก ไปจนถึง เดือน ๖—๗ เป็นครั้งที่ ๒ ต้องแซะอยู่ประมาณ ๓๐ วันเหมือนกัน แล้ว หยุดไปอีก จนถึงเดือน ๙ เป็นแซะครั้งที่ ๓ เมื่อถึงฤดูนกไปจากเขาไม่ กลับมาอีกแล้ว ก็แซะรังนกที่ทำตกค้างอยู่นั้นทั้งสิ้น เรียกว่าล้างถ้ำเก็บ จนสิ้นเชิง ในเวลาที่คนไปทำการแซะรังนกนั้นต้องลงไปในถ้ำ ทำการ ตั้งแต่เวลาส่ายนกไปหากินแล้ว เวลาบ่ายวัน ๆ ก่อนนกกลับมานอนต้อง เลิก มิได้รังแกทำการรบกวนเวลานกอยู่รัง วิธีที่คนไปแซะรังนกนั้น ต้องปีนเขาขึ้นไปจนถึงปากปล่อง ตั้งแต่โรงอาศัย ปีนลดเลี้ยวขึ้นไป ถึงปากปล่องประมาณ ๖—๗ เส้น บางแห่งก็ไกลบางแห่งก็ใกล้ เวลา

ที่ถึงปากปล่องแล้ว ต้องมีสาแหรกผูกเชือก คนทำการนั่งในสาแหรก
คนหย่อนสาแหรกย่อนลงไปไว้ ถึงก้นถ้ำพวกหนึ่ง อีกพวกหนึ่งเที่ยวค้น
หารังนกในถ้ำตามสูงตามต่ำตามที่จะมีรังนกเปนหมู่ ๆ คนที่หย่อนสาแหรก
ลงไปในถ้ำนั้น ต้องมีเทียนจุดไฟลงไปส่องหาและมีเครื่องมือสำหรับแซะ
รังนกรูปเหมือนวงเดือนครึ่งซีกงอเหมือนจอบเล็กกว้างประมาณ ๔ นิ้ว มี
ด้ามไม้ไผ่นางนวลลำโตเท่าไม้รวกยาวประมาณ ๔ ศอก แล้วมีไม้ชนิดนั้น
อีกหลายลำ ๆ หนึ่งยาวประมาณ ๔ ศอกสำหรับต่อด้ามเครื่องมือนั้นให้ยาว
ไปแซะรังนกที่ไกล เมื่อเวลาแซะนั้นถ้าที่พื้นถ้ำเปนเหวคนข้างล่างจะเก็บ
รังนกไม่ได้ ก็ต้องค่อยแซะเกี่ยวเอารังมาใส่ย่ามผ้าดิบ ที่แขวนไว้ที่
สาแหรกที่ตัวนั่ง ถ้าเปนที่ไม่มีเหวก็แซะรังนกตกลงไป ผู้แซะร้องให้
เสียงกับผู้เก็บข้างล่าง ให้เก็บรังนกที่ตกเมื่อเวลาทำการ ได้เวลาจะขึ้น
คนข้างบนปากปล่องก็สาวสาแหรกที่คนนั่งขึ้นมาพากันกลับไปที่อยู่

อนึ่งมีคำพวกทำรังนกกล่าวว่า ในพื้นถ้ำรังนกที่เกาะง่ามมีงูหลาม
อยู่ตัวหนึ่ง โตประมาณ ๓—๔ กำเปนงูเจ้า อาศัยอยู่ในถ้ำใหญ่ ถ้ำ
อื่น ๆ นั้นก็มักจะมีงูหลามดังนี้หลายตัว เมื่อเวลาคนลงไปในพื้นถ้ำ ถ้ำ
งูหลามออกมาก็เอาเทียนจุดไฟติดวางไว้ แล้วเดินหลีกไปเสียที่อื่น งูนั้น
ก็ไปเล่นไฟอยู่ที่ไฟไม่ทำอันตรายคน งูหลามเหล่านั้นได้อาศัยกินนกนาง
แอ่นที่ตกลงไปในพื้นถ้ำ คนทำการรังนกถือลัทธิกันว่า ไม่ให้ทำอันตราย
แก่งูเหล่านั้น วิธีการที่รักษารังนกนั้น ต้องมีผู้มาตั้งโรงตั้งเรือนรักษา
อยู่ที่เขาเกาะง่ามนั้นเปนหย่อม ๆ รายไปรอบไม่ว่าเวลาใดกว่าจะล้างถ้ำสิ้นฤดู
นกกลับไป แลมีศาลเจ้าศักดิ์สิทธิ์ทำการบูชาตามที่มั่นใจ ที่จะได้กล้าหาญ

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ทำการได้ โดยสดวก เมื่อเก็บรังนกได้เปนคราว ๆ เรือกงสี่รังนกที่เมือง เชุมพรเปนเรือเสาเรือใบ ออกมารับบันทุกรังนกเข้าไปณเมืองชุมพร ราคา รังนกที่อย่างดีอย่างใหญ่ แลขาวสนิทไม่มีขน หนักชั่งจีนเปนเงินตั้งแต่ ๖๐ บาทจนถึง ๘๐ บาท อย่างที่ ๒—๓ ที่ไม่สู้ขาวแลมีขนติดบ้างรังเล็ก ๆ บาง ๆ หนักชั่งจีนหนึ่งราคาตั้งแต่ ๕๐ บาทถึง ๖๐ บาท รังนกอย่างที่ เรียกว่ารังนกแหลก เมื่อเวลาล้างถ้ำเปนรังนกไม่เต็มรังทำได้ครึ่งค่อนนิดหนึ่ง หรือพอติดเขาเปนสเก็ด แลมักมีสีแดงเปนโลหิตของนกอย่างนี้ หนัก ชั่งจีนหนึ่งเปนราคาหนักตั้งแต่ ๒๕ บาทจนถึง ๓๐ บาท จึงเห็นว่าควรกล่าว เกาะง่ามได้ทั้งงามน่าดู แลมีผลประโยชน์ตามที่กล่าวมาแล้ว สิ้นเรื่องแต่เท่านี้

◎ ความ สุขสำเร็จได้ โดยความ สัตย์ฮา
รัก สัตย์ต้องรักสาม สิ่งต้น
ใน ศาสนกระษัตรย์นาม เมืองชาติ ตนนอ
สาม รักประเสริฐล้น เลิศแล้สัตย์ถึง ฯ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
ตำบลถนนราชพิธ จังหวัดพระนคร
วันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๐